

ભાષા વિવેક

પુનઃમુદ્રણ
૨૦૧૦

ભાષા નિયામકની કચેરી
ગુજરાત રાજ્ય
ગાંધીનગર

BHASHA VI VEK

© ભાષા નિયામકની કચેરી
ગુજરાત રાજ્ય
ગાંધીનગર : (ગુજરાત)
પિન - ૩૮૨૦૧૦

કિંમત રૂ.

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૯૩
દ્વિતીય આવૃત્તિ : ૨૦૧૦

પ્રકાશક
ભાષા નિયામકની કચેરી
ગુજરાત રાજ્ય
ગાંધીનગર : (ગુજરાત)
પિન - ૩૮૨૦૧૦

પ્રસ્તાવના

ભાષા-વિવેક શા માટે ?

વ્યાકરણાત્ પદસિદ્ધિઃ, પદસિદ્ધરેર્થનિર્ણયો ભવતિ ।
અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞાનં, તત્ત્વજ્ઞાનાત્ પરં શ્રેયઃ ॥

‘વ્યાકરણથી પદની સિદ્ધિ થાય છે, પદની સિદ્ધિ દ્વારા અર્થનો નિર્ણય કરી શકાય છે. અર્થનો નિર્ણય થતાં તત્ત્વનો નિશ્ચય થાય છે અને તત્ત્વના નિશ્ચયથી પરમશ્રેયની પ્રાપ્તિ થાય છે.’

ભાષાનું એક કામ શબ્દો દ્વારા વિચાર કે ભાવનું સંક્રમણ કરવાનું. ભાષાવિજ્ઞાન તો આને ભાષાનું એકમાત્ર કામ માને છે. અલબત્ત ભાષાનું આ પ્રાથમિક કાર્ય તો છે જ. આ પ્રક્રિયા કેમ થાય છે તે વ્યાકરણ સમજાવે છે. અક્ષર, શબ્દ, વાક્ય વગેરેની રચના અને કાર્ય અંગેના નિયમો વ્યાકરણ દર્શાવે છે. વર્ણ, પદ અને વાક્યનાં સ્વરૂપોનો પરિચય આપનારું શાસ્ત્ર તે વ્યાકરણ. શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી કહે છે તેમ, ભાષા કે બોલીના શબ્દો-પદોનું જેમાં પૃથક્કરણ-સ્પષ્ટીકરણ કે ખુલાસો છે તે વ્યાકરણશાસ્ત્ર.

પરંતુ હવે ભાષા-વિજ્ઞાન વ્યાકરણને એટલું વજૂદ આપતું નથી.

ભાષા તો પરંપરાથી વિકસી છે, વ્યક્તિની જેમ સદા ગતિશીલ છે અને તે જ રીતે વ્યક્તિ કે સમાજના સરળ કે સંકુલ વ્યવહારોની સાથે કદમ મિલાવીને પોતાનાં રૂપ અને ગતિ બદલે છે. એનાં વેગ ને વિકાસને કોઈ જડ નિયમોમાં બાંધી ન શકાય. અલબત્ત એની ગતિવિધિને, એની ચાલને સમજવા પૂરતા નિયમો જરૂર વિચારી શકાય. પાણીની કોઈ નીક કે નહેર અને ખળખળ

વહેતાં ઝરણાં કે નદીમાં જેવો ફેર છે એવો અહીં ઘાટ છે અને છતાં તે બંને આજના સમાજ-જીવનનાં અવિભાજ્ય અંગો છે એ ભૂલી ન શકાય. સામાન્ય વ્યવહારમાં તો ભાષા સરળ, સ્પષ્ટ, શુદ્ધ, શિષ્ટ, સંસ્કારી અને સુગમ હોવી જ જોઈએ. સર્જનની પાંખે ઊડતા સાહિત્ય-સર્જકો કે અદાલતી ઊહાપોહમાં લાગેલા તત્ત્વનું ટૂંકાણું ટીપનારાઓની વાત જુદી છે.

ભાષામાં વ્યાકરણ શીખવાની જરૂર ખરી ? ભાષા તો આપણે બોલીએ જ છીએ. જન્મ પછી ટૂંક સમયમાં. ઘર તેમજ આજુબાજુના વાતાવરણમાંથી બાળક કાન અને આંખની મદદથી માત્ર અઢીથી ચાર વર્ષની આયુમાં ભાષાની ઘણી બધી ગતિવિધિ સમજી ભાષા બોલતાં શીખે છે. સામી વ્યક્તિને એના બોલવાનો અર્થ પણ સમજાઈ જાય છે, તો પછી વ્યાકરણના નિયમો શા માટે ? આ અંગે જોસેફ વાન સામરન ટેલરે વ્યાકરણના પોતાના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં એ માર્મિક વાત કરી છે : “ગુજરાતી, તમારી જન્મભાષા, સંસ્કૃતની પુત્રી છે. પોતાની માતા સાથે એનો કેવો સંબંધ છે તે ન જાણો તો એના ખરા રસનો સ્વાદ નહીં જ ચાખવાના અને એના અધિકારની સત્તા નહીં સમજવાના. કવિની ઉત્તુંગ કલ્પનાને અર્થે કેટલી મધુર વાણી, વક્તાની મનોહર ભાષાને અર્થે કેટલા અલંકારના ભંડાર, તત્ત્વવેત્તાને અર્થે કેટલી સૂક્ષ્મભેદની સંજ્ઞા, ધર્મબોધકના ઉપદેશને અર્થે સત્યસૂચક, અસત્યવર્જક કેટલાં વચનો, રાજ્ય-નિયમ સ્થાપકને અર્થે કેટલાં વ્યાવહારિક પદો, ઇતિહાસ-લેખકને અર્થે કેટલી સર્વવાચક સામગ્રી, નાટકમાં રંજક, મિત્રાચારમાં મિષ્ટ, વ્યાપારમાં ઉપયોગી, ઘરમાં બાળભાષણ ઇત્યાદિ વિવિધ વલણ ગુજરાતીમાં કયા કયા પ્રકારનું છે, તે મૂળ ભાષા સાથે ખરા સંબંધના જ્ઞાન વિના કેમ સમજશો ?”

આમ હોવા છતાં આ કોઈ વ્યાકરણગ્રંથ નથી. રાજ્યના ભાષા નિયામક તરીકે ઘણીવાર “ભાષાના ક્ષેત્રે આપ શી પ્રવૃત્તિ કરો છો અને કરવા ધારો છો ?” એવા પ્રશ્નો ઉચ્ચ સત્તાધિકારીઓથી માંડી સામાન્ય માનવીઓ સુધી ઘણા મને પૂછે છે, ત્યારે વિનમ્રતાપૂર્વક પણ મક્કમતાથી મારે કંઈક આવા જવાબ આપવાના થાય છે :

“મા અને માતૃભાષા માટે જે કરીએ તે ઓછું છે. રાજભાષાના ક્ષેત્રે મારી મહેચ્છાઓ તો આભે પૂગે એટલી છે. લોકશાહીમાં માતૃભૂમિ અને માતૃભાષાની સેવાના સનાતન યજ્ઞો; સતત ચાલુ જ રહેવા જોઈએ. આપણાથી બને તે અર્ધ આપી છૂટવાનું; પૂરી ભક્તિથી, પૂરી નિષ્ઠાથી, પૂરી શ્રદ્ધાથી.”

“આ કાર્ય પેઢીગત છે, પેઢીગામી છે. ભાષા પવિત્ર અને ચિરંતન જવાલા છે. લોકોને એ જ ઉખા અને અજવાળાં આપે છે. આ કામ માત્ર કોઈ સરકારી કચેરી કે ગ્રાન્ટ લઈ જીવતી સંસ્થાનું નથી. આ તો પ્રજાકીય યજ્ઞ છે.”

“પ્રકૃતિનું કોઈ પણ દૃશ્ય : ઊગતી ઉષા, વૈશાખનો બપોર, ઢળતી સંધ્યા કે અજવાળી કે અંધારી રાત, પ્રજાનો પ્રક્ષોભ, આંદોલનોનો ઉકળાટ કે સમૃદ્ધિની શાંતિ, માનવીને કોઈ પણ ક્ષણે ઢંઢોળે, એના અંતરમનને હલાવે, હચમચાવે ત્યારે લોકશાહીમાં એની એ લાગણીઓને, અનુભૂતિઓને વ્યક્ત કરી ચિરંતન રૂપ આપવાનું એની પાસે સાધન કયું ? ભાષાનું, એકમાત્ર ભાષાનું. ઋગ્વેદકાળના ઋષિઓથી માંડી આજની પેઢી સુધી સૌ એ સાધન વાપરતા આવ્યા અને તેથી તો માનવ-સંસ્કૃતિ પાંગરી છે.”

“કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે, ‘ભાષાનો ઇતિહાસ એટલે સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ.’ એ જ છે મારો પણ જવાબ.”

લોકશાહીમાં તો ભાષા એ જ એકમાત્ર અધિકૃત સાધન છે. એને અસરકારક બનાવવી તેમજ તાક્યું તીર મારી ધાર્યું નિશાન પાડી શકે એવી મર્મગામી બનાવવી જોઈએ. જગતભરનાં સંસદભવનોમાં અને રાષ્ટ્રસમૂહોની સંસદમાં “વાણી” જ વિચારનું પરિવર્તન કરાવી શકે છે, એનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવવાના એકધારા પ્રયાસો પણ ચાલે છે. પરિણામે ભાષા ઘડાય છે.

આપણા સંવિધાને પ્રારંભમાં જ ભાષાવાર રાજ્ય-રચનાઓની વાત કરી અને સંસદે ઠરાવ કર્યો. દરેક રાજ્યની ભાષાને-વાણીને જીવંત અને સ્વતંત્ર રાખવા, તેજીલી અને તેજસ્વી રાખવા, પ્રૌઢ અને ઋતંભરા બનાવવા લોકોને જગાડવા જોઈએ. ભાષા વિષે સભાન કરવા જોઈએ, ભાષાપ્રવૃત્તિમાં સામેલ કરવા જોઈએ.

આ કામ માટે ગુજરાત સરકારે પ્રદર્શનો અને પરિસંવાદોની યોજના કરી છે. યુવાનો, વિદ્યાર્થીઓ, શાળા, કોલેજો, જનસમુદાયો વચ્ચે જઈ આ પ્રદર્શનો-પરિસંવાદો ભાષા-ભક્તિ જગાવશે, આપણી ઉણપો અને અધૂરી યાત્રા વિષે વાતો કરશે. ‘અઠે દ્વારકા નહીં’ પણ આપણે આભે પહોંચવાનું છે એ સમજાવશે. ભાષાભક્તિ એ ગુંબેશ છે, આંદોલન છે, જેહાદ છે. પ્રેમાનંદ, નર્મદ અને ગાંધીજીએ એ આરંભી છે, હજી ઘણી મજલ કાપવાની બાકી છે... અન્ય રાજ્યોમાં લોકોને પોતાની ભાષાનાં ગૌરવ, અસ્મિતા અને જાગૃતિ છે અને આપણે ત્યાં ગુજરાતમાં તે પૂરતા પ્રમાણમાં નથી- આ અણગમતી પણ વાસ્તવિક સ્થિતિ નિવારવાનો આ પ્રયાસ એક ઉકેલ છે.

આ બધું સમજવા-શીખવા આ ભાષાવિવેક પુસ્તક છે. રખે કોઈ એને વ્યાકરણગ્રંથ માની લે.

ગુજરાત સરકારની પ્રસ્થાપિત રાજભાષાનીતિ અનુસાર વહીવટમાં તમામ સ્તરે ગુજરાતી ભાષાનો ઉપયોગ ફરજિયાત છે. તેથી સરકારી સેવાઓમાં જોડાયેલા અને જોડાવા ઇચ્છતાં સૌ કોઈને સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષાઓ, ખાતાકીય પરીક્ષાઓ, રોજબરોજના કામકાજ વગેરે માટે ગુજરાતી ભાષાની સજ્જતા કેળવવી અનિવાર્ય છે. આ પુસ્તક એમના માટે ખૂબ ઉપયોગી પુરવાર થશે એવી શ્રદ્ધા છે.

આ ઉપરાંત, ગુજરાત સરકારે શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાની તાલીમની યોજના રાજ્યભરમાં અમલમાં મૂકી છે. તેનો ઉદ્દેશ સરકારમાં શુદ્ધ ગુજરાતીમાં લખાય. સરકારી લખાણોમાં ધોરણસરની સરળ પરિપાટી ઘડાય એ છે. આ વર્ગો માટે તાલીમ-સામગ્રી સુલભ નથી. તેથી તે પણ આવી સત્વશીલ અને ઉપયોગી સામગ્રીવાળું આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં પ્રથમ નિમિત્ત છે.

દેશમાં લોકશાહીની જડ જામવા લાગી તેથી વહીવટે ગુલામીકાળની ઘણી પ્રણાલીઓ છોડી એમ ભાષાએ પણ પોતાનું તરજુમિયા સ્વરૂપ અને અંગ્રેજીની દાસી બની જીવતાં લાગેલું ઓશિયાળાપણું ખંખેરવું જ રહ્યું. આ પ્રક્રિયા ગાંધીજીએ શરૂ કરી પણ વહીવટીતંત્રમાં એનાં જાળાં અને બાવાં હજી બાજેલાં

છે, તે હટાવ્યે જ છૂટકો. રાજભાષા અને લોકભાષા વચ્ચેની ભેદરેખાઓ મિટાવવી જ રહી. લોકભાષા રાજભાષા બને તો જ લોકશાહીનો પ્રાણ ધબકી ઊઠે. આ સમયનો સવાલ છે. સ્વતંત્રતા મળ્યાને અડધી સદી પૂરી થવા આવી છે ત્યારે હવે આવી સાર્વત્રિક અપેક્ષા ઊઠે તે સહજ છે. તે અપેક્ષા પૂરી કરવાની દિશામાં આ પ્રારંભિક પ્રયાસ છે.

સાહિત્યક્ષેત્રે તો અનેક સર્જકો એમની સર્જનપ્રતિભાથી નવા યુગનાં ઓવારણાં લઈ રહ્યાં છે, પણ વહીવટી જંગલનું શું ? વહીવટની ગૂંચવાડાભરી, ક્લિષ્ટ, કૃત્રિમ, અંગ્રેજીના વરવા અનુકરણિયા લહેકા અને લઢણોવાળી ભાષાની કાયાપલટ કર્યે જ છૂટકો. આ પુસ્તક તે દિશામાં થયેલો એક પ્રારંભિક પ્રયાસ છે. જેમ જેમ દેશમાં લોકશાહીજીવન ખીલશે તેમ તેમ ભાષામાં પણ એનો પમરાટ ઝીલાશે. ભાષા દ્વારા લોકશાહીમાં પ્રાણ પ્રગટાવવા જેટલા પ્રયાસ થાય તે સદાય આવકાર્ય થશે.

આ પુસ્તકની સામગ્રી તૈયાર કરવામાં મારી કચેરીની સંશોધન-શાખાએ ઘણી મહેનત કરી છે. આ પુસ્તકને બે વિદ્વાન પરામર્શકો શ્રી રતિલાલ સાં. નાયક અને શ્રી મોહનલાલ બી. પટેલે ગુજરાતી ભાષાશિક્ષણના એમના સુદીર્ઘ અનુભવ અને શાસ્ત્રીય-શૈક્ષણિક-અભિગમનો પૂરો લાભ આપ્યો છે. તેમના સહયોગને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક અત્રે યાદ કરવો જ જોઈએ.

ભાષા-કચેરીની પુસ્તક પ્રકાશન પ્રવૃત્તિને કેવળ વહીવટી અભિગમથી નહીં મૂલવતાં, વહીવટીતંત્રની ભાષાને ધોરણસરની બનાવવાના આવશ્યક પ્રયાસ તરીકે મૂલવી સમર્થન તેમજ પ્રોત્સાહન આપતા સામાન્ય વહીવટ વિભાગના અધિકારીઓ, કર્મચારીઓનો પણ આભાર માનું છું.

મારી કચેરીનાં શ્રીમતી જ્યોત્સ્નાબહેન સિ. ઝવેરી સાથે અન્ય અધિકારી, કર્મચારીઓએ જે મહેનત કરી, તેનો પણ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી ગણું છું.

જૂની ગુજરાતી વિશે આપણે કદાચ વધુ વિગતોમાં ન ઊતરીએ, પરંતુ હાલની ગુજરાતી વિશે તો વિગતે વિચારવું જ પડે. ગુજરાતમાં અનેક

રજવાડાં હતાં. આ દેશી રાજ્યોનું સારું પાસું એ હતું કે તેમનો બધો વહીવટ ગુજરાતીમાં ચાલતો. એમાંય વડોદરા, ભાવનગર, રાજકોટ વગેરે રાજ્યોએ તો આ દિશામાં ખૂબ સારી પ્રણાલી પાડી હતી. એ જમાનામાં વડોદરા રાજ્યમાં રાજપત્ર એટલે કે આજ્ઞાપત્ર, દેવનાગરીવાળી ગુજરાતીમાં પ્રકાશિત થતું અને ગોંડલના મહારાજા ભગવતસિંહજીએ તો ભગવદ્ગોમંડળ જેવું શકવર્તી ભાષા-કાર્ય કર્યું હતું. એટલે ગુજરાતને તો રાજભાષામાં વહીવટ ચાલે તેની નવાઈ નથી, પરંતુ આનું પરિણામ એ પણ આવ્યું કે ગુજરાતી ભાષામાં સ્થાનિક અસરો અતિશય ઊંડી ઊતરી. હવે જ્યારે ગુજરાતના ઇતિહાસમાં છેલ્લાં બત્રીસ વર્ષના જીવનમાં ખૂબ ઉપયોગી અને વૈવિધ્યપૂર્ણ સીમાચિહ્નો આંકતું ગુજરાતી ભાષાવાળું વિશાળ રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે ત્યારે સમગ્ર રાજ્યમાં બોલીભેદો ચાલુ રાખીને પણ ધોરણસરની એક ગુજરાતી ભાષા વિકસે તે ભાષા અને સાહિત્યની તાતી જરૂરિયાત છે. ભાષા-કચેરી આ સાચી દિશામાં કદમ માંડે એવી સામાન્ય અપેક્ષા પણ રહે.

મને આશા છે કે આ નાનકડું પ્રકાશન આ દિશામાં મહત્ત્વનું સોપાન બની રહેશે. ગુજરાતી ભાષાની તાલીમ રાજ્યવ્યાપી બની છે અને આ એની અગત્યની અભ્યાસ-સામગ્રી બની રહેશે.

ઉત્તરાયણ, ૨૦૪૯
૧૪ જાન્યુઆરી, ૧૯૯૩
ગાંધીનગર

– કાલિદાસ ત્રિવેદી
ભાષા નિયામક

ભાષા વિવેક

વિષય-સૂચિ

પ્રસ્તાવના

ખંડ ૧

ભાષા

પૃષ્ઠ

પ્રકરણ ૧ : ભાષા એટલે શું ?	૩
પ્રકરણ ૨ : ભાષા અને લિપિ	૮
પ્રકરણ ૩ : ભાષા અને બોલી	૧૩

ખંડ ૨

વ્યાકરણ-વિચાર

પ્રકરણ ૧ : વર્ણવ્યવસ્થા	૨૬
પ્રકરણ ૨ : પદપરિચય	૨૯
૨.૨.૧ નામ	૩૦
૨.૨.૨ સર્વનામ	૩૯
૨.૨.૩ વિશેષણ	૪૧
૨.૨.૪ ક્રિયાપદ અને તેના પ્રકાર	૪૪
૨.૨.૫ ક્રિયાવિશેષણ	૫૨
૨.૨.૬ નામયોગી	૫૬
૨.૨.૭ ઉભયાન્વયી	૫૭

૨.૨.૮ કેવળપ્રયોગી	૫૮
૨.૨.૯ ક્રિયાના પ્રયોગો	૫૯
પ્રકરણ ૩ : સંધિ	૬૧

ખંડ ૩

શબ્દવિચાર

પ્રકરણ ૧ : ગુજરાતી ભાષાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં શબ્દરચના	૭૧
પ્રકરણ ૨ : ગુજરાતી ભાષાનું શબ્દભંડોળ	૭૩
પ્રકરણ ૩ : કૃત્ અને તદ્વિત પ્રત્યય	૭૭
પ્રકરણ ૪ : સમાનાર્થી શબ્દો	૮૩
પ્રકરણ ૫ : અનેકાર્થી શબ્દો	૯૩
પ્રકરણ ૬ : વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો	૧૦૧
પ્રકરણ ૭ : ઉચ્ચારણ કે વર્ણાનું સામ્ય... અર્થભેદ	૧૦૭
પ્રકરણ ૮ : શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ	૧૧૨
પ્રકરણ ૯ : રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતો	૧૧૯
પ્રકરણ ૧૦ : જોડણીના નિયમો	૧૨૮
પ્રકરણ ૧૧ : વિરામચિહ્નો	૧૫૦
પ્રકરણ ૧૨ : કેટલીક સામાન્ય ભૂલો	૧૫૭

ખંડ ૪

લેખનકૌશલ

પ્રકરણ ૧ : પત્રવ્યવહાર	૧૮૧
પ્રકરણ ૨ : નિબંધ	૨૨૪
પ્રકરણ ૩ : વિચાર-વિસ્તાર	૨૩૪

પ્રકરણ ૪ : સારલેખન	૨૩૯
પ્રકરણ ૫ : અનુવાદ	૨૪૭

ખંડ ૫

સાહિત્યસૌરભ

૧ : ગુજરાતી સાહિત્ય-સ્વરૂપો	૨૬૯
૨ : સાહિત્યકારો અને કૃતિઓ	૨૭૬
૩ : સાહિત્ય અને ભાષા વિષયક સંસ્થાઓ	૨૭૮
૪ : કેટલાક અગત્યના વહીવટી પર્યાય	૨૮૦
૫ : કેટલાક સાહિત્યિક શબ્દો	૨૮૮
ગુજરાતી ભાષા વિષે વક્તવ્યો	૩૦૦

ખંડ ૧

ભાષા

પ્રકરણ ૧ : ભાષા એટલે શું ?

પ્રકરણ ૨ : ભાષા અને લિપિ

પ્રકરણ ૩ : ભાષા અને બોલી

ખંડ ૧ : ભાષા

પ્રકરણ ૧ : ભાષા એટલે શું ?

માણસની એક વિશિષ્ટ સિદ્ધિ તે ભાષા. ભાષા એ માનવનું સર્જન છે. માનવ દુનિયામાં જન્મ લે છે ત્યારે એની ભાષાસિદ્ધિ શૂન્ય હોય છે, પણ ચાર-પાંચ વરસના ગાળામાં, એને પોતાને ભાષા આત્મસાત્ થઈ ગયેલી લાગે છે અને એ એટલી સરળતાથી બોલતો થઈ જાય છે કે થોડા વખત પહેલાં પોતાને આવી શક્તિ હતી જ નહીં એનો ખ્યાલ પણ એને રહેતો નથી. ભાષા આનુવંશિક સંસ્કાર તો નથી જ, એ શીખવી પડે છે. માણસ શ્રવણ અને એના અનુકરણથી ભાષા શીખે છે. જે સમાજમાં એ ઉછેરે છે એ સમાજની ભાષા એ શીખે છે. અનેક સંસ્કારો દ્વારા જે-જે ઘટનાઓ સમાજના સહવાસથી એ શીખે છે, તેમાં ભાષા અગ્રસ્થાને છે. વ્યક્તિના મનોભાવ વ્યક્ત કરવાનું, સામી વ્યક્તિ સુધી વાગ્વ્યવહારથી તેને પહોંચાડવાનું કામ ભાષા કરે છે. ભાષા શબ્દ ભાષ્ બોલવું પરથી બનેલો છે.

ભાષા એટલે અભિવ્યક્તિ અને અવગમનનું-અવાજોનું બનેલું વાણીમય માધ્યમ. માણસ જ્યારે આદિમ અવસ્થામાં હતો ત્યારે પોતાની લાગણીઓ, ભૂખ, તરસ, ભય, ક્રોધ વગેરે દર્શાવવા માટે જુદા જુદા અવાજોનો ઉપયોગ કરતો. ધીમે ધીમે તે પરિવાર સાથે રહેતો થયો, સામાજિક અને માનસિક રીતે વિકસતો ગયો, તેમ તેમ તેને પોતાની લાગણીઓ અને વિચારો દર્શાવવા માટે ભાષાની જરૂર પડવા માંડી. પછી તેમાંથી ભાષા ઘડાતી ગઈ અને વિકસતી ગઈ. ભાષાનો વિકાસ એ માનવ-ઉત્ક્રાંતિનો એક ભાગ છે. સમાજમાં પરસ્પર વ્યવહાર માટે ભાષા એ અતિ મહત્વનું સાધન છે, એનાથી સમાજ ટકી શક્યો છે. આમ જુઓ તો ભાષા એ વ્યક્તિને સમાજ સાથે જોડનારી કડી છે. ભાષા

વિના માનવસમાજનું અસ્તિત્વ સંભવી શકે નહીં. પરંતુ આ સાથે એમ પણ કહેવું પડે છે કે ભાષા કેવળ અભિવ્યક્તિનું જ નહીં પણ જ્ઞાન મેળવવાનું સાધન પણ છે.

ભાષા માત્ર વિચારવિનિમયનું જ સાધન નથી, વિચારનું એ એકમાત્ર વાહન પણ છે. ભાષાની મદદ વગર વિચાર કરવાનું શક્ય નથી. ભાષા અને વિચાર એક જ વસ્તુનાં પરસ્પર ભિન્ન અને અવિચ્છિન્ન એવાં બે પાસાં છે. સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોતાં ભાષા એ ધ્વનિ અને વિચાર બંનેને સાંકળનાર એક માધ્યમ છે. મનમાં વિચાર આવતાં આકૃતિ સ્પષ્ટ થાય છે જે પછીથી ભાષામાં ઉદ્ગાર કે ધ્વનિરૂપે અવતરે છે. મનોગત વિચારમાં એનું ધ્વનિરૂપે અવતરણ સાધિત બને છે.

ભાષાની ઉત્પત્તિ

ભાષાનો જન્મ કેવી રીતે થયો, ભાષા ક્યાંથી આવી, આદિમ મનુષ્યે ભાષા કોની પાસેથી ગ્રહણ કરી એ વિશે પ્રશ્નાર્થ જ છે. ભાષાની ઉત્પત્તિ વિશે ભાષાશાસ્ત્રીઓ જાતજાતની કલ્પનાઓ કરે છે.

સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં જ્યારે મનુષ્ય છૂટોછવાયો વસી એકલો વિચરતો હતો ત્યારે તેને વ્યક્ત ભાષાની જરૂરત સ્વાભાવિક રીતે જ નહોતી. તે વખતે તેનામાં હર્ષ કે શોકનો આવેશ આવતો ત્યારે તે તરત જ કુદરતની પ્રેરણાથી હર્ષ કે શોકના ઉદ્ગારો કાઢીને પોતાનો જે-તે આવેશ દર્શાવતો. ભાષા જ્યારે અવ્યક્ત, અસ્પષ્ટ, અવિકસિત અને અપૂર્ણ હોય ત્યારે ચેષ્ટાની મદદની પણ જરૂરત રહે જ. એ સમયે ભિન્નભિન્ન લાગણીઓ દર્શાવવા તેને વ્યવસ્થિત ભાષાની જરૂરત ન હતી, પરંતુ જેમ જેમ માણસની અવસ્થા વિકસતી ગઈ, તેની પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન આવતું ગયું તેમ તેમ તેને વ્યક્ત ભાષાની ખાસ જરૂરત પડવા માંડી. અર્થાત્ તે એકમેકની સમીપ “સમૂહ” કે “સમાજ” રચી રહેતો થયો. ઈશારા, સંકેતો, ચિત્રોની જગ્યા ભાષાએ લેવા માંડી. પહેલાં તેનો ધ્વનિ ગૂંચવણભર્યો હતો, તે ધીમે ધીમે સુધરતો ગયો અર્થાત્ મનુષ્યના વિકાસની સાથે તેની સમજશક્તિ અને ઉચ્ચારના અવયવોનો પણ વિકાસ થતો

ગયો. પછી તો ઘર, કુટુંબ અને સમાજના બંધારણના પરિણામે આરંભની ગૂંચવણભરી, બદલાતી અને અનિશ્ચિત ભાષા ક્રમે ક્રમે સ્પષ્ટ, સ્થિર અને વિકસિત બનતી ગઈ. ભાષા માત્રનું મૂળ ધ્વનિમાં છે અને એ અવ્યક્ત ધ્વનિમાંથી વિકાસ પામી મનુષ્યની ભાષા બંધાઈ છે.

હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે ગીર્વાણગિરા સંસ્કૃત જ આદિ ભાષા છે, જેનું પરમેશ્વરે સૃષ્ટિના આરંભકાળે ઋષિઓને જ્ઞાન આપ્યું હતું. એમાંથી કાળક્રમે ભાષા-ઉપભાષાઓ ઉત્પન્ન થઈ. રોમન-કેથલિક પંથના અનુયાયીઓના મતાનુસાર પ્રાચીન ભાષા હિબ્રૂ એ જ આદિમ ભાષા હતી. એ માનવસર્જિત નહીં પણ ઈશ્વરદત્ત વાણી હતી. બૌદ્ધો પાલીને અને જૈનો પ્રાકૃત કે અર્ધમાગધીને માનવની મૂળભાષા ગણાવે છે. પ્રાચીન ગ્રીક દાર્શનિકોમાંથી પણ કેટલાક, ભાષા ઈશ્વરદત્ત હોવાનું માનતા હતા. જ્યારે સોક્રેટિસ જેવા અન્ય પ્રસિદ્ધ દાર્શનિકો એ મતથી વિરુદ્ધ હતા.

માણસે પહેલાં ઈશારાની ભાષા વિકસાવી, જેની સાથે કેટલીકવાર અનુકરણાત્મક ધ્વનિઓ સંકલિત થયેલા હતા. પછી ધીમે ધીમે એમાંથી ધ્વન્યાત્મક ભાષા જ સવિશેષ કાર્યસાધક બની ગઈ.

ભાષાની વ્યાખ્યા

આથી જ ભાષાને સમજાવતાં જે. બી. કેરોલ જણાવે છે કે :

“ભાષા યાદસ્થિત વાચિક ધ્વનિઓ અને ધ્વનિશ્રેણીઓની એક સંઘટનાયુક્ત વ્યવસ્થા છે, જે માનવ-વ્યક્તિઓના કોઈ જૂથ દ્વારા પારસ્પરિક સંદેશા-વ્યવહારમાં ઉપયોગમાં લેવાય છે કે લઈ શકાય છે અને જે માનવ પરિવેશમાં જોવા મળતાં પદાર્થો, બનાવો અને પ્રક્રિયાઓને લગભગ પૂર્ણપણે નોંધી આપે છે.”

A Language is a structured system of arbitrary vocal sounds and sequences of sounds which is used, or can be used, in interpersonal communications by an aggregation of

human beings and which rather exhaustively catalogues the things, events and processes in the human environment.

એડવર્ડ સેપિર વધુ સ્પષ્ટતા કરતાં જણાવે છે કે, “ભાષા એ માનવીએ કેવળ અંતઃપ્રેરણાથી નહીં, પણ સ્વપ્રયત્ને સિદ્ધ કરેલી, પોતાના વિચારો, લાગણીઓ અને ઈચ્છાઓ વ્યક્ત કરવાને સ્વેચ્છાપૂર્વક યોજેલા ધ્વનિસંકેતોની વ્યવસ્થા છે.”

Language is a purely human and non-instinctive method of communicating ideas, emotions and desires, by means of a system of voluntarily produced symbols.

સેપિરે આ જ બાબત સ્પષ્ટ કરતાં સંક્ષેપમાં ફરી કહ્યું છે કે, “ભાષા એટલે સ્વૈચ્છિક રીતે ઉપજાવેલા સંકેતો દ્વારા વિચારો, લાગણીઓ અને એષણાઓનું સંક્રમણ કરવાની કેવળ માનવીય અને બિનસાહજિક પદ્ધતિ.”

Language is primarily a system of phonetic symbols for the expression of communicable thoughts and feelings.

આર. એ. હોલ નામના ભાષાવિજ્ઞાનીએ પણ કહ્યું છે કે, “ભાષાઓ એટલે યાદચ્છિક સંકેતપદ્ધતિ દ્વારા સંદેશા-વ્યવહાર કરવાની, માનવો વડે ઉપયોગમાં લેવાતી વાચ્યશ્રાવ્ય ટેવોની વ્યવસ્થાઓ.”

Language are systems of oral-auditory habits, used by human for conveyance of messages through arbitrary symbolism.

પ્રો. સ્તુર્તેવાંએ આપેલી ભાષાની વ્યાખ્યા આ સર્વમાં ચઢિયાતી છે. એ કહે છે, “ભાષા યાદચ્છિક વાચિક સંકેતોની એક વ્યવસ્થા છે, જેના વડે કોઈ પણ એક સામાજિક જૂથના સભ્યો એકબીજાનો સહકાર સાધે છે અને એકબીજાના સંપર્કમાં આવે છે.”

A Language is a system of arbitrary vocal symbols by which members of a social group co-operate and interact.

એટલે કે ભાષા એ ધ્વનિરૂપ સંકેતોની વ્યવસ્થા છે. દરેક ભાષાને પોતીકી ધ્વનિવ્યવસ્થા હોય છે. દરેક ભાષામાં ધ્વનિઓ અમુક ક્રમમાં-અમુક વ્યવસ્થામાં આવતા હોય છે. આવી વ્યવસ્થા ન હોય તો ડચકારાને ને તાળીના અવાજને જુદા પાડવા મુશ્કેલ બને. એ યાદ રાખવાનું છે કે ભાષા વાચિક ધ્વનિરૂપ યાદસ્થિત સંકેતોની વ્યવસ્થા છે, ચિત્રરૂપ સંકેતોની વ્યવસ્થા નથી. વળી, ભાષાની સંકેતવ્યવસ્થા કુદરતી નથી તેમ તે કોઈ એક વ્યક્તિનું સર્જન નથી. અરસપરસ વ્યવહાર કરતા સામાજિક જૂથમાં જ એ અસ્તિત્વમાં આવે છે, રૂઢ બને છે અને સ્વીકાર પામે છે. સામાજિક જૂથ બદલાય તેમ ભાષાની સંકેતવ્યવસ્થા પણ કેટલેક અંશે બદલાય છે.

ભાષા આ રીતે મેળવવા-કેળવવાની બાબત છે. વ્યક્તિ આપમેળે ભાષાનો ઉપયોગ કરે અને તે શીખીને કરે એ બેમાં ફેર છે. વ્યક્તિએ ભાષાના રચતા-વ્યાપારથી ટેવાવાનું અને તેથી ભાષાતંત્ર સમજવા શિક્ષિત થવાનું છે.

અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દોની જોડણી ખોટી કરતાં આપણને શરમ લાગે છે. તેના કરતાં માતૃભાષાની જોડણીનો વધ કરતાં આપણને વધારે શરમ લાગવી જોઈએ.

- ગાંધીજી

પ્રકરણ ૨ : ભાષા અને લિપિ

લિપિનો વિકાસ

આપણી અત્યારની ગુજરાતી લિપિનો ઇતિહાસ એક સૈકાનો જ ગણાય, પરંતુ એના મૂળ સુધી પહોંચીએ તો લિપિની શોધમાં આપણો ભારત દેશ જ પહેલો આવે છે. એટલું જ નહીં પણ ભારતે યોજેલી મૂળ બ્રાહ્મી લિપિ દુનિયાની સર્વ લિપિઓમાં સંપૂર્ણ વૈજ્ઞાનિક, શુદ્ધ અને ચોક્કસ છે એમ પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ પણ કબૂલ્યું છે.

આમ જોઈએ તો, આદિમ માનવે સંસ્કૃતિ તરફ પ્રથમ પગલાં પાડ્યાં તેમાંનું એક તે લિપિની શોધ. ઈ.સ. પૂર્વે ૩૫૦૦ પછી લેખન-પદ્ધતિનો ઉદય થયાનું કહેવાય છે. આ પદ્ધતિની શરૂઆત ચિત્રલિપિથી થઈ. ગુફાવાસી માણસે ગુફાની દીવાલો પર આવી લિપિ લખ્યાના પુરાવા મળ્યા છે. ત્યારબાદ માણસે એમાંથી ભાષા વિકસાવી. આ ભાષા ચિત્રસંકેતોની બનેલી હતી. પોતાની વાત જોઓ હાજર ન હોય તેમને પહોંચાડવા એણે માર્ગ પર ચિત્રો કરી પોતાના સંદેશાની આપ-લે કરેલી. ચિત્રોની સંજ્ઞાઓ-ચિત્રલિપિથી પણ માણસને પોતાની હર્ષ, શોક, દુઃખ વગેરે લાગણીઓ વ્યક્ત કરવામાં અગવડ પડી. આથી તેમાંથી નીકળતા જુદા જુદા ધ્વનિ અનુસાર તેની સંજ્ઞાઓ યોજવા વિચાર્યું અને તેણે એ માટે સંકેતોની યોજના કરી. અલબત્ત, એમાંની કોઈ પ્રતિભાષાળી વ્યક્તિએ વિચારપૂર્વક આખી ધ્વનિસૂચક લિપિ તૈયાર કરી હોય અને બાકીનાની એમાં સંમતિ મળી હોય એમ પણ બન્યું હોય.

પ્રાચીનકાળમાં ભારતમાં મુખ્યત્વે બ્રાહ્મી અને ખરોષ્ટી બે લિપિઓ પ્રચલિત હતી. એમાંથી ક્રમશઃ બ્રાહ્મી લિપિ પ્રચારમાં રહી. માણસે બીજી શોધ કરી અંકોની. આમ, આ લિપિમાં પ્રત્યેક ધ્વનિ માટે જુદાં જુદાં ચિહ્નો હોવાને લીધે જેવું બોલાય છે તેવું જ લખાય છે અને જેવું લખવામાં આવે છે તેવું જ બોલાય છે. વર્ણમાળા (અક્ષરો)નો ક્રમ પણ બરાબર વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ ગોઠવાયેલો છે.

આ પુરાતન લિપિ પણ કાળના પ્રવાહમાં પરિવર્તન પામતી રહી. એમાંથી સર્જાઈ દેવનાગરી લિપિ. આ લિપિમાંથી થોડાક ફેરફાર સાથે ગુજરાતી લિપિ વિકસી, એમાં નાગરીને મથાળે લખાતી શિરોરેખા નીકળી ગઈ. વર્ણને સરળ કરવાના બીજા પણ ફેરફાર થયા. આમ, આજની આપણી ગુજરાતી લિપિ દેવનાગરી લિપિની જ ઉપપેદાશ કે સર્જન છે.

ગુજરાત અને ગુજરાતી

ઉત્તરે પાકિસ્તાન તથા રાજસ્થાન, પૂર્વે રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ તથા મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણે મહારાષ્ટ્ર તથા અરબ સમુદ્ર અને પશ્ચિમે અરબ સમુદ્ર એની વચ્ચેનો ભૂમિભાગ તે હાલનું ગુજરાત. ગુજરાત નામ “ગુર્જર જાતિ” સાથે સંબંધ ધરાવે છે. શકકુળની આ જાતિ પાંચમા શતકના ઉત્તરાર્ધથી છઠ્ઠા શતકના પૂર્વાર્ધ સુધીમાં ભારતમાં પ્રવેશીને દક્ષિણ પંજાબમાં થઈ રજપૂતાનામાં સ્થિર થઈ હતી. ત્યાંથી એ ઉત્તર દિશામાં શરૂ થયેલાં મુસલમાની આક્રમણોથી બચવા અત્યારના ઉત્તર ગુજરાતમાં આવી વસી હતી. ગુર્જરોને આશ્રય આપનાર ભૂમિ તરીકે એ પ્રદેશ “ગુર્જર-ત્રા-ભૂમિ” નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. એ પ્રદેશને “ગુજરાત” નામ મુસ્લિમ અમલમાં મળ્યું. આ ગુજરાતની ભાષા તે ગુજરાતી. ઉત્તર મધ્ય ભારતની બધી પ્રાદેશિક ભાષાઓનાં નામ પ્રદેશ-નામો પરથી પડ્યાં છે એવું જ ગુજરાતીની બાબતમાં પણ બન્યું છે.

અલબત્ત, ગુજરાતી ભાષા ગુર્જરો સાથે આવી નથી. એ ભારતની આર્યકુળની જ ભાષા છે. ગુજરાતી ભાષા ક્રમશઃ વૈદિક ભાષા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશના વિકાસ તબક્કાઓમાંથી પસાર થતી થતી જૂની ગુજરાતી અને ત્યાર પછી આજની ગુજરાતી તરીકે અવતીર્ણ થઈ. ભાષા માનવીના નિત્યના વ્યવહારની જીવંત વસ્તુ હોઈ, તે સતત પરિવર્તનશીલ અને વિકાસશીલ છે.

“ગુજરાતી” શબ્દ “ગુજરાત” નામને ‘ઈ’ પ્રત્યય લાગીને બન્યો છે. “ગુજરાત” શબ્દ વિશે વિવિધ અનુમાનો કરાયાં છે : (૧) ગુર્જર + ત્રા (ગુર્જરોએ રક્ષેલી ભૂમિ) (૨) ગુર્જર + રાષ્ટ્ર (૩) ગુર્જર + લાટ (૪) ગુર્જર + રટ્ઠ (૫) ગુજ્જ + આત (‘આત’ બહુવચનનો પ્રત્યય છે. “ગુર્જરોથી

વસાયેલી અથવા તેમની હકૂમત તરીકેની ભૂમિ”) આમાંથી છેલ્લા શબ્દનો ઉપયોગ ભારતમાં અગિયારમા શતકમાં આવેલા અરબી મુસાફર અલ્બેરુનીએ કર્યો છે એ વધુ પ્રમાણભૂત મનાય છે.

ગુજરાતી અર્વાચીન ભૂમિકામાં પ્રવેશી એ જ સમય એના “ગુજરાતી” એવા નામકરણનો છે. એ પૂર્વે ભાલાણે એને “અપભ્રંશ” અને પછી “ગુર્જરભાષા” અને પદ્મનાભ અને અખાએ “પ્રાકૃત” કહીને જ ઓળખાવી છે. સૌ પહેલાં પ્રેમાનંદે એને “ગુજરાતી” તરીકે ઓળખાવી એવા ઉલ્લેખો મળ્યા છે.

“બાંધું નાગદમણ ગુજરાતી ભાષા.” (દશમસ્કંધ)

ગુજરાતી ભાષાની વિકાસભૂમિકાઓ

ગુજરાતી ભાષાની વિકાસભૂમિકાઓ ટૂંકમાં આ રીતે બતાવી શકાય :

- (૧) જૂની ગુજરાતી : પ્રાચીન યુગ : ઈસુના બારમા શતકથી ચૌદમા શતક સુધી.
- (૨) મધ્યકાલીન ગુજરાતી : મધ્યકાલીન યુગ : પંદરમા શતકથી સોળમા શતક સુધી.
- (૩) અર્વાચીન ગુજરાતી : અર્વાચીન યુગ : સત્તરમા શતકથી આજ સુધી.

(૧) જૂની કે પ્રાચીન ગુજરાતી :

ઈસવી સનની બારમી સદીથી આરંભીને ચૌદમી સદીના અંતભાગ સુધી ગુજરાતમાં બોલાતી-લખાતી ભાષા “જૂની ગુજરાતી” નામથી ઓળખાય છે. સોલંકી વંશના સિદ્ધરાજ જયસિંહના શાસન દરમિયાન પ્રકાંડ પંડિત હેમચંદ્રાચાર્ય વિરચિત “સિદ્ધહૈમ” નામના વ્યાકરણગ્રંથનાં ઉદાહરણોમાં પ્રચલિત લોકસાહિત્યમાંથી જે અપભ્રંશ દુહાઓ ઉલ્લેખાયેલા છે તે જૂની કે પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાના ઉદયનું સર્વપ્રથમ સૂચન કરે છે. આ દુહાઓ નોંધીને હેમચંદ્રાચાર્યે સમકાલીન ગુજરાતી લોકબોલીને સાચવી રાખી છે. આને ડો. તેસ્સિતોરીએ “જૂની પશ્ચિમી રાજસ્થાની” અને ઉમાશંકર જોશીએ “મારું-

ગુર્જર” નામ આપ્યું છે. આ ભાષાની જૂનામાં જૂની મળેલી કૃતિઓ “સંદેશક-રાસક”, “ભરતેશ્વર-બાહુબલિ ઘોર” અને “ભરતેશ્વર-બાહુબલિ રાસ” છે.

(૨) મધ્યકાલીન ગુજરાતી :

પંદરમા શતકના આરંભથી સોળમા શતકના અંતભાગ લગી ગુજરાતીમાં લખાતી-બોલાતી ભાષાને “મધ્યકાલીન ગુજરાતી” નામથી ઓળખી શકીએ. પંદરમા શતકના આરંભથી રાજસ્થાનની લોકબોલીઓથી ગુજરાતી ભાષાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ બંધાતું જોવા મળે છે. ઈ.સ. ૧૪૫૬માં રચાયેલ “કાન્હડદે-પ્રબંધ” ગુજરાત-રાજસ્થાનની સહિયારી કૃતિ મનાય છે, પણ ત્યારથી ગુજરાતીનો સ્વતંત્ર વિકાસ થવાની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ ગયેલી જણાય છે. ઈ.સ. ૧૪૦૭માં દિલ્હીની સલ્તનતથી સ્વતંત્ર થઈ જઈને સૂબા અહમદશાહે ગુજરાતનું અલગ રાજ્ય શરૂ કર્યું એનાથી પણ ગુજરાતીની ભાષાકીય અસ્મિતાને વેગ મળ્યો હોય એમ જોવું હોય તો જોઈ શકાય.

(૩) અર્વાચીન ગુજરાતી :

સત્તરમા શતકના આરંભથી ઈ.સ. ૧૮૫૨ સુધી લખાતી-બોલાતી ભાષાને “અર્વાચીન ગુજરાતી” નામથી ઓળખવી રહી. આ કાળમાં અખો, પ્રેમાનંદ, શામળ અને દયારામ જેવા કવિઓના હાથે ગુજરાતી ભાષાનું કાઠું અર્વાચીન થતું જોવા મળે છે.

ત્યારબાદ ગુજરાતી ભાષાએ એક સુદૃઢ સ્વરૂપ પકડ્યું. જે સમયગાળાને ‘પંડિત યુગ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેની કેટલીક ખાસિયતો હતી : શબ્દોને ભારેખમ અને અર્થસભર બનાવવા જતાં સહજ થઈ જતી ભાષાની ક્લિષ્ટતા અને દુર્બોધતા. નર્મદથી માંડી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, આનંદશંકર ધ્રુવ, મણિલાલ ન. દિવેદી વગેરે એ યુગના ભાષાસાહિત્યના ઘડવૈયા.

ગાંધીજીના આગમન પછી, લોકજીવનમાં અન્ય અનેક પાસાંની જેમ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યમાં ગાંધીયુગનાં મંડાણ થયાં. મુનશી, ર.વ. દેસાઈ અને કાકાસાહેબ કાલેલકર ગાંધીયુગથી પ્રભાવિત સર્જકો અને ભાષાખેડુઓ હતા.

“મારું જીવન એ જ મારો સંદેશ” એમ કહેનાર ગાંધીજીએ એમના જીવન જેવો જ ઘાટ ગુજરાતી ભાષાને આપ્યો અને સરળ, સ્પષ્ટ, શુદ્ધ અને નિરાડંબરી ભાષાનો વિકાસ થયો.

ગુજરાતી ભાષાને પોતાની કેટલીક બોલીઓ છે. ભાષા એ સમગ્ર પ્રદેશના શિષ્ટજનોની અને સાહિત્યની લેખનભાષા છે, જ્યારે બોલી એ લોકોની – ખાસ કરીને ગ્રામવિસ્તારની લાક્ષણિક લહેકા, ઉચ્ચાર અને તળપદા શબ્દોથી ભરપૂર એવી બોલાતી વાણી છે. બાર ગાઉએ બોલી બદલાય. મુખ્યત્વે તેને (૧) સૌરાષ્ટ્રી (૨) ઉત્તર ગુજરાતી (૩) ચરોતરી (૪) સૂરતી (૫) કચ્છી (૬) ભીલી (૭) ડાંગી એમ વિસ્તૃતપણે વિભાજિત કરી શકાય.

ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષાએ અન્ય ભાષાઓનો આભડછેટ કદી રાખ્યો નથી. જે સારું, સચોટ અને સરળ લાગ્યું તેને અપનાવ્યું છે. એને ગુજરાતી પોશાક-પહેરવેશ પહેરાવ્યો છે, તેથી અન્ય પ્રતિભાઓ અને પર્યાયો ગુજરાતમાં સવાઈ ગુજરાતી બનીને આદર પામ્યા છે. વાણિજ્ય સંસ્કૃતિનું આ પણ એક લક્ષણ હશે. ઉત્તમને અપનાવવું અને પોતાનું બનાવી પોષવું.

પ્રકરણ ૩ : ભાષા અને બોલી

લોકોમાં જે સામાન્યપણે બોલાય છે તે બોલી એમ કહી 'બોલી'ને ઓળખાવી શકાય. બોલચાલમાં બોલાતી વાણી તે બોલી. આમ, બોલી એ ભાષાનું કથ્ય સ્વરૂપ છે - લોકોમાં બોલાતી વાણી છે. ભાષા જીવંત છે. વ્યક્તિ વડે તે બોલાય છે. આ બોલાય તે બોલી પણ તેથી જીવંત છે. ખરેખર તો ભાષા બદલ સ્વરૂપ ગ્રહણ કરે છે પણ બોલી તો નિર્બંધપણે વહ્યા જ કરે છે. આનો અર્થ એવો નથી કે ભાષા અને બોલી કોઈ જુદાં સ્વરૂપો છે. ભાષાનું મહત્ત્વનું લક્ષણ જ પરિવર્તનશીલતા છે; કોઈ એક સમયનું ભાષાસ્વરૂપ બદલ થાય પણ એ સમગ્રપણે તો જીવંતરૂપે વિકાસ કરતી જ રહેતી હોય છે.

બોલીભેદ આને કારણે જ જન્મે છે. ભાષાના પરિવર્તનના પરિબળના કારણે જ ભાષાના બોલીભેદ જન્મે છે. સમાજ તૈમજ ભૌગોલિક પ્રદેશની દૃષ્ટિએ ભાષા અને બોલી જાણે જુદાં હોય એવું જણાય છે. નાના જનસમૂહમાં બોલાતી ભાષાને એમાંની કેટલીક અલગતાને લીધે આપણે જે તે વિસ્તારની બોલી એમ કહી દઈએ છીએ. છતાં એ પ્રાદેશિક 'બોલી'માં પણ 'ભાષા'નાં તત્ત્વો કે લક્ષણો તો હોય છે જ. હા, શબ્દભેદ, ઉચ્ચારભેદ, લહેકા, લઢણો-અભિવ્યક્તિની આગવી લઢણો આપણને જે તે પ્રદેશની ભાષા માટે બોલી શબ્દ વાપરવા લલચાવે છે.

અભ્યાસવૃત્તિથી જોઈએ તો આવી 'બોલી' જે તે પ્રાંત કે પ્રદેશની વ્યાપક 'ભાષા'થી અલગ પ્રકારની નથી હોતી. ઉદાહરણ તરીકે ક્યાંક ઉત્તર ગુજરાતની (પટ્ટણી) બોલી તો ક્યાંક સૂરતી બોલી, ક્યાંક ચરોતરી બોલી તો ક્યાંક સૌરાષ્ટ્રી બોલી એમ પ્રકારભેદ જોવા મળે છે તો તે પ્રકારો તપાસીએ. આપણે જોઈ શકીશું કે આ બોલીઓ શિષ્ટ ગુજરાતી ભાષાનાં મહત્ત્વનાં લક્ષણોથી એકમેકથી ભિન્ન નથી. મોટા ભાગના વિસ્તાર કે સમાજમાં સંબંધની ઓછીવત્તી ઘનિષ્ટતા મુજબ ભાષાભેદની શક્યતા રહેવાની. 'બાર ગાઉએ બોલી બદલાય' એ ઉક્તિ પણ બોલવાના વ્યવહારની ઘનિષ્ટતાના આ સિદ્ધાંતનાં જ ભાગરૂપ છે. એવું

જોવા મળે છે કે પરસ્પર સંપર્કમાં રહેલાં જૂથો એમનું અલગ વ્યક્તિત્વ જાળવવા ખાસ બોલચાલના પ્રયોગો કરતાં રહે છે. છતાં સમાજના વિભિન્ન વર્ગો કે રાજ્યના ભિન્નભિન્ન પ્રદેશો વચ્ચે બોલચાલની જરૂરિયાત તો રહેવાની જ અને તેને માટે વ્યાપક વ્યવહારના કોઈ ભાષાસ્વરૂપની રચના તેમના દ્વારા થયા કરવાની. આને આપણે શિષ્ટ ભાષા કે માન્ય ભાષા કહી શકીએ.

માનવ-વ્યવહારમાં, શાળા-મહાશાળામાં, કોર્ટ-કચેરીમાં આ પ્રકારની શિષ્ટ ભાષા જ વ્યાપેલી દેખાવાની. આવે વખતે આપણને ઘડીભર થઈ આવવાનું કે બોલી એ ભાષાનું વિકૃત કે ભ્રષ્ટ સ્વરૂપ છે. વળી, ત્યારે બોલી એ અશુદ્ધ, ઊતરતી અને હલકી પણ લાગવાની.

જયંત કોઠારીએ આની સરસ સ્પષ્ટતા કરી છે. તેમણે લખ્યું છે : “બોલીના પ્રયોગોને આપણે ગ્રામ્ય ગણીએ છીએ એ એક સામાજિક મૂલ્યનિર્ણય છે. અમુક રીતભાત આપણા સમાજમાં અશિષ્ટ ગણાય તેમ માન્યભાષા શિક્ષણ-સંસ્કાર-વહીવટનું ભાષાસ્વરૂપ હોઈને એનો સામાજિક મોભો ઊંચો ગણાય છે. બોલી બોલનારા ‘અભણ’ કે ‘ગામડિયા’ ગણાય છે. બોલીને કારણે નોકરી મળવામાં મુશ્કેલી પડે છે તેમ છતાં આ સામાજિક રૂઢિ જ થઈ, બોલી ભાષાકીય દૃષ્ટિએ ઊતરતી છે એવો એનો અર્થ થતો નથી. બોલી એ ભાષાથી ‘જુદો’ પ્રયોગ છે, ‘વિકૃત’ પ્રયોગ નથી.

આપણા રાજ્યના સમગ્ર વિસ્તારમાં ગુજરાતી ભાષા શિષ્ટમાન્ય અને આદર્શ ભાષા છે, છતાં એ સમગ્ર વિસ્તારમાં કેટલીક જુદી જુદી બોલીઓ બોલાય છે. જેમ કે ઉત્તર ગુજરાતમાં પટ્ટણી બોલી બોલાય છે. દક્ષિણ ગુજરાતમાં સૂરતી બોલી બોલાય છે. મધ્ય ગુજરાતમાં ચરોતરી બોલી બોલાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં સૌરાષ્ટ્રી બોલી બોલાય છે. આદિવાસી વિસ્તારોમાં ‘ડાંગી’-‘ભીલી’ બોલી બોલાય છે. કચ્છમાં કચ્છી બોલી બોલાય છે. વળી કેટલીક કોમો-વહોરા, પારસી વગેરેની અલગ બોલી સંભળાય છે. આપણે કેટલીક મુખ્ય બોલીઓની ખાસિયતો જોઈએ :

મહેસાણા જિલ્લો, બનાસકાંઠાના અને સાબરકાંઠાના સરહદી વિસ્તારો ઈત્યાદિમાં બોલાતી બોલી પાટણ નગર ઉપરથી 'પટ્ટણી' નામે ઓળખાય છે. આ પટ્ટણી બોલીની ખાસિયતો નીચે પ્રમાણે જોવા મળે છે :

- (૧) પદાન્તે 'એ'કારનું હસ્વ ઉચ્ચારણ લગભગ 'ઈ'કાર જેવું થાય છે. 'આવશે'નું 'આવશિ,' 'કરે છે'નું 'કરિ છિ.'
- (૨) પદાગ્રે 'ઈ'કારનું 'એ'કાર ઉચ્ચારણ થાય છે. 'લીમડો'નું 'લેમડો' કે લેંબડો,' ભીનુંનું 'ભેનું,' ચીંથરુંનું 'ચેંથરું.'
- (૩) પદાગ્રે 'આ' હોય ત્યાં 'ઓ' થતો જોવા મળે છે. 'પાણી'નું 'પોંણી,' 'નાખ'નું 'નાંખ.'
- (૪) પદાન્તે આવતો 'હ'કાર લોપાયેલો સંભળાય છે. 'નહી' નું નૈં, 'અહી'નું ઐં.
- (૫) પદાગ્રે આવતા ક્ષ, ખ્ષ, ગ્ષ ના અનુક્રમે ઈ, એ, ય જેવાના સંયોગે ચ, ઈ જ્ ઉચ્ચારાય છે. 'એમ કેમ'નું 'ઈમ ચ્યમ,' 'કેમ છો'નું 'ચ્યમ સો,' 'ક્યાં ગયા હતાં' નું 'ચ્યાં જયા તા.'
- (૬) ચ્ષ, ક્ષ, ઈષ ને બદલે સ્ષ કે જ્ષ ઉચ્ચારાય છે. 'ચાર'નું 'સાર,' 'છાશ'નું 'શાસ.'
- (૭) દંત્ય 'સ્'નો 'શ્' ઉચ્ચાર થાય છે. 'પાસે'નું પાશિ.'
- (૮) શબ્દના મધ્યમાંનો 'ઈ' લોપાય છે. 'ખાઈશું'નું 'ખાશું' 'આપીશું'નું 'આપશું' 'લઈશું'નું 'લેશું,' 'દઈશું'નું 'દેશું.'
- (૯) પદાન્તનો કોમળ અનુસ્વાર લોપાય છે. 'ખાવુંપીવું'નું 'ખાવુપીવુ' 'લેવુંદેવું'નું 'લેવુદેવુ.'
- (૧૦) 'કૂ'નો 'ચૂ' અને 'સૂ'નો 'હૂ' ઉચ્ચારાય છે. 'કેટલા' નું 'ચેટલા,' 'સાસુ'નું 'હાહુ.'

દક્ષિણ ગુજરાતમાં સૂરતી બોલી બોલાય છે.

સૂરતી બોલીની ખાસિયતો નીચે પ્રમાણે જોવા મળે છે :

- (૧) પદાગ્રના 'ઈ' કે 'આ'માં ફેરફાર થતો નથી. 'નિશાળ'નું 'નિસાળ', 'લિંબડો'નું 'લિમ્ડો'. પરંતુ પદાન્તના 'ઈ' કે 'ઉ' નો ઉચ્ચાર 'એ' જેવો થઈ જાય છે. 'શું કરે છે' નું 'સું કરે છે', 'હું જાઉં છું' નું 'ઉ જૌં છં.'
- (૨) સૂરતીઓ તાલવ્ય 'શ્'ની જગ્યાએ દંત્ય 'સ્' ઉચ્ચારે છે. 'શ્'ની જગ્યાએ 'ન્' અને મહાપ્રાણ 'હ્'ની જગ્યાએ 'ઉ' ઉચ્ચારે છે. 'શાક'નું 'સાક' અને પછી 'હાક', 'શું' નું 'સું' ને પછી 'હું' નહીંનું 'ની', 'પાણી'નું 'પાની', 'ચાહ'નું 'ચાઈ', 'અહીં'નું 'અંઈ'.
- (૩) ક્યારેક 'શ્' કે 'સ્'નો 'હ્' પણ ઉચ્ચારાય છે. 'શેર'નું 'હેર', 'શાક'નું 'હાક', 'સૂરત'નું 'હૂરત', 'જઈશું'નું 'જાહું' 'ખાઈશું'નું 'ખાહું.'
- (૪) શબ્દારંભે આવતા 'ન્' ને બદલે કવચિત્ 'લ' ઉચ્ચારાય છે. 'નાખ'નું 'લાખ.'
- (૫) ભૂતકૃંદતોમાં આવતો આદ્ય 'અ' સામાન્યપણે 'ઈ' બની જાય છે. 'મળ્યો'નું 'મિલો', 'ગયો'નું 'ગિયો.'
- (૬) લઘુપ્રયત્ન 'ય્'કારનો સ્થાનપલટો કરાય છે. 'આવ્યો'નું 'આયવો', 'ચાલ્યો'નું 'ચાયલો', 'કાપ્યો'નું 'કાયપો.'
- (૭) ચાલુ વર્તમાનકાળ હોય તેવી રચનામાં વર્તમાન કૃદન્ત મુકાય છે. 'હું જાઉં છું' નું 'ઉં જતો છું.', 'હું ખાઉં છું' નું 'ઉં જતો છું', 'હું ખાઉં છું'નું 'ઉં ખાતો છું' (પરંતુ 'જઈશું' જેવા રૂપોમાં 'હ્'કાર મુકાય છે. 'જઈશું'નું જાહું, 'ખાઈશું'નું ખાહું)
- (૮) કંઠ્ય વર્ણોની જગ્યાએ મહાપ્રાણ ઉચ્ચારણ કરાય છે. 'એકલો'નું 'એખલો', 'ગોટાળો'નું 'ઘોટાળો', 'ગધેડા'નું 'ઘધેડો.'
- (૯) 'ળ્'ની જગ્યાએ 'લ્' ઉચ્ચારણ કરાય છે. 'મળવું' નું 'મલવું', 'હળવું'નું 'હલવું', 'સળગે છે' નું 'સલઘે ચ.'

(૧૦) કેટલાક વિશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગો જોવા મળે છે. ‘પણ’નું ‘બી’, ‘તમે સૌ’નું ‘ટમે હૌ’, ‘ત્યારે’નું ‘તી વારે’, ‘મારી સાથે ચાલને’નું ‘મારી હારે ચાલની,’ ‘તેઓ’નું ‘તેવણ’, ‘એઓ’નું ‘એવણ’ કે ‘એવન.’

ચરોતરી બોલી મધ્યગુજરાતમાં બોલાય છે અને તે ગુજરાતી માન્ય ભાષાની સૌથી વધુ નજીકની છે. તે ખાસિયતો નીચે પ્રમાણે છે :

- (૧) ઈ કે ઊ નું હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ થાય છે. ક્યારેક ‘અ’કારમાં પણ ઉચ્ચારણ થાય છે. ‘હું નિશાળે જાઉં છું’નું ‘ઉં નેહાળે જા છ’ અથવા ‘ઉ નેહાળ જૌ છ’.
- (૨) ‘શ્’ કે ‘સ્’ નો ‘હ્’ ઉચ્ચારાય છે. ‘સાણશી’નું ‘હોંણસી’, ‘સાવરણી’નું ‘હાવરણી.’
- (૩) ‘આઈ’ સ્વરજોડકું ‘ઐ’ રૂપે ઉચ્ચારાય છે. ‘ભાઈ’નું ‘ભૈ,’ ‘બાઈ’નું ‘ભૈ.’
- (૪) શબ્દાગ્રમાંના ‘આ’નું ‘ઓ’ (વિવૃત) ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે છે. ‘ગામ’નું ‘ગોમ’, ‘માણસ’ નું મોંણહ’, ‘પાણીનું ‘પોંણી’ ‘આમ આવ’નું ‘ઓમ આવ્ય.’
- (૫) પદાન્તનો અનુનાસિક લોપ પામે છે. ‘જાઉ’નું ‘જઉ’ ‘કરું’નું ‘કરુ’, ‘અહીં’નું ‘આંય’ (અને પછી ‘આંય’નું ‘ઐ’)
- (૬) ‘સ્’ નો ‘શ્’ થઈને ‘હ્’ ઉચ્ચાર કરાય છે. ‘સીધું’નું ‘શીધું,’ ‘સાથી’નું ‘શાથી’ થઈને પછી ‘હાથી’ ‘પાસે’નું ‘પાંહે.’
- (૭) પદાગ્રના ‘ઈ’નો (વિવૃત) ‘ઓ’ ઉચ્ચાર કરાય છે. ‘પીપળો’ નું ‘પેંપળો’, ‘લીમડો’ નું ‘લેંબડો’, ‘નિશાળનું નેહાળ.’
- (૮) લઘુપ્રયત્ન ‘ય’કાર લગભગ બધે ઉચ્ચારાય છે. ‘કર’નું ‘કર્ય’, ‘લાવ’નું ‘લાય’, ‘ચીંથરું લઈ લે’નું ‘ચેંથરું લૈ લ્યે.’
(આવી જ રીતે લઘુપ્રયત્ન ‘હ’કાર પણ લગભગ બધે ઉચ્ચારાય છે.)
‘મારું’ નું ‘મ્હારું’, ‘મોં’નું ‘મ્હોં’, ‘વેંત’ નું વ્હેત’

- (૯) પ્રથમ પુરુષમાં વપરાતું ક્રિયાપદનું રૂપ બીજા પુરુષમાં પણ વપરાય છે. 'તું કામ નહીં કર'નું 'તું કોમ નૈ કરું,' 'તું પાણી ભરે છે'નું 'તું પોણી ભરુ છું.'
- (૧૦) નારીજાતિ બહુવચનનાં નામો સાથે આવતાં ક્રિયાપદોનું પણ બહુવચન કરી દેવાય છે 'છોડીઓ ઊભી હતી'નું 'છોડિયો ઊભિયો હતિયો.'
- (૧૧) નાન્યતરજાતિનાં નામોને છેડે આવતો બહુવચનનો 'ઓ' પ્રત્યક્ષ 'આં' કે 'ઓં'માં બદલાઈ જાય છે. 'ખેતરો'નું 'સેતરાં', 'ઘરોનું 'ઘરાં'.
- (૧૨) કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રયોગો જોવા મળે છે. 'ત્યારે'નું 'તારે' કે 'તાણે', 'ત્યાં'નું 'તાં' કે 'તોં', 'પણે'નું 'પેણે,' નહિ તો'નું 'નીકર', ચાલોનું 'હૈંડોં', 'ક્યાં'નું 'ચ્યાં', 'સારું છે' નું 'હારુ સે.'

સૌરાષ્ટ્રી બોલી સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રી પ્રજાની બોલી છે. સૌરાષ્ટ્રમાં પાછી ઝાલાવાડી, હાલારી, ગોહિલવાડી એવી પેટાબોલીઓ પણ સાંભળવા મળે છે. પણ આપણે અહીં સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રની બોલીની ખાસિયતો જ નોંધીશું.

- (૧) 'ય' શ્રુતિ વ્યાપકપણે ઉચ્ચારાય છે. 'તું પૈસા લે અને કામ કર'નું 'તું પૈસા લ્યે અને કામ કર્ય.'
- (૨) 'હ' શ્રુતિ સાવ લોપાય જાય છે. 'મ્હારે'નું 'મારે', 'ત્હારે'નું 'તારે'. 'પહોંચ્યા'નું 'પૂચ્યા'. (સામાન્યપણે 'છ' અને 'ચ'નો તાલવ્ય 'શ્' ઉચ્ચારાય છે. 'છોકરો'નું 'સોકરો', 'ચિટ્ટી'નું 'શિટ્ટી.')
- (૩) 'એ' અને 'ઓ' વ્યાપકપણે પહોળા ઉચ્ચારથી બોલાય છે. 'ઘોડો'નું 'ઘોડો', 'સોમવાર'નું સોમવાર', 'ઘેર'નું 'ઘેર્યે', 'ઘરે'નું 'ઘરયે.'
- (૪) ક્યારેક 'એ'નો 'ઈ' ઉચ્ચાર કરાય છે. 'કેમ છો' નું 'કિમ શો.'
- (૫) અનુનાસિકનું સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ અને તે પણ વ્યાપક પ્રમાણમાં જોવા મળે છે, એટલું જ નહિ પણ ન હોય ત્યાં પણ પરાણે અનુનાસિક ઉચ્ચારણ ઉમેરાય છે. 'ગામડું'નું 'ગાંમડું' 'ત્યાં'નું 'તઈ', 'ચોપડી'નું ચોપડી, 'મોઢું'નું મોન્ડું, 'ગાંડો'નું 'ગાન્ડો', 'ગાંધી'નું 'ગોન્ધી', 'શાંતિ'નું 'સાન્તિ.'

- (૬) કર્મણિભૂતકૃદન્તોમાં છેડેના 'ય'નું 'ણ' ઉચ્ચારણ કરાય છે. 'ચલાયું'નું 'ચલાણું', 'ખોવાયું'નું 'ખોવાણું', 'વંચાયું' નું 'વંચાણું'.
- (૭) મૂર્ધન્ય 'ડૂ' અને 'ઢ' નો શુદ્ધ મૂર્ધન્યરૂપે ઉચ્ચાર કરાય છે. 'કઢી'નું 'કઢી', 'ગાડી'નું 'ગાડી'.
- (૮) દંત્ય 'સ્'નો 'હ'કાર ઉચ્ચાર સંભળાય છે. 'સોમવાર'નું 'સ્હોમવાર' (ક્યારેક 'હોમવાર' ઉચ્ચારણ પણ સંભળાય છે.) 'સાંજ'નું 'સ્હાંજ' (અને ક્યારેક 'હાંજ') 'સાકર'નું 'સ્હાકર' (અને ક્યારેક 'હાકર')
- (૯) નારીજાતિનાં નામોનાં બહુવચનોમાં 'યું' ઉમેરીને ઉચ્ચાર કરાય છે. 'ગાયો'નું 'ગાયું', 'બાઈઓ'નું 'બાઈયું' 'છોડીઓ'નું 'શોડિયું', 'બૈરાં'નું 'બઈરયિું'
- (૧૦) કેટલાક વિશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગો પણ સાંભળવા મળે છે. 'અત્યારે'નું 'અટાણે', 'ત્યાં'નું 'ન્યાં' અથવા 'ઉંવા' 'પાસે આવ'નું 'ઓરો આવ્ય', 'ચાલ'નું 'હાલ્ય', 'લગ્ન કર'નું 'વિવા કર્ય', 'મૂકવું' નું 'મેકવું', 'બોલાવે'નું 'બરકે' અથવા 'હાકરે' અથવા 'હાદ દે' 'દિવસનું 'દી', 'ઘર'નું 'ખોયડું' અથવા 'ખોરડું', 'કને'નું 'કણે', 'ક્યારનાંય'નું 'કેદુનાં,' 'ત્યારે'નું 'તંઈ', 'લોટો'નું 'કળશિયો', 'બિયારો'નું 'બચાડો', 'પેલું' નું 'ઓલ્યું,' 'દીકરી'નું 'ગળી.'

આ ઉપરાંત કેટલીક વિશિષ્ટ જાતિઓની પણ આગવી બોલી હોય છે. અહીં આપણે માત્ર સિદ્ધપુરિયા વહોરાઓની અને દક્ષિણમાં વસતા પારસીઓની એમ બે બોલીઓ (અને તે પણ બોલચાલરૂપ)ના જ નમૂના જોઈશું.

સિદ્ધપુરિયા વહોરાઓની બોલી સંવાદરૂપે નીચે આપી છે :

ફાતમા : કાકાજી, દસ રુપ્યાના છુટા હોસે ?

પિતા : ડિકરી, ટને કોએ મોકલિ છ ?

ફાતમા : માયે.

પિતા : જો, સ્હામે લંગરા મુલ્લાંની ડુકાને પૂછ. મારિ કને નઠિ. નૈં તો મેં આપટ.

- ફાતમા** : (મુલ્લાંને) ડસનિ નોટનું પરચુટન હોસે ?
- મુલ્લાં** : આ નોટ કાંસિ લાવિ ? ટારા બાવાજીનું નામ સું ?
- ફાતમા** : ગુલામહુસેન મિઠાઈવાલા (એવામાં કંકોડી ઉપર નજર પડતાં) કાકા, આવિ કંકોરી કાંસિ લાવા ? ટકુન સરિ ગૈ લાગે છ.
- મુલ્લાં** : ડિકરી, એ કંકોરિમાં કિરા પરા છ.
- ફાતમા** : આજ બઢા અપનાવાલા કિ ભેગા ઠિયા છ ?
- મુલ્લાં** : આજ અપનાવાલા અબ્જુલહુસેન બાલડિનવાલાનિ મૈયટ થૈ છ.

પારસી લોકોની બોલી એક ફકરારૂપે નીચે આપી છે.

આપરે મારગમાં ઉતા ને ટમે બોઈલા : ‘તમે તો જાનોચ રુસ્તમ ‘મંગળ’નો છે એટલે આપરે ઓરખીતા જોતીષને મલિયે. તો લો આ જોતીષ . ‘રુસ્તમ અને રુબીને લઈને આપરે તો આઈવા પોપટના ચમત્કારવારા જોતીષ કને. પોપટવારા પાનાચંદના જમના હાથમાં સવા પાંચ રૂપિયા પકરાવીને રુબીએ પૂછિયું : ‘હું આય રુસ્તમ સાથે પનવા માગું ચ’ પાનાચંદે સામ્મો સવાલ કીઢો : ‘તો ક્યા બેટી, શાદી કે બાદ ઉસકા ભવિષ ક્યા હોગા યે તુમ જાનના ચાહતી હો ? ‘નઈ નઈ લગન પછીના એના ભવિષ્યની મુને ફિકર નઠી. એ તો મારી મુઢીમાં કેદ થઈ ગિયું ચ. તમે એનો ભૂતકાલ જ કહેવ. જરા એ બી કહેજો કે એને પન્નીને ઉં સુખી થવસ કે નંઈ ?’ પાનાચંદે કીધું : ઈસસે શાદી બનાકે તો તું રાજ કરેગી’ આય સમજીને રુસ્તમ તો એકદમ ઉછલી પર્યો ને ગજવામાંથી સવા અગિયાર રૂપિયા કહારી પાનાચંદના જમના હાથમાં થમાવી દીધાં.

બોલીની સાથે આપણે લૌકિક પ્રયોગ અર્થાત્ **ઉપશિષ્ટ** (slang) વિશે પણ થોડું જાણી લઈએ

કેટલાક શબ્દો ઠઢો, મશ્કરી, વિનોદ માટે એવી રીતે પ્રયોજાય કે એનો વ્યંગ ક્યાંક બીજાને લક્ષ્ય બનાવી કરાયો હોય : આવી રીતે છુપાવાયેલા

અર્થવાળી લૌકિક પ્રયોગરૂપ બોલી કે ભાષા ઉપશિષ્ટ (slang) નામે ઓળખાય છે. દાખલા તરીકે, જેનામાં બુદ્ધિ ઓછી હોય કે પુરુષત્વ ઓછું હોય તેને માટે કોઈ ‘એ તો પાવલી છે-એ તો પાવલીચટ છે’ જેવું વાક્ય બોલે. અહીં ‘પાવલી’ કે ‘પાવલીચટ’ શબ્દ મૂર્ખામી માટે અથવા પુરુષાતનની ખામી માટે છૂપા વ્યંગમાં વપરાયો છે. આવી જ રીતે આ જ જગ્યાએ કોઈ કહે કે ‘એના ભેજામાંથી પા ગેપ છે’ અથવા કહે કે ‘એ તો પોણિયો છે’ તો ‘પા ગેપ’ અને પોણિયો’ શબ્દ ‘અક્કલહીનતા’ કે ‘પુરુષત્વહીનતા’ના છાના વ્યંગરૂપે હોઈ એ ઉપશિષ્ટ (slang)ના નમૂના કહેવાય.

ઉપશિષ્ટ એટલે ખૂબ પ્રચલિત પણ સામાન્ય રીતે અલ્પજીવી અમુક શબ્દપ્રયોગો. એમાં અર્થ જરા તાણીતૂશીને લવાયેલો હોય છે અથવા તરંગી હોય છે અથવા કઠંગો હોય છે અને એમાં મનસ્વી ધૂની વિનોદ અથવા તરંગ સમાયેલો હોય છે.

ઉપશિષ્ટના આવા શબ્દો કે શબ્દસમૂહો ઉપજાવી કાઢેલા હોય છે-ખાસ અર્થમાં પ્રયોજવામાં આવેલા હોય છે.

આવા શબ્દો સામાન્ય રીતે ઉપમા અથવા રૂપક સ્વરૂપના હોય છે.

ઉપશિષ્ટનાં લક્ષણો આટલાં ગણાવી શકાય : (૧) અલ્પજીવિતા (૨) વ્યાપકતા (૩) ઉપજાવી કાઢેલો અર્થ (૪) ધૂની કે તરંગી રીતે બેસાડાયેલો અર્થ (૫) હાસ્યકટાક્ષનો હેતુ (૬) વિશિષ્ટ અર્થ (૭) રૂપકાત્મકતા.

અલબત્ત, બધા ઉપશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગો અલ્પજીવી નથી રહેતા અને ત્યારે એવા શબ્દો કે પ્રયોગો પાછળથી ભાષામાં દાખલ થઈ પણ જાય છે. જેમ કે, ‘લોચો પડવો’ પ્રયોગ પહેલાં ઉપશિષ્ટ તરીકે પ્રયોજાયો હશે પણ હવે તે ભાષાના એક રૂઢિપ્રયોગ તરીકે કાયમ થઈ ગયો છે.

ઉપશિષ્ટના થોડાંક ઉદાહરણ નીચે આપ્યાં છે :

‘ટયુબલાઈટ થવી’ એટલે ‘અર્થ મોડો સમજાવો’, ‘ઉપલો કે ત્રીજો માળ

ખાલી' એટલે 'ખોપરીમાં અક્કલ ન હોવી', 'ભામ' એટલે 'એની સાથે વાત કરતાં માથું દુઃખે તેવી વ્યક્તિ', 'સવાનવ ને પાંચ' એટલે 'લપ્પી વ્યક્તિ'. આ જ અર્થમાં 'ગુંદરિયો', 'એનેસિન', 'ફેવિકોલ' શબ્દો વપરાય છે. 'લાંચ' માટે કટકી', 'હાલહવાલ થઈ જવા' માટે 'સોપારી થઈ જવી' જેવા લૌકિક પ્રયોગો પણ આ ઉપશિષ્ટનાં જ ઉદાહરણ લેખી શકાય.

ખંડ ૨ વ્યાકરણવિચાર

પ્રકરણ ૧. વર્ણવ્યવસ્થા

પ્રકરણ ૨. પદપરિચય

૨.૨.૧. નામ

૨.૨.૨. સર્વનામ

૨.૨.૩. વિશેષણ

૨.૨.૪. ક્રિયાપદ

૨.૨.૫. કૃદન્ત

૨.૨.૬. ક્રિયાવિશેષણ

૨.૨.૭. નામયોગી

૨.૨.૮. ઉભયાન્વયી

૨.૨.૯. કેવળપ્રયોગી

૨.૨.૧૦. ક્રિયાના પ્રયોગો

પ્રકરણ ૩. સંધિ

ખંડ ૨

વ્યાકરણવિચાર

વ્યાકરણ એ ભાષા-વ્યવસ્થા છે. શબ્દોનો અરસ-પરસ સંબંધ અને વાક્યમાં તેના પ્રયોજનનો નિર્દેશ કરે છે. આપણે બોલીએ કે લખીએ ત્યારે આ વ્યવસ્થાથી સભાન હોતા નથી પણ અજ્ઞાત રીતે આ વ્યવસ્થા આપણા મનમાં પડેલી હોય છે. એક રીતે કહીએ તો આ એવા નિયમો છે જે શબ્દોને અમુક રીતે મૂકવાની છૂટ આપે છે. ભાષા બોલનારે આ નિયમો જાણવા જ જોઈએ અન્યથા તેઓ અર્થપૂર્ણ રીતે શબ્દોને પ્રયોજી શકશે નહીં. આમ, વ્યાકરણ એવી વ્યવસ્થા છે જે સ્વીકૃત અર્થ પ્રાપ્ત કરવા શબ્દોની ઉચિત ગોઠવણી સુનિશ્ચિત કરે છે.

ગુજરાતી ભાષામાં શબ્દોને આ રીતે વર્ગીકૃત કરી શકાય : નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ, કૃદન્ત, ક્રિયાવિશેષણ, નામયોગી, ઉભયાન્વયી, કેવળપ્રયોગી.

ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ-વ્યાકરણની સંરચના હવે પછીનાં પ્રકરણોમાં વિગતે દર્શાવેલ છે.

પ્રકરણ ૧ : વર્ણવ્યવસ્થા

આપણા વિચારો સામી વ્યક્તિ સમક્ષ રજૂ કરવા આપણે ભાષાનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. આ ભાષા એટલે સરળ રીતે કહીએ તો વાક્યો. વાક્ય એ આપણા વિચાર રજૂ કરવા માટેનો એકમ છે. વાક્ય શબ્દોનું બને છે. શબ્દ વર્ણો (અક્ષર અર્થાત્ વધુ સચોટ રીતે કહેવું હોય તો ધ્વનિ)ના બને છે. આમ, ભાષા એ ધ્વનિઓની એક પ્રકારની વ્યવસ્થા છે. ધ્વનિઓમાં કેટલાક સ્વર અને કેટલાક વ્યંજન હોય છે.

સ્વર :

જે અક્ષરોનો ઉચ્ચાર બીજા કોઈપણ અક્ષરના ઉચ્ચારની મદદ વિના સ્વતંત્ર રીતે થાય તે અક્ષર સ્વર કહેવાય છે. આપણે લખીએ છીએ : અ, આ, ઈ, ઈ, ઉ, ઊ, એ, એ, ઓ, ઓ, અં, અઃ પણ સ્વતંત્ર સ્વર તરીકે સાંભળીએ છીએ અને ઓળખીએ છીએ તો માત્ર : અ, આ, ઈ, ઉ, એ, એ, ઓ, ઓ.

સજાતીય સ્વર :

અ અને આ, ઈ અને ઈ, ઉ અને ઊ

વિજાતીય સ્વર :

અ, આ ના વિજાતીય સ્વર ઈ, ઈ, ઉ, ઊ

ઈ, ઈ ના વિજાતીય સ્વર અ, આ, ઉ, ઊ

ઉ, ઊ, ના વિજાતીય સ્વર અ, આઈ, ઈ, ઈ

વ્યંજન :

જે અક્ષરના ઉચ્ચારણમાં સ્વરની મેળવણી કરવી પડે તેને વ્યંજન કહે છે.

ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ, ચ, છ, જ, ઝ, ઞ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ, ત, થ, દ, ધ, ન, પ, ફ, બ, ભ, મ, ય, ર, લ, વ, શ, ષ, સ, હ, ળ, ક્ષ, જ્ઞ

વર્ગીય વ્યંજન :

કંઠ્ય	: ક્, ખ્, ગ્, ઘ્, ઙ્
તાલવ્ય	: ચ્, છ્, જ્, ઝ્, ઞ્
મૂર્ધન્ય	: ટ્, ઠ્, ડ્, ઢ્, ણ્
દંત્ય	: ત્, થ્, દ્, ધ્, ન્
ઓષ્ઠ્ય	: પ્, ફ્, બ્, ભ્, મ્
અંતઃસ્થ વર્ણ (અર્ધસ્વર)	: ય્, ર્, લ્, વ્
ઉષ્મ વર્ણ	: શ્, ષ્, સ્, હ્, ળ્, ક્ષ્, જ્ઞ્
અવર્ગીય વ્યંજન	: શ્, ષ્, સ્, હ્, ળ્ વિસર્ગ (:)
અનુનાસિક વ્યંજન	: ઙ્, ઞ્, ણ્, ન્, મ્

મૃદુ કે ઘોષ વ્યંજન :

મધુર રણકારવાળા વ્યંજનને ઘોષ વ્યંજન કહે છે.

કઠોર કે અઘોષ વ્યંજન :

મધુર રણકાર વિનાના વ્યંજનને અઘોષ વ્યંજન કહે છે.

કઠોર (અઘોષ) વ્યંજન મૃદુ (ઘોષ) વ્યંજન

ક્, ખ્, ચ્, છ્, ટ્, ઠ્, ડ્, ઢ્, ત્, થ્ ગ, ઘ, ઙ, જ્, ઝ, ઞ, ડ, ણ,
પ્, ફ્, શ્, ષ્, સ્ દ્, ધ, ન્, બ્, ભ, મ, ય, ર, લ, વ, હ, ળ

નોંધ:- અર્વાચીન ભાષાવિજ્ઞાનની પુખ્ત સમજ અનુસાર ડૉ. ટી.એન. દવે જેવા ભાષાવિજ્ઞાનીઓ ગુજરાતીમાં આઠ જ સ્વરો સ્વીકારે છે : અ, આ, ઈ, ઉ, એ, ઐ, ઓ, ઔ,

	અગ્ર	મધ્ય	પૃષ્ઠ
ઉચ્ચ :	ઈ	-	ઉ
મધ્ય :	એ	અ	ઓ
નિમ્ન :	ઐ	આ	ઔ

જોડાક્ષર : બે કે વધારે વ્યંજનો સ્વરની મેળવણી વિના સાથોસાથ આવી જાય છે ત્યારે તેને જોડાક્ષર કહેવામાં આવે છે. જેમ કે,

$$ક્ + ખ્ = ક્ષ$$

$$શ્ + ર્ = શ્ર$$

$$જ્ + ઝ્ = જ્ઞ$$

$$શ્ + વ્ = શ્વ$$

$$ઢ્ + ધ્ = ઢ્ધ$$

$$હ્ + ઞ્ = હ્ન$$

$$ઢ્ + મ્ = ઢ્મ$$

$$હ્ + ન્ = હ્ન$$

$$ત્ + સ્ + ય્ = ત્સ્ય$$

$$હ્ + ય્ = હ્ય$$

$$ધ્ + ધ્ = ધ્ધ$$

$$હ્ + મ્ = હ્મ$$

$$ઢ્ + વ્ = ઢ્વ$$

$$હ્ + ર્ = હ્$$

$$ઢ્ + ર્ = ઢ્$$

$$પ્ + ર્ = પ્ર$$

$$ઢ્ + ઞ્ = ઢ્ન$$

$$સ્ + ર્ = સ્$$

$$ઢ્ + ઠ્ = ઢ્ઠ$$

$$સ્ + ત્ + ર્ = સ્ત્ર$$

$$ઢ્ + ય્ = ઢ્ય$$

$$ત્ + ત્ = ત્$$

$$ધ્ + ય્ = ધ્ય$$

$$ત્ + ર્ = ત્ર$$

પ્રકરણ ૨ : પદપરિચય

ગુજરાતી ભાષાનાં ઘણાં વ્યાકરણ અંગ્રેજી વ્યાકરણની છાયા ઝીલીને લખાયાં છે. ક્યારેક આંધળા અનુકરણો કે અનુસરણો થયાં છે. તેને સ્વતંત્ર રીતે તપાસવાનો અને અધ્યયન કરવાનો સમય પાકી ગયો છે. મહારાષ્ટ્ર સરકારે, લગભગ રૂ. એક કરોડના ખર્ચે મરાઠી ભાષા વિકાસ પરિષદ નામની સ્વાયત્ત સંસ્થા તાજેતરમાં મહારાષ્ટ્રના ભાષા સંચાલન તંત્રના આશ્રયે ઊભી કરે છે. આ સંસ્થા મરાઠી ભાષા, બોલી, ઉચ્ચાર, નવા પ્રવાહો, ઉચ્ચ સ્તરીય સંશોધનો અને અભ્યાસો પ્રેરશે. ગુજરાતમાં પણ આપણી ગુજરાતી ભાષા માટે આના પ્રયાસ શરૂ કરવાની તાતી જરૂરિયાત વ્યાપક રીતે વરતાય છે. શયદાએ કહ્યું છે તેમ, ‘અમારી ભાષા મધુરી છે પણ અધૂરી છે.’ આ અધૂરપ વહેલી તકે દૂર કરવા ગુજરાતી ભાષા વિકાસ પરિષદ જેવી ગુજરાત અને બૃહદ્ ગુજરાતમાં બોલાતી ગુજરાતી ભાષાના વિકાસ, સંશોધન અને અભ્યાસ માટે ગુજરાતમાં પણ આવી સંસ્થા સ્થાપિત થશે ત્યારે જ પ્રેમાનંદ-નર્મદે ગુજરાતી ભાષાના વિકાસ માટે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા અને આદરેલાં તપ તેમજ મહાત્મા ગાંધીજીની સાધના સાર્થક થશે અને કનૈયાલાલ મુનશીના સ્વપ્ન મુજબ ગુજરાતની સાચી અસ્મિતા પ્રગટશે; અને ઉમાશંકર જોશીની આકાંક્ષા મુજબ ગુજરાતી ભાષા સાચા અર્થમાં ઋતંભરા બનશે. મોડા-વહેલા આવા પ્રયાસો શરૂ થશે એવી આશા જરૂર રાખી શકાય. સદ્ભાગ્યે ગુજરાત સરકારનું વલણ ગુજરાત રાજ્યની રચનાના કાળથી હંમેશાં ગુજરાતી ભાષા માટે પ્રોત્સાહક રહ્યું છે.

આ દિશામાં સરકારે ભાષા-સાહિત્યની સંસ્થાઓને ઉદાર રીતે સહાય કરી છે; ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી સહિત રાજ્યમાં બોલાતી સિંધી, ઉર્દૂ, હિન્દી વગેરે ભાષાઓ માટે અલગ-અલગ અને સ્વાયત્ત અકાદમીઓ સ્થાપવાના સ્તુત્ય પ્રયાસો પણ કર્યાં છે. આમ છતાં, ગુજરાતની રાજભાષા ગુજરાતી માટે આગળ સૂચવ્યા પ્રમાણે મહારાષ્ટ્ર તથા પંજાબ, તામિલનાડુ, કર્ણાટક વગેરે રાજ્યોમાં વિવિધરૂપે થયેલી પ્રવૃત્તિ જેવી વિશેષ ભાષા-પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવી જરૂરી છે.

૨.૨.૧ નામ (સંજ્ઞા)

જે શબ્દ વ્યક્તિ, વસ્તુ, ગુણ, ભાવ કે ક્રિયાનો નિર્દેશ કરતો હોય અને વાક્યમાં કર્તા કે કર્મની જગ્યાએ આવી શકતો હોય તે નામ કહેવાય. “નામ”ને બદલે હવે “સંજ્ઞા” શબ્દ શરૂ થયો છે. પણ સરળ સમજ માટે આપણે “નામ” જ ઉપયોગમાં લઈશું.

૨.૨.૧.૧. નામના પ્રકાર

નામના પાંચ પ્રકાર છે.

(૧) જાતિવાચક નામ :

જે નામ આખા વર્ગને તેમજ એ વર્ગમાંની પ્રત્યેક વ્યક્તિ કે પદાર્થને લાગુ પડતું હોય તેને જાતિવાચક નામ કહેવામાં આવે છે.

દા.ત. દેશ, શહેર, પર્વત, વાદળ, મોર.

(૨) વ્યક્તિવાચક નામ :

કોઈ એક પ્રાણી કે પદાર્થને પોતાની જાતિના બીજા પ્રાણી કે પદાર્થથી અલગ પાડી ઓળખવા જે ખાસ નામ અપાય છે તેને વ્યક્તિવાચક નામ કહે છે. (પહેલાં એને “વિશેષ નામ” એવા પ્રકારથી પણ ઓળખવામાં આવતું.)

દા.ત. ગુજરાત, હિમાલય, ગાંધીનગર, ગંગા.

(૩) સમૂહવાચક નામ :

વ્યક્તિ, પ્રાણી કે વસ્તુઓના સમૂહને જે નામે ઓળખવામાં આવે તેને સમૂહવાચક નામ કહે છે.

દા.ત. ટુકડી, સમિતિ, મેળો, ફોજ, કાફલો, ધણ, લૂમ.

(૪) દ્રવ્યવાચક નામ :

કોઈ દ્રવ્ય એટલે કે પદાર્થને ઓળખવા માટે વપરાતું નામ દ્રવ્યવાચક કહેવાય છે. દ્રવ્યવાચક નામથી ઓળખાતા પદાર્થોની એક, બે, ત્રણ એમ ગણતરી કરી શકાતી નથી. દરેક શબ્દ જથ્થાનો અર્થ સૂચવે છે.

દા.ત. ચાંદી, સોનું, ઘી, દૂધ, પાણી.

(૫) ભાવવાચક નામ :

જે નામ વડે ભાવ, ગુણ, ક્રિયા, સ્થિતિ કે લાગણીને ઓળખીએ તેને ભાવવાચક નામ કહેવાય છે. આ ગુણો સ્વતંત્રપણે જોવા મળતા નથી. એ કોઈ પ્રાણી-પદાર્થમાં જ રહેલા હોય છે, જેને મનથી સમજી શકાય.

દા.ત. સચ્ચાઈ, બૂરાઈ, હર્ષ, શોક, રમત, વાચન, ગરીબાઈ.

૨.૨.૧.૨ નામની જાતિ (લિંગ)

ગુજરાતી ભાષામાં ત્રણ જાતિ (લિંગ) છે : (૧) નર (૨) નારી (૩) નાન્યતર. (હવે પુલ્લિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગ પણ કહેવાય છે.)

જે નામો નરના વર્ગ કે જાતિને સૂચવે તે નરજાતિનાં નામ કહેવાય છે. જે નામો નારીના વર્ગ કે જાતિને સૂચવે તે નારીજાતિનાં નામો કહેવાય છે.

(૧) નરજાતિ : સિંહ, મોર, છોકરો, પુરુષ.

(૨) નારીજાતિ : સિંહણ, ઢેલ, છોકરી, સ્ત્રી.

(૩) નાન્યતરજાતિ : જે નામ નહીં નર કે નહીં નારી એવી જાતિ સૂચવે તે નાન્યતરજાતિનું નામ કહેવાય છે : છોકરું, કૂતરું, વાંદરું.

સજીવ સૃષ્ટિમાં નર અને નારીનો ભેદ સ્પષ્ટ છે, પરંતુ નિર્જીવ પદાર્થોમાં એવો કુદરતી જાતિભેદ હોતો નથી. પરિણામે ભાષામાં રૂઢિથી ચાલતા આવતા ઉપયોગથી જાતિ નક્કી થાય છે.

દા.ત.

ગ્રંથ (નર)

ચોપડી (નારી)

પુસ્તક (નાન્યતર)

આ ત્રણેય નામો એક જ વસ્તુનાં જુદાં જુદાં નામો છે, છતાંપણ એ દરેક નામની જાતિ રૂઢિથી જુદીજુદી નક્કી થયેલી છે.

અંગ્રેજીમાં જીવજંતુ એ સજીવ હોવા છતાં પ્રાકૃતિક જાતિભેદ સ્પષ્ટ હોતો નથી. એટલે એની જાતિ પણ રૂઢિથી જ નક્કી થયેલી હોય છે. ગુજરાતીમાં પણ ક્યારેક આવું થાય છે.

જેમ કે તીડ. એમાં નર અને નારી એમ બંને વર્ગો હોવા છતાં એનું નામ નાન્યતરજાતિ ગણીને રૂઢિથી વપરાય છે.

કોયલ - નર અને નારી બંને માટે વપરાય છે.

ચાંચડ - નર જાતિનો શબ્દ હોવા છતાં નર અને નારી બંને માટે વપરાય છે. આમ છતાં ગુજરાતીમાં ચુસ્તપણે આવું થતું નથી. મોર નરજાતિ તો ઢેલ નારીજાતિ, વંદો નારીજાતિ તો કંસારી નારિજાતિ અને તમરું નાન્યતરજાતિ એવા ભેદ સ્પષ્ટ કરાય છે.

વનસ્પતિની જાતિ રૂઢિથી નક્કી થયેલી છે.

નરજાતિ : તાડ, આંબો, પીપળો, વડ, લીમડો.

નારી જાતિ : કેળ, બોરડી, આમલી, વેલ.

નાન્યતર જાતિ : ઘાસ, આદું, તરબૂચ, કોળું.

નામની જાતિ ઓળખવાની રીત

(૧) નરજાતિમાં એકવચનના નામને છેડે મહદંશે ઓ હોય છે.

દા.ત. તકિયો, છોકરો, ઓટલો, ટોપલો.

અપવાદ

નારીજાતિ : ઘો, છો, બદબો.

નાન્યતરજાતિ : મોં.

(૨) નારીજાતિમાં એકવચનના છેડે મહદંશે ઈ, ઈ કે આ હોય છે.

દા.ત. નીતિ, કીર્તિ, લીટી, બકરી, બાલા, માતા, રમા.

અપવાદ

નરજાતિ : કવિ, રવિ, હરિ, હાથી, પિતા રાજા, દેવતા.

(૩) નાન્યતરજાતિ : નાન્યતરજાતિમાં એક વચનના નામને છેડે મોટે ભાગે “ઉ” હોય છે.

દા.ત. ઘેટું, ગાડું, છોકરું, માથું.

અપવાદ

નરજાતિ : ઘઉં.

“ઉ” કારાંત નામો ત્રણે જાતિમાં

જે નામને છેડે અનુસ્વાર વિના “ઉ” આવે તે નામો ત્રણમાંથી કોઈપણ જાતિમાં માલૂમ પડે છે.

નર જાતિ : ગુરુ, પ્રભુ, વાયુ, સિંધુ

નારી જાતિ : વસ્તુ, વહુ, ઋતુ

નાન્યતર જાતિ : તરુ, પશુ, વરુ

ગામ કે શહેરમાં નામની જાતિ

ગામ કે શહેરનાં નામ ઘણુંખરું નાન્યતરજાતિમાં વપરાય છે.

દા.ત.

સૂરત મોટું શહેર છે.

ભરૂચ પાઘડીપને પથરાયેલું છે.

કાશી બહુ પુરાણું છે.

કેટલીકવાર આવાં નામો અન્ય જાતિમાં પણ વપરાય છે.

કાશી કેવી પવિત્ર છે ! (નારીજાતિ)

નગરી કલ્પીને નારીજાતિ લગાડી છે.

કેટલાક શબ્દોની જોડણી એકસરખી હોવા છતાં જાતિ અને અર્થ જુદાંજુદાં હોય છે.

ભાત	(નરજાતિ) રાંધેલા ચોખા (નારીજાતિ) જાત, ચિતરામણ
કોટ	(નર) કિલ્લો, ડગલો (નારી) ગરદન
હાર	(નર) ગળામાં પહેરવાનું ઘરેણું (નારી) પરાજય, હરોળ, પંક્તિ, લીટી
જાન	(નર) જીવ (નારી) લગ્નની જાન (બરાત)

પ્રત્યયો લગાડીને જાતિ કેવી રીતે બને છે તે નીચે દર્શાવેલ છે :

નામ-નરજાતિ	પ્રત્યય	નામ-નારીજાતિ
બાલ	આ	બાલા
વૃદ્ધ	આ	વૃદ્ધા
દેવ	ઈ	દેવી
ઘોડો	ઈ	ઘોડી
ઈન્દ્ર	આની (આણી)	ઈન્દ્રાણી
ભવ	આની	ભવાની
ગોર	આણી	ગોરાણી
શેઠ	આણી	શેઠાણી
વાણિયો	અણ-એણ	વાણિયણ
કણબી	અણ-એણ	કણબણ
વાઘ	ણ	વાઘણ

સુથાર	ણ	સુથારણ
પિશાય	અણી-ણી	પિશાયણી
હાથી	અણી-ણી	હાથણી
નોકર	ડી	નોકરડી
ઉંદર	ડી	ઉંદરડી

કેટલાંક નામોની જાતિ સ્વતંત્ર રીતે બને છે.

નરજાતિ	નારીજાતિ	નરજાતિ	નારીજાતિ
પુરુષ	સ્ત્રી	ઊંટ	સાંઢણી
વર	વહુ	પિતા	માતા
મોર	ઢેલ	બાદશાહ	બેગમ
રાજા	રાણી	નર	માદા
બળદ	ગાય	મિત્ર	સખી
પાડો	ભેંસ	પોપટ	મેના

બીજી ભાષામાંથી આવેલાં નામોની જાતિ

એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં શબ્દો આવે છે ત્યારે તેમની જાતિમાં કેટલીક વાર ફેરફાર થઈ જાય છે.

પેન	અંગ્રેજી	નાન્યતરજાતિ
	ગુજરાતી	નારીજાતિ
ટિકિટ	અંગ્રેજી	નાન્યતરજાતિ
	ગુજરાતી	નારીજાતિ
બોમ્બ	અંગ્રેજી	નાન્યતરજાતિ
	ગુજરાતી	નરજાતિ

૨.૨.૧.૩. નામનું વચન

સાધારણ રીતે એક વસ્તુ માટે એકવચન અને એકથી વધુ વસ્તુ માટે બહુવચન વપરાય છે.

ઘોડો	એકવચન
ઘોડા	બહુવચન

નામનું બહુવચન કેવી રીતે બને છે ?

(૧) નામને અંતે અ, આ, ઈ, ઈ, ઉ, કે ઊ હોય તો તેને “ઓ” પ્રત્યય લગાડવાથી બહુવચનનું રૂપ બને છે.

પુસ્તક	પુસ્તકો	કવિ	કવિઓ
કમળ	કમળો	સમિતિ	સમિતિઓ
દેવતા	દેવતાઓ	નદી	નદીઓ
રાજા	રાજાઓ	ઋતુ	ઋતુઓ

(૨) નામ “ઓ”કારાંત હોય તો “ઓ”નો “આ” કરવાથી એટલે કે “આ” અને તેની પાછળ “ઓ” લગાડવાથી બહુવચન થાય છે.

છોકરો	છોકરા, છોકરાઓ
ઘોડો	ઘોડા, ઘોડાઓ

(૩) નામને અંતે “ઉ” હોય તો તેનો “આં” કરવાથી એટલે કે “આં” કરીને અને તેની પાછળ “ઓ” લગાડવાથી એમ બે રીતે બહુવચન થાય છે.

છોકરું	છોકરાં, છોકરાંઓ
--------	-----------------

(૪) ઘણીવાર એકવચનનું રૂપ બહુવચનમાં એ જ રૂપમાં ચાલુ રહીને વપરાય છે.

- (ક) (૧) તેણે ઘણી **ગાય** દાનમાં આપી. (ઘણી ગાયો)
 (૨) આ છોકરાએ ઘણાં **બોર** ખાધાં છે. (ઘણાં બોરો)

નોંધ:- કોઈક સ્થાને એકવચનને એના એ રૂપમાં બહુવચનમાં વાપરવું અનુકૂળ પણ પડે છે.

જેમ કે જંગલમાં ઘણાં ઝાડ છે. (અહીં “ઝાડો” કરીએ તો ઠીક નથી લાગતું.)

(ખ) એકવચનનું રૂપ પ્રાણી કે પદાર્થની આખી જાતિ કે આખા વર્ગને સૂચવવા વપરાય છે.

મોર સુંદર પીંછાવાળું પંખી છે. (મોરનો આખો વર્ગ)

(ગ) શબ્દ એકવચનના રૂપનો રાખી માનાર્થે **બહુવચનનો અર્થ સૂચવવા** વપરાય છે.

પિતાજી, આપ બહારગામથી ક્યારે પાછા ફરશો ?

મારાં **બા** આવી ગયાં છે.

રાણી નદીકિનારે નાહવા પધાર્યા.

(નારીજાતિના નામનું એકવચન રૂપ માનાર્થે બહુવચન તરીકે વપરાય ત્યારે તેની સાથે વપરાતાં વિશેષણ અને ક્રિયાપદ નાન્યતરજાતિના બહુવચનમાં હોય છે.)

એકવચનનો પ્રયોગ

ખૂબ પ્રેમ બતાવતાં નામો એકવચનમાં વાપરવામાં આવે છે. જેમ કે, કેમ **ભાઈ**, આવ્યો ?

હે **પ્રભો** ! મારાં દુઃખો દૂર કરજે.

બા, ક્યારે ગામ જવાની છે ?

બહુવચનમાં વપરાતાં કેટલાંક નામો

(૧) કેટલાંક અનાજનાં નામ બહુવચનમાં વપરાય છે.

(ક) આ વરસે **ઘઉં** ખૂબ પાક્યા.

(ખ) મેં **વટાણા** બહારગામથી ખરીદ્યા.

એ જ રીતે **મગ, મઠ, અડદ, તલ, ચણા** વગેરે નામો બહુવચનમાં વપરાય છે.

નોંધ : અનાજના છૂટક દાણાનો અર્થ દર્શાવવા ઉપરનાં નામો વપરાય છે ત્યારે તે એકવચનમાં આવે છે.

૧. આ **ચણો** પેલા ચણા કરતાં કદમાં મોટો છે.

(૨) નીચેનાં નામો સામાન્ય રીતે બહુવચનમાં વપરાય છે.

સમાચાર, સોગંદ, કાલાવાલા, ધમપછાડા, વંદન, વલખાં, પ્રશામ

૨.૨.૧.૪. વિભક્તિ

નામ અને ક્રિયાપદ સાથેનો તથા નામ અને બીજા નામ સાથેનો સંબંધ બતાવવા નામને પ્રત્યય લગાડવામાં આવે છે. એ સંબંધ તથા પ્રત્યયો નામની વિભક્તિ કહેવાય છે. નામની વિભક્તિ સાત છે : પહેલી, બીજી, ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી, છઠ્ઠી ને સાતમી. સંસ્કૃતની જેમ આઠમી વિભક્તિ પણ છે. એમાંની છઠ્ઠી સિવાયની બધી વિભક્તિ કારક કહેવાય છે. જે વિભક્તિથી નામનો ક્રિયાપદ સાથેનો સંબંધ સ્પષ્ટ થાય છે તેને કારક વિભક્તિ કહે છે. કારક એટલે ક્રિયાની સાથે સંબંધ. જે વિભક્તિથી નામનો નામની સાથેનો સંબંધ સ્પષ્ટ થાય છે તેને વિશેષણ વિભક્તિ કહે છે. છઠ્ઠી વિભક્તિ આ રીતે વિશેષણ વિભક્તિ કહેવાય છે. આઠમી વિભક્તિ સંબોધન વિભક્તિ તરીકે ઓળખાય છે.

સુધાએ પત્ર લખ્યો.

રમણ **સુરેશને** બોલાવે છે.

“સુધાએ” માં સુધા એ નામને પહેલી વિભક્તિના કર્તાનો અર્થ બતાવવા “એ” પ્રત્યય લાગ્યો છે.

બીજા વાક્યમાં “સુરેશ” એ નામને બીજી વિભક્તિના કર્મનો અર્થ બતાવવા “ને” પ્રત્યય લાગ્યો છે.

ગુજરાતીમાં આઠ વિભક્તિ છે, જેનો કોઠો નીચે દર્શાવ્યો છે.

વિભક્તિ પ્રકાર	પહેલી (કર્તા)	બીજી (કર્મ)	ત્રીજી (કરણ)	ચોથી (તાદર્થ્ય)	પાંચમી (અપાદન)	છઠ્ઠી (સંબંધ)	સાતમી (અધિકરણ)	આઠમી (સંબોધન)
પ્રત્યય (અનુગ)	ને,એ,થી	ને	એ,થી	ને,એ	થી	નો,ની નું,ના નાં	જે,એ, થી,માં,	કંઈ નહીં

આમ વિભક્તિ ક્ષણ પછી પ્રત્યય વિના અથવા એ, ને થી, માં વગેરે અનુગો દ્વારા દર્શાવાય છે. ઉપરાંત વડે, દ્વારા, માફક, મારફત, થકી, વાસ્તે ઉપર, તરફ, સામે, સુધી, તણું, કેરું વગેરે નામયોગીથી પણ દર્શાવાય છે.

૨.૨.૨. સર્વનામ

નામ (સંજ્ઞા)ને બદલે વપરાતાં પદોને “સર્વનામ” કહે છે. દા.ત. હું, તમે, તે, તેઓ, આ, જે વગેરે પદો કોઈ ને કોઈ નામને બદલે વાક્યમાં વપરાય છે.

૨.૨.૨.૧. સર્વનામના છ પ્રકાર છે :

૧. પુરુષવાચક સર્વનામ :

જુદી જુદી વ્યક્તિઓ કે પુરુષોને દર્શાવવા માટે વપરાતાં સર્વનામ પુરુષવાચક કહેવાય છે. પુરુષવાચક સર્વનામ ત્રણ પ્રકારનાં છે : પહેલો પુરુષ સર્વનામ, બીજો પુરુષ સર્વનામ અને ત્રીજો પુરુષ સર્વનામ.

પહેલો પુરુષ એકવચન : હું, મારાથી, મારું, મારામાં

બહુવચન : અમે, અમને, અમારાથી, અમારું, અમારામાં

બીજો પુરુષ એકવચન : તું, તમે, તારાથી, તારું, તારામાં

બહુવચન : તમે, તમને, તમારાથી, તમારું, તમારામાં

ત્રીજો પુરુષ એકવચન : તે, તેને, તેનાથી, તેનું, તેનામાં

બહુવચન : તેઓ, તેઓને , તેમનું, તેઓથી, તેમનાથી, તેઓનું, તેમનામાં

૨. સાપેક્ષ સર્વનામ :

પ્રાણી કે પદાર્થના નામ (સંજ્ઞા)ને બદલે વપરાયેલાં એકબીજાની અપેક્ષા રાખતાં જોડકાં છે, તેથી તે સાપેક્ષ સર્વનામ કહેવાય છે. “જે” સાથે “તે”ની અપેક્ષા રહે છે. “જેવું” સાથે “તેવું” મૂકવું પડે છે. આમ જોડકામાં આવે છે.

જે જાય તે ખાય.

જેવું કરે તેવું પામે.

૩. પ્રશ્નવાચક સર્વનામ :

નામ (સંજ્ઞા)ને બદલે વપરાતાં અને પ્રશ્ન પૂછવા માટે ઉપયોગમાં લેવાતાં પદોને પ્રશ્નવાચક સર્વનામ કહે છે. જેમ કે, કોણ, શું, ક્યું.

આ ઓરડામાં કોણ ફરે છે ?

તમારે શું જોઈએ છે ?

તમે ક્યું પસંદ કરશો ?

૪. દર્શક સર્વનામ :

પાસેની કે દૂરની પણ પ્રત્યક્ષ વસ્તુ કે વ્યક્તિ દર્શાવવા વપરાતાં સર્વનામ દર્શક સર્વનામ કહેવાય છે. જેમ કે,

તમને કઈ ચાદર ગમી ?

આ કે પેલી ?

જુઓ, એ દેખાય.

૫. અનિશ્ચયવાચક સર્વનામ :

જે સર્વનામ વડે ચોક્કસ વ્યક્તિ કે પદાર્થનો અર્થ સૂચવાતો નથી અર્થાત્ જેનો નિર્દેશ અનિશ્ચિત રહે છે તેને અનિશ્ચયવાચક સર્વનામ કહે છે. જેમ કે,

તમે કાંઈ કહેશો ?

તમે કાંઈક લખો.

દરેકને માટે બાગ ખુલ્લો છે.

કોઈકે ભૂમ પાડી.

કંઈ, કેટલાક, સહુ, સૌ, ફલાણો, અન્ય, બીજું વગેરે અનિશ્ચયવાચક સર્વનામો છે.

૬. સ્વવાચક સર્વનામ :

જે સર્વનામ પુરુષવાચક સર્વનામની સાથે વપરાઈને તેને પોતાને ઓળખાવે છે તે સ્વવાચક સર્વનામ કહેવાય છે. જેમ કે,

અમે પોતે આમંત્રણ આપ્યું.

તમે ખુદ ત્યાં હાજર રહેજો.

નામની જેમ સર્વનામને પણ જાતિ, વચન અને વિભક્તિ હોય છે. પણ ઘણાંખરાં સર્વનામો ત્રણે જાતિમાં એકસરખાં જ હોય છે.

સર્વનામ જે નામને માટે વાક્યમાં વપરાયું હોય, તે નામનાં જાતિ અને વચન લે છે.

૨.૨.૩. વિશેષણ

જે શબ્દ પ્રાણી કે પદાર્થના ગુણનું કે સંખ્યાનું વર્ણન કરી તેના અર્થમાં વધારો કરે તે વિશેષણ કહેવાય છે.

આકાશમાં **ઝગમગતા** તારા પ્રકાશે છે.

જે શબ્દ નામના અર્થમાં વધારો કરે છે તે વિશેષણ કહેવાય. વિશેષણ જેનો ગુણ બતાવે તે વિશેષ્ય કહેવાય.

ઝગમગતા-વિશેષણ, તારા-વિશેષ્ય

એ વિશેષ્ય નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ, ક્રિયાવિશેષણ કોઈપણ પ્રકારનું હોઈ શકે.

૨.૨.૩.૧ વિશેષણના પ્રકાર :

(૧) ગુણવાચક:

પ્રાણી કે પદાર્થનો ગુણ બતાવે તે ગુણવાચક વિશેષણ કહેવાય છે. જેમ કે,
મને **રંગીન** ફૂલ ગમે છે.

જાડો માણસ દોડી ન શકે.

(૨) સંખ્યાવાચક :

વિશેષ્યની સંખ્યા બતાવે તે સંખ્યાવાચક વિશેષણ કહેવાય છે. જેમ કે,
અમારી કચેરીમાં **પચાસ** કર્મચારીઓ છે.

(૩) માપવાચક :

પદાર્થનાં માપ કે જથ્થો દર્શાવે છે. જેમ કે,
તપેલીમાંથી **ઘણું** દૂધ ઢોળાઈ ગયું.

(૪) દર્શક વિશેષણ :

નામનો નિર્દેશ કરે છે. જેમ કે,

આ ચોપડી ખૂબ સરસ છે.

પેલું ફૂલ સુંદર છે.

(૫) સાર્વનામિક વિશેષણ :

સર્વનામ વિશેષણ તરીકે વપરાય છે. જેમ કે,

પેલું મકાન જોયું ? **તે** મજબૂત છે.

આ સાંભળી તે દુઃખી થયો.

એવું શું કર્યું ?

કંઈ કહેવું છે ?

કશું બોલો તો ખરા !

(૬) વિકારી વિશેષણ :

વિશેષ્યનાં જાતિવચન પ્રમાણે વિશેષણમાં ફેરફાર થાય છે. જેમ કે,
કાળો કૂતરો, કાળી કૂતરી, કાળું કૂતરું

(૭) અવિકારી વિશેષણ :

વિશેષણની જાતિ વિશેષ્યની જાતિ પ્રમાણે બદલાય નહીં તો તે અવિકારી વિશેષણ કહેવાય છે.

	એકવચન	બહુવચન
નરજાતિ	સુંદર (દેખાવ)	સુંદર (દેખાવો)
નારીજાતિ	સુંદર (નદી)	સુંદર (નદીઓ)
નાન્યતરજાતિ	સુંદર (ફૂલ)	સુંદર (ફૂલો)

(૮) પ્રશ્નવાચક વિશેષણ :

વિશેષણ પ્રશ્ન પૂછવામાં મદદ કરીને પોતપોતાના નામના અર્થમાં વધારો કરે છે. આવું વિશેષણ પ્રશ્નવાચક વિશેષણ કહેવાય છે. જેમ કે,

૧. તેણે શું કામ કર્યું છે ? (શું)
૨. તમારે કયું પુસ્તક જોઈએ છે ? (કયું)

(૯) કૃદંત વિશેષણ :

કૃદંત વિશેષણ તરીકે વપરાય છે. જેમ કે,
દોડતો છોકરો, દોરેલું ચિત્ર

વિશેષણ નામ તરીકે

કેટલીક વાર વિશેષણનો ઉપયોગ નામની માફક થાય છે ત્યારે તેને નામની માફક વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગે છે. જેમ કે,

અપંગ માણસને મદદ કરવી જોઈએ. (વિશેષણ)

અપંગને મદદ કરવી જોઈએ. (નામ)

નામ પરથી બનતાં વિશેષણો

રસ	રસિક
સમાજ	સામાજિક
કૃપા	કૃપાળુ
રીસ	રિસાળ
આબરૂ	આબરૂદાર
માર	મારકણું
રાષ્ટ્ર	રાષ્ટ્રીય

૨.૨.૪. ક્રિયાપદ અને તેના પ્રકાર

વાક્યમાં ક્રિયાનું પ્રધાનપણે વર્ણન કરતા પદને ક્રિયાપદ કહે છે. ક્રિયાપદ વાક્યનો વિચાર બાંધે છે. ક્રિયાને વર્ણવતું અને કર્તા-કર્મ લેતું પદ તે ક્રિયાપદ.

૨.૨.૪.૧. ક્રિયાપદના પ્રકાર

ક્રિયાપદના મુખ્ય બે પ્રકાર છે : અકર્મક અને સકર્મક.

અકર્મક ક્રિયાપદ :

કર્તા ક્રિયા કરે છે અને તેનું ફળ ભોગવે છે. આવું હોય ત્યાં તે અકર્મક ક્રિયાપદ કહેવાય છે.

અમે બોરીવલીમાં રહીએ છીએ.

વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં જાય છે.

સકર્મક ક્રિયાપદ :

ક્રિયા કર્તા કરે છે, પણ તેનું ફળ કર્મ ભોગવે છે. આવું હોય ત્યાં તે સકર્મક ક્રિયાપદ કહેવાય છે.

તમે પત્ર લખો છો.

માયા પૈસા માગે છે.

ક્રિયાપદના આ ઉપરાંત પણ કેટલાક નીચેના જેવા પ્રકાર પડી શકે છે.

દ્વિકર્મક ક્રિયાપદ :

સકર્મક ક્રિયાપદમાં બે કર્મો આવે ત્યારે દ્વિકર્મક ક્રિયાપદ કહેવાય છે.

શિક્ષકે **વિદ્યાર્થીને વાર્તા** કહી.

વાર્તા મુખ્ય કર્મ છે અને “વિદ્યાર્થીને” ગૌણ કર્મ છે.

સહાયકારક ક્રિયાપદ :

જે ક્રિયાપદ કાળ અને અર્થ સૂચવવામાં મુખ્ય ક્રિયાપદને સહાય કરે તેને સહાયકારક ક્રિયાપદ કહે છે.

વિદ્યાર્થીઓ મેદાનમાં **રમે** છે.

રમા મુંબઈ **ગઈ** હશે.

જતીન ગામડે **ગયો** હતો.

છે, હશે, હતો, કાળ અને અર્થમાં વિશેષતા લાવે છે.

સંયુક્ત ક્રિયાપદ :

બે ક્રિયાપદો સંયુક્ત રીતે એક જ ક્રિયા દર્શાવે છે ત્યારે તે સંયુક્ત ક્રિયાપદ કહેવાય છે.

પંકજ **પડી ગયો**

તમે **ખાઈ લો**

કામ **કરી નાખો.**

ભાવકર્તૃક ક્રિયાપદ :

કેટલાંક અકર્મક ક્રિયાપદ કર્તા વિના જ વપરાય છે, કેમ કે તેનો કર્તા

ક્રિયાપદમાં જ સમાયેલો હોય છે. ક્રિયાનો ભાવ એ જ કર્તા હોવાથી તેમને ભાવકર્તૃક ક્રિયાપદ કહે છે.

દા.ત. તે ઊંઘમાં હસે છે.

૨.૨.૪.૨. ક્રિયાપદના કાળ

(૧) વર્તમાનકાળ :

ક્રિયાપદનું રૂપ અત્યારનો કે વર્તમાન સમય બતાવે ત્યારે ક્રિયાપદનો તે કાળ **વર્તમાનકાળ** કહેવાય છે.

આજે કચેરીમાં **રજા છે.**

રમા વેણી **ગૂંથે છે.**

સાચા ભક્તને પ્રભુ હંમેશાં **મદદ કરે છે.**

(૨) ભૂતકાળ :

ક્રિયાપદનું રૂપ પસાર થઈ ગયેલો કાળ બતાવે તો તેનો **કાળ ભૂતકાળ** કહેવાય છે.

ગઈકાલે કપિલદેવ સુંદર રમત **રમ્યો.**

અમે ઘણાં વર્ષો પહેલાં જૂનાગઢ **ગયા હતા.**

હું જ્યારે અહીં આવતો ત્યારે ફૂલઝાડને પાણી **પાતો.**

(૩) ભવિષ્યકાળ :

ક્રિયાપદનું રૂપ હવે પછી આવવાનો કાળ બતાવે તો તેનો કાળ **ભવિષ્યકાળ** કહેવાય.

જેવું કરશો તેવું પામશો.

તમે વિશ્વમાં પ્રખ્યાત બનશો.

જુદા જુદા કાળનાં રૂપાખ્યાન

'હસ' ધાતુ

વર્તમાનકાળ (બંને રૂપ)

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
પહેલો	હું હસું છું-હસું.	અમે હસીએ છીએ- હસીએ.
બીજો	તું હસે છે-હસે.	તમે હસો છો- હસો.
ત્રીજો	તે હસે છે-હસે.	તેઓ હસે છે-હસે.

ભૂતકાળ (પ્રથમ)

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
પહેલો	હું હસ્યો-હસતો.	અમે હસ્યા-હસતા.
બીજો	તું હસ્યો-હસતો.	તમે હસ્યા-હસતા.
ત્રીજો	તે હસ્યો-હસતો.	તેઓ હસ્યા-હસતા.

ભૂતકાળ (દ્વિતીય)

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
પહેલો	હું હસેલો	અમે હસેલા
બીજો	તું હસેલો	તમે હસેલા
ત્રીજો	તે હસેલો	તેઓ હસેલા

ભવિષ્યકાળ

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
પહેલો	હું હસીશ	અમે હસીશું
બીજો	તું હસીશ-હસશે	તમે હસશો.
ત્રીજો	તે હસશે	તેઓ હસશે.

‘છે’ ધાતુનાં રૂપ

આ ધાતુનાં માત્ર વર્તમાનકાળનાં રૂપો થાય છે.

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
પહેલો	હું છું	અમે છીએ.
બીજો	તું છે.	તમે છો.
ત્રીજો	તે છે.	તેઓ છે.

‘હો’ ધાતુનાં રૂપો

આ ધાતુનાં નીચે બતાવેલા કાળમાં ત્રણે પુરુષ અને બંને વચનમાં રૂપો થાય છે.

વર્તમાનકાળના રૂપ

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
પહેલો	હું હોઉં.	અમે હોઈએ.
બીજો	તું હોય.	તમે હો.
ત્રીજો	તે હોય.	તેઓ હોય.

ભૂતકાળના રૂપ

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
પહેલો	હું હતો.	અમે હતા.
બીજો	તું હતો.	તમે હતા.
ત્રીજો	તે હતો.	તેઓ હતા.

ભવિષ્યકાળનાં રૂપ

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
પહેલો	હું હઈશ-હોઈશ.	અમે હઈશું-હોઈશું.
બીજો	તું હશે.	તમે હશો.
ત્રીજો	તે હશે.	તેઓ હશે.

ક્રિયાપદના અર્થ

ક્રિયાપદના અર્થના મુખ્ય પાંચ પ્રકાર જાણીતા છે :

૧. નિર્દેશાર્થ :

ક્રિયાપદ જ્યારે ક્રિયાનો એક હકીકત તરીકે નિર્દેશ કરે અને એમાં આજ્ઞા, ઈચ્છા, સંભાવના ઈત્યાદિ કોઈ પણ ભાવની છાયા ન હોય ત્યારે તે નિશ્ચયાર્થ અથવા નિર્દેશાર્થ સૂચવે છે એમ કહેવાય. જેમ કે,

કાલે વરસાદ **પડ્યો** હતો.

રોહિત ત્યાં **જશે** નહીં.

હું કાલે વડોદરા **જઈશ**.

ઉપરનાં ક્રિયાપદો ક્રિયા એક હકીકત લેખે ચોક્કસ બની છે, બનશે અથવા બનશે નહીં એવો અર્થ સૂચવે છે.

૨. આજ્ઞાર્થ :

ક્રિયાપદ જ્યારે આજ્ઞા, હુકમ, આજીજી, પ્રાર્થના, ઉપદેશ, શાપ વગેરે જેવા અર્થ સૂચવે ત્યારે તે આજ્ઞાર્થમાં છે એમ કહેવાય. જેમ કે,

જૂઠું બોલો નહીં.

ઈશ્વરકૃપાથી સુખી રહો.

તેનું નાખ્યોદ **જજો**.

૩. વિધ્યર્થ :

ક્રિયાપદ જ્યારે ફરજ અથવા વિધિ (ફરજ)નો અર્થ સૂચવે ત્યારે તે વિધ્યર્થમાં છે એમ કહેવાય. જેમ કે,

હંમેશાં સત્ય **બોલવું**.

કડવી વાણી **ન બોલવી**.

૪. સંભાવનાર્થ :

ક્રિયાપદ જ્યારે સંભાવના (શક્યતા)નો અર્થ સૂચવે તે સંભાવનાર્થમાં વપરાયેલું કહેવાય છે. જેમ કે,

હું કદાચ કાલે ત્યાં હોઈશ.

શિકારી હરણને આંબી જશે.

૫. ક્રિયાતિપત્યર્થ :

ક્રિયાપદ જ્યારે ક્રિયાની અતિપત્તિ (નિષ્ફળતા)નો અર્થ સૂચવે ત્યારે તે ક્રિયાતિપત્યર્થમાં છે એમ કહેવાય. જેમ કે,

ગયે વરસે વરસાદ પડ્યો હોત તો પાક સારો થાત.

એણે મધુર સંગીત છેડ્યું હોત તો હું રાજી થાત.

૨.૨.૫. કૃદન્ત

ધાતુ (એટલે કે ક્રિયાપદના મૂળ રૂપ) ઉપરથી નામ (સંજ્ઞા) અને વિશેષણ બનાવવા માટે સંસ્કૃતમાં કૃત નામના પ્રત્યયો છે. ધાતુને કૃત પ્રત્યય લાગતાં જે પદ બને તે કૃદન્ત. જે પદો ક્રિયા બતાવે છે પણ ક્રિયાપદની પેઠે વાક્ય બનાવી અર્થ પૂરો કરી શકતાં નથી તે કૃદન્ત કહેવાય છે.

ડો. ભાયાણીએ કહ્યું છે કે ગુજરાતી આખ્યાતિક (ક્રિયા વિષયક) રૂપોના બે પ્રકાર છે : પુરુષવાચક છે તે અને પુરુષવાચક નથી તે. જે પુરુષવાચક નથી તેવાં આખ્યાતિક રૂપોમાંથી એક વર્ગ એવો છે જે અમુક અંશે નામ (સંજ્ઞા) કે ક્રિયા-વિશેષણની જેમ વર્તે છે તો અમુક અંશે ક્રિયાપદની જેમ. આ વર્ગનું નામ કૃદન્ત. આમ, જે પદો ક્રિયાપદની જેમ વર્તતાં હોય અને ક્રિયાપદ સિવાયના પદપ્રકારમાં (નામ, વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ તરીકે) પણ આવી શકતાં હોય તે પદો કૃદન્ત કહેવાય છે.

એટલે વ્યાખ્યા આપવી જ હોય તો કહેવાય કે,

ક્રિયાપદની જેમ વર્તતાં એટલે કે કર્તા તેમજ કર્મ લેતાં જે ક્રિયાદર્શક પદો

નામપદ કે વિશેષણ કે ક્રિયાવિશેષણની પણ કામગીરી કરે છે તેમને કૃદન્ત કહેવામાં આવે છે. દા. ત.

પંખી **ઊડીને** ઝાડ પર બેઠું.

બાળકો નવાં કપડાં **પહેરીને** મેળામાં ગયાં.

મદારીનો ખેલ જોવાને ટીનું **દોડ્યો**.

(પંખી) **ઊડીને**

(કપડાં) **પહેરીને**

(ખેલ) **જોવાને**

આ ત્રણેય પદ ક્રિયા સૂચવે છે પણ અર્થ પૂરો કરતાં નથી.

કૃદન્તના પ્રકાર

(૧) વર્તમાન કૃદન્ત :

વર્તમાનમાં થતી ક્રિયા સૂચવવા વર્તમાન કૃદન્ત વપરાય છે. અર્થાત્ “ત” પ્રત્યય જેમાં આવે તે વર્તમાન કૃદન્ત કહેવાય.

પેલો **ઊગતો** ચંદ્ર જુઓ.

હસતી છોકરી સૌને વહાલી લાગે.

(૨) ભૂત કૃદન્ત :

“ય” કે “એલ” પ્રત્યય જે કૃદન્તમાં આવે છે તે ભૂત કૃદન્ત કહેવાય છે, કેમ કે એ પૂરી થયેલી કે ભૂતકાળની ક્રિયા બતાવે છે.

તેનું **ધાર્યું** કામ થયું હતું.

ધોયેલાં વાસણો અહીં લાવો.

(૩) ભવિષ્ય કૃદન્ત :

આ કૃદન્ત ક્રિયા ભવિષ્યમાં થવાની છે એવો અર્થ સૂચવે છે. એ કૃદન્ત “નાર” પ્રત્યય લે છે.

થનાર વસ્તુ થઈને જ રહેવાની.

પ્રવાસે જનાર બાળકોની યાદી તૈયાર છે.

(૪) સામાન્ય કે વિધ્યર્થ કૃદન્ત :

“વ” પ્રત્યય જે કૃદન્તમાં આવે છે તે સામાન્ય કે વિધ્યર્થ કૃદન્ત કહેવાય છે, કેમ કે નામ (સંજ્ઞા) તરીકે તે સામાન્ય ક્રિયાભાવ જ બતાવે છે કે ક્રિયાપદ તરીકે તે વિધિનો અર્થ બતાવે છે.

સવારે ફરવું આવશ્યક છે.

મને મીઠાઈ ખાવી ગમતી નથી.

હું બોલપેન વાપરવી પસંદ કરું છું.

(૫) સંબંધક ભૂતકૃદન્ત :

“ઈ” કે “ઈ” પ્રત્યય જે કૃદન્તમાં આવે છે તે સંબંધક ભૂતકૃદન્ત કહેવાય છે, કેમ કે એ મુખ્ય ક્રિયાપદની પૂર્વેની ક્રિયા બતાવે છે અને એ રીતે મુખ્ય ક્રિયાપદ સાથેનો સંબંધ જાહેર કરે છે.

હું જમીને સીધો જ આવું છું.

તે ખાઈ-પી બહાર ફરવા ગયો.

નોંધ : “લખવા” કે “લખવાને” માં બનેલ છે તેમ “ને” છેડે આવતો હોય તેવા કૃદન્તને પહેલાં હેત્વર્થ કૃદન્ત એવા જુદા નામથી ઓળખવામાં આવતું, પણ ખરેખર તો હેત્વર્થ એ સામાન્ય કૃદન્ત (વિધ્યર્થ કૃદન્ત)નો જ એક ઉપયોગ છે તેથી તેને હવે “હેત્વર્થ” એવું જુદું નામ ન આપતાં “સામાન્ય” કે “વિધ્યર્થ” કૃદન્ત નામથી જ ઓળખવામાં આવે છે. આમ, હવે કૃદન્તના માત્ર પાંચ જ પ્રકાર ગણવામાં આવે છે.

૨.૨.૫. ક્રિયાવિશેષણ

અગાઉ જે પદોના રૂપમાં કાંઈ ફેરફાર થતાં ન હોય તેને **અવ્યય** કહી ઓળખાવતાં, જેમ કે,

છોકરો **જલદી** દોડ્યો.

છોકરી **જલદી** દોડી.

છોકરું **જલદી** દોડ્યું.

વચન અને જાતિના ભેદને લીધે નામ અને ક્રિયાપદમાં ફેરફાર થાય છે. પરંતુ જલદી એ પદનું રૂપ એનું એ જ રહ્યું છે. એનાં રૂપમાં કશો ફેરફાર થયો નથી. પણ હવે અવ્યય શબ્દ કાઢી નાખી માત્ર ક્રિયાવિશેષણ, ઉભયાન્વયી નામયોગી, કેવળપ્રયોગી એ નામે જ આવાં પદો ઓળખવામાં આવે છે.

ક્રિયાપદના અર્થમાં વધારો કરતા પદને ક્રિયાવિશેષણ, નામયોગી, ઉભયાન્વયી, કેવળપ્રયોગી એવા શબ્દોથી જ ઓળખાવાય છે.

પહેલાં લઈએ ક્રિયાવિશેષણ.

અર્ચના **ધીમે** લખે છે.

મારી બહેન **ત્યાં** ઊભી છે.

આ ક્રિયાવિશેષણો જુદાજુદા અર્થમાં આવે છે. સ્થળવાચક, કાળવાચક, રીતવાચક, ભાવવાચક એમ ઘણા અર્થમાં આવે છે.

(૧) સ્થળવાચક :

આ ક્રિયાવિશેષણ સ્થળ બતાવે છે.

ગાડી **ત્યાં** ઊભી છે.

નિરીક્ષકે **આસપાસ** જોવું.

ત્યાં, ક્યાં, અહીં, ઉપર, નીચે, અંદર, બહાર, પાસે, દૂર, આગળ, પાછળ એ બધાં સ્થળવાચક ક્રિયાવિશેષણ છે.

(૨) કાળવાચક :

આ ક્રિયાવિશેષણ ક્રિયાનો કાળ બતાવે છે.

તમે **અત્યારે** જશો કે **પછી** જશો ?

તે કચેરીમાંથી **હમણાં** આવ્યો.

ત્યારે, હાલ, કાલે, આજે, સાંજના, વખતસર, અંતે, છેવટે, સદા વગેરે કાળવાચક ક્રિયાવિશેષણ છે.

(૩) રીતવાચક :

આ ક્રિયાવિશેષણ ક્રિયા કેવી રીતે થઈ તે બતાવે છે.

પંખી **ફડફડ** ઊડી ગયું.

પંખી **ધીમેધીમે** ચાલે છે.

(૪) હેતુવાચક :

આ ક્રિયાવિશેષણ ક્રિયાનો હેતુ જાણવા માટે વપરાય છે.

રમેશ **કેમ આવ્યો** હતો ?

(૫) ભાવવાચક :

ક્રિયા વત્તે-ઓછે અંશે થઈ છે એવા ભાવનો અર્થ બતાવે છે.

તે **તદ્દન** થાકી ગયો છે.

મેં **ખૂબ** ખાધું છે.

તદ્દન, છેક, જરા, અતિશય, જરાક, લગાર, બસ એ બધાં ભાવવાચક ક્રિયાવિશેષણ છે.

(૬) નિશ્ચયવાચક :

ક્રિયા જરૂર બનશે કે બની એવા નિશ્ચયનો અર્થ બતાવે છે.

તે આ કામ **નિઃશંક** કરશે.

આપણા પ્રિય નેતા **અવશ્ય** પધારશે.

ગીતા ગીત **ચોક્કસ** ગાશે.

જરૂર, ખરેખર, અવશ્ય, નક્કી, બેધડક, ચોક્કસ, ખચિત એ બધાં નિશ્ચયવાચક ક્રિયાવિશેષણ છે.

(૭) સ્વીકારવાચક :

આ ક્રિયાવિશેષણ બનેલી કે બનવાની ક્રિયાના સ્વીકારનો અર્થ બતાવે છે.

સારું, આ અંગે હું નિર્ણય કરીશ.

તમે **ભલે** પધાર્યા.

આ સુધારા અમલમાં મૂક્યા તે **ઠીક** થયું.

સારું, વારું, ભલે, હા, છો, ઠીક એ બધાં સ્વીકારવાચક ક્રિયાવિશેષણ છે.

(૮) નકારવાચક :

આ ક્રિયાવિશેષણ ક્રિયા નકારવાના **અર્થમાં** વપરાય છે.

તે જમવા ગયો **નહિ**.

અસત્ય **ન** બોલાય.

તમે જશો **મા**.

ના, મા, ન, નથી, નહિ વગેરે નકારવાચક ક્રિયાવિશેષણ છે.

(૯) સંભાવનાવાચક :

ક્રિયા બની છે કે બનશે એની સંભાવનાનો અર્થ બતાવે છે.

જાણે કુદરતનો કોપ ઊતર્યો હોય એવું લાગે છે.

તેઓ **કદાચ** આવતીકાલે મુંબઈથી આવશે.

જાણે, રખે, કદાચ, શકે એ બધાં સંભાવનાવાચક ક્રિયાવિશેષણ છે.

(૧૦) ક્રમવાચક :

આ ક્રિયાવિશેષણ ક્રિયાના સમયનો કે સ્થળનો ક્રમ બતાવે છે.

આ ઉગાઉ **આટલો** વરસાદ પડ્યો નથી.

શિષ્ય ગુરુની **પાછળ** જાય છે.

આગળ, પાછળ, પછી, પહેલાં, અગાઉ એ બધાં ક્રમવાચક ક્રિયા વિશેષણ છે.

૨.૨.૬ નામયોગી

જે પદો સંજ્ઞા અને સર્વનામની સાથે બીજા પદો સાથેનો એનો વિભક્તિ-સંબંધ પ્રગટ કરવા વપરાય છે તે પદો નામયોગી તરીકે ઓળખાય છે. નામયોગીનો સંબંધ ક્રિયાપદ સાથે હોય છે છતાં નામ સાથે તેનો પ્રયોગ થાય છે અને તે વિભક્તિના અનુગની ગરજ સારે છે.

એવરેસ્ટ ઉપર હંમેશા બરફ હોય છે.

નામયોગી નીચે પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારનાં હોય છે.

(૧) કરણવાચક :

ક્રિયાનું સાધન, માધ્યમ, રીત અને કારણ દર્શાવે છે.

થકી, વડે, મારફત, દ્વારા, પેઠે, માફક, સહિત, વિના, વતી, બદલે, લીધે, કારણે.

અમે વિમાન **મારફત** પરદેશ ગયા.

(૨) અપાદાનવાચક :

થકી, કરતાં, વગેરે છૂટા કે જુદા પાડવાનો અર્થ દર્શાવે છે.

વૃક્ષ **પરથી** પાંદડાં ખર્યાં.

(૩) સંબંધવાચક :

તણું, કેરું વગેરે બે પદો વચ્ચેનો સંબંધ દર્શાવે છે.

સોના **કેરું** સરી ગયું કું દૂબળા હસ્તમાંથી.

(૪) અધિકરણવાચક :

અંદર, બહાર, પાસે સામું, તરફ, પહેલાં, પછી.

મારા **તરફ** નજર કરો.

(૫) તાદર્થ્યવાચક :

માટે, કાજે, સારું, ખાતર વગેરે ક્રિયાનું પ્રયોજન દર્શાવે છે.

ભગતસિંહે દેશ **ખાતર** બલિદાન આપ્યું.

(૬) સ્વામિત્વવાચક :

માલિકીનો અર્થ દર્શાવે છે.
પાસે, કને વગેરે સ્વામિત્વ સૂચવે છે.
તેની પાસે અખૂટ સંપત્તિ છે.

૨.૨.૭. ઉભયાન્વયી

જે બે પદને કે બે પદસમૂહને અથવા બે વાક્યોને જોડે છે તેવા પદને ઉભયાન્વયી (અથવા સંયોજક) કહે છે.

ઉભયાન્વયીના પ્રકારો નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) સમુચ્ચયવાચક :

બે શબ્દો કે બે વાક્યોને જોડવાનું કામ કરે છે.
રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ વનમાં ગયાં.
ત્યાં આવજો તથા જમજો.

(૨) વિરોધવાચક :

એકબીજાથી વિરુદ્ધ અર્થનાં કથનો આ ઉભયાન્વયીથી જોડાય છે.
હું આવ્યો પણ તમે ન મળ્યા.
છતાં, છતાંપણ, તોપણ, તેમ છતાં વગેરે આનાં વધુ ઉદાહરણો છે.

(૩) વિકલ્પવાચક :

બેમાંથી એકની પસંદગી કે વિકલ્પ સૂચવવા વપરાય છે.
તમે આ સાડી લો કે પેલી લો.
અથવા, વા, યા, કિંવા, કે, અગર આનાં વધુ ઉદાહરણો છે.

(૪) અનુમાનવાચક :

અનુમાનરૂપ હકીકતનું કથન અને પાયારૂપ હકીકતનું કથન એ બંને પ્રકારનાં ઉભયાન્વયી વાક્યને જોડે છે.

તે લગ્નમાં ગયો હતો, **તેથી** કચેરીમાં આવી શક્યો નહીં.
ઉદા. તેથી, એટલે, માટે, એથી આનાં વધુ ઉદાહરણો છે.

(૫) પર્યાયવાચક :

વિસ્તારથી કે સ્પષ્ટતાથી કઠિન શબ્દોના પર્યાય સૂચવવા માટે વપરાય છે. સત્યાગ્રહ એટલે સત્ય **માટે** આગ્રહ.

અર્થાત્, એટલે કે, વગેરે આનાં વધુ ઉદાહરણો છે.

(૬) કારણવાચક :

કારણ સૂચવવાના અર્થમાં વપરાય છે.

હું લગ્નમાં ન ગયો, **કારણ** કે આમંત્રણ ન હતું.

(૭) શરતવાચક :

શરત અને સંભવિત હકીકતને જોડે તે “**શરતવાચક**” ઉભયાન્વયી કહેવાય છે.

તમે **શરતોનું** પાલન કરશો **તો** કામ આપવાનું ચાલુ રાખવામાં આવશે.
પુરુષાર્થ કરશો **તો** સફળ થશો.

(૮) દૃષ્ટાંતવાચક :

હકીકત અને દૃષ્ટાંતને જોડે છે.

દા.ત., જેમ કે,

(૯) અવતરણવાચક :

ઉક્તિ કે વિચારને ઉદ્દૃષ્ટ કરવા માટે વપરાય છે. જેમ કે,

ગાંધીજી કહેતા કે, “**ખોટી જોડણી કરવી** એ માતૃભાષાનો વધ કરવા બરાબર છે.”

૨.૨.૮. કેવળપ્રયોગી

મનની લાગણી કે ભાવને વ્યક્ત કરનારાં અને વાક્યથી સ્વતંત્ર રીતે છૂટા ઉદ્દગારરૂપે આવતાં પદો “કેવળપ્રયોગી” કહેવાય છે. તેના પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે :

- (૧) હર્ષવાચક : વાહ ! વાહ !
- (૨) આશ્ચર્યવાચક : અહો ! હે !
- (૩) શોકવાચક : અરેરે ! હાય ! હાય !
- (૪) ધિક્કારવાચક : ધિક્ ! છટ્ !
- (૫) ધન્યવાદવાચક : સરસ ! શાબાશ !
- (૬) સંબોધનવાચક : એય ! રે ! અલ્યા, એ, અલી, હે, ઓ
- (૭) આશિષવાચક : જય જય, ખમા, કલ્યાણ.
- (૮) ક્રોધવાચક : ચૂપ, બસ, ખામોશ વગેરે.
- (૯) વિનયવાચક : જી.

૨.૨.૯. ક્રિયાના પ્રયોગો

ક્રિયાપદ એક બાજુ કર્તા સાથે તો બીજી બાજુ કર્મ સાથે સંબંધ રાખે છે. ક્રિયાપદ અને વાક્યની એવી રચના થઈ શકે છે, જેમાં કર્તાની અથવા કર્મ અથવા ક્રિયાપદની મુખ્યતા કે પ્રધાનતા હોય. આને ક્રિયાનો પ્રયોગ કહેવામાં આવે છે.

(ક) કર્તરિ પ્રયોગ :

જેમાં ક્રિયાપદનો ઉપયોગ કર્તા સાથે સંબંધ રાખે છે ત્યારે, એટલે કે કર્તાની સક્રિયતા બતાવવામાં આવી હોય તે “કર્તરિ પ્રયોગ” કહેવાય છે. કર્તરિ પ્રયોગમાં -

- (૧) કર્તા પહેલી વિભક્તિમાં જ રહે છે.
- (૨) ક્રિયાપદ સકર્મક કે અકર્મક હોય છે.
- (૩) ક્રિયાપદ કર્તા, જાતિ, વચન અને પુરુષ પ્રમાણેનું પોતાનું રૂપ લે છે.

છોકરા મેદાનમાં રમતા હતા.

પંખી ત્યાં ઊડતું હતું.

રમેશ નવલકથા લખે છે.

(ખ) કર્મણિ પ્રયોગ :

ક્રિયાનો પ્રયોગ કર્મના સંબંધમાં હોય ત્યારે તે વાક્ય “કર્મણિ પ્રયોગ”માં કહેવાય છે. કર્મણિ પ્રયોગમાં-

- (૧) ક્રિયાપદ સકર્મક હોવું જોઈએ.
- (૨) કર્તા ત્રીજી, ચોથી અથવા પાંચમી વિભક્તિમાં હોય છે.
- (૩) ક્રિયાપદ કર્મનાં જાતિ, વચન અને પુરુષ પ્રમાણે પોતાનું રૂપ લે છે.
મેં નયનને કેસેટ આપી.
મિલનને મીઠાઈ ખાવી છે.

(ગ) ભાવે પ્રયોગ :

જ્યારે ક્રિયાપદનો પ્રયોગ ક્રિયાપદમાં રહેલા ભાવ સંબંધે થાય છે, ત્યારે તે ભાવે પ્રયોગ કહેવાય છે. ભાવે પ્રયોગમાં -

- (૧) ક્રિયાપદ મોટે ભાગે અકર્મક હોય છે.
- (૨) અકર્મક હોય ત્યારે કર્તા ચોથી કે પાંચમી વિભક્તિમાં હોય છે.
- (૩) સકર્મક ક્રિયાપદ હોય ત્યારે કર્તા ત્રીજી, ચોથી કે પાંચમી વિભક્તિમાં હોય છે.
- (૪) ક્રિયાપદના ભાવનું નામ નાન્યતરજાતિ એકવચનનું હોય છે, તેથી ક્રિયાપદ પણ નાન્યતરજાતિ એકવચનમાં હોય છે.

તેનાથી બોલાયું નહિ.

હંસાથી હસી પડાયું.

હું એનો ઈશારો સમજ્યો નહીં.

મગનને શહેરમાં ગમ્યું નહીં.

પ્રકરણ ૩ : સંધિ

જુદાજુદા વર્ણો (અક્ષરો) એકસાથે આવે ત્યારે એ વર્ણો આપોઆપ જોડાઈ જાય છે. એ જોડાઈ જવાની ક્રિયાને સંધિ કહે છે.

સંધિ ત્રણ પ્રકારની છે : (૧) સ્વરસંધિ (૨) વ્યંજનસંધિ અને (૩) વિસર્ગસંધિ.

સ્વરસંધિમાં જુદાજુદા સજાતીય કે વિજાતીય સ્વરો જોડાઈને તેની સંધિ થાય છે. વ્યંજનસંધિમાં જુદાજુદા વ્યંજનોની સંધિ થાય છે. વિસર્ગસંધિમાં વિસર્ગ પછી કોઈ સ્વર અથવા વ્યંજન આવે ત્યારે તેની સંધિ થાય છે.

સજાતીય એટલે કે એક જ ઉચ્ચારસ્થાનમાંથી બોલાતા વર્ણો. વિજાતીય એટલે જુદાંજુદાં ઉચ્ચારસ્થાનમાંથી બોલાતા વર્ણો.

સ્વરસંધિ

સજાતીય :

હ્રસ્વ કે દીર્ઘ અ, ઇ, ઉ, ઋ પછી તેનો તે હ્રસ્વ કે દીર્ઘ સ્વર આવે તો બંનેને બદલે તેનો દીર્ઘ સ્વર થાય.

અ + અ = આ	સ્થળ + અંતર = સ્થળાંતર
અ + આ = આ	જળ + આશય = જળાશય
આ + અ = આ	વિદ્યા + અભ્યાસ = વિદ્યાભ્યાસ
આ + આ = આ	વિદ્યા + આલય = વિદ્યાલય
ઇ + ઇ = ઈ	રવિ + ઈન્દ્ર = રવીન્દ્ર
ઇ + ઈ = ઈ	કવિ + ઈશ્વર = કવીશ્વર
ઈ + ઈ = ઈ	યોગી + ઈન્દ્ર = યોગીન્દ્ર

ઈ + ઈ = ઈ	નારી + ઈશ્વર = નારીશ્વર
ઉ + ઉ = ઊ	ભાનુ + ઉદય = ભાનૂદય
ઊ + ઊ = ઊ	સિંધુ + ઊર્મિ = સિંધૂર્મિ
ઊ + ઊ = ઊ	વધુ + ઉલ્લાસ = વધૂલ્લાસ
ઊ + ઊ = ઊ	વધૂ + ઊર્મિ = વધૂર્મિ

વિજાતીય :

અ કે આ પછી ડ્રસ્વ કે દીર્ઘ ઈ, ઉ, ઋ આવે તો સામસામે આવેલા સ્વરો મળી જઈ પછીના સ્વરના ગુણ સ્વરૂપે મુકાય છે.

અ + ઈ = એ	દેવ + ઈન્દ્ર = દેવેન્દ્ર
અ + ઈ = એ	પરમ + ઈશ્વર = પરમેશ્વર
આ + ઈ = એ	મહા + ઈચ્છા = મહેચ્છા
આ + ઈ = એ	ઉમા + ઈશ = ઉમેશ
અ + ઉ = ઓ	ચંદ્ર + ઉદય = ચંદ્રોદય
અ + ઊ = ઓ	નવ + ઊઢા = નવોઢા
આ + ઉ = ઓ	મહા + ઉદય = મહોદય
આ + ઊ = ઓ	મહા + ઊર્મિ = મહોર્મિ
અ + ઋ = અર્	રાજ + ઋષિ = રાજર્ષિ
આ + ઋ = અર્	મહા + ઋષિ = મહર્ષિ

“અ” કે “આ” પછી “એ” કે “ઐ” આવે તો બંને મળીને “ઐ” થાય છે.

અ + એ = એ વિશ્વ + એકતા = વિશ્વેકતા

આ + એ = એ સદા + એવ = સદૈવ

આ + ઐ = ઐ પરમ + ઐશ્વર્ય = પરમૈશ્વર્ય

આ + ઐ = ઐ મહા + ઐશ્વર્ય = મહૈશ્વર્ય

“અ” કે “આ” પછી “ઓ” કે “ઐ” આવે તો બંને મળીને “ઐ” થાય છે.

અ + ઓ = ઐ ઉષ્ણા + ઓદન = ઉષ્ણોદન

અ + ઐ = ઐ વન + ઐષધિ = વનૈષધિ

આ + ઓ = ઐ ગંગા + ઓઘ = ગંગોઘ

આ + ઐ = ઐ મહા + ઐષધિ = મહૈષધિ

“ઋ” પછી વિજાતીય સ્વર આવે તો “ઋ” નો “ૃ” થાય છે.

પિતૃ + આજ્ઞા = પિત્રાજ્ઞા

“ઈ” કે “ઈ” પછી અ, આ, ઉ, ઊ, ઋ આવે તો નીચે પ્રમાણે ફેરફાર થાય છે.

ઈ + અ = યૃ + અ પ્રતિ + અક્ષ = પ્રત્યક્ષ

ઈ + એ = યૃ + એ પ્રતિ + એક = પ્રત્યેક

ઈ + આ = યૃ + આ ઈતિ + આદિ = ઈત્યાદિ

ઈ + ઉ = યૃ + ઉ વિ + ઉત્પન્ન = વ્યુત્પન્ન

ઉ કે ઊ પછી વિજાતીય સ્વર આવે તો વૃ થાય છે.

ઉ + અ = વ્ + અ

સુ + અચ્છ = સ્વચ્છ

ઉ + આ = વ્ + આ

ગુરુ + આજ્ઞા = ગુર્વાજ્ઞા

વ્યંજનસંધિ

બે વ્યંજનો કે વ્યંજન અને સ્વરનું જોડાણ થાય તેને વ્યંજનસંધિ કહે છે.

(૧) પદને છેડે મ્ પછી કોઈ વર્ગીય વ્યંજન આવે તો મ્ નો અનુસ્વાર થાય છે.

સમ્ + કલ્પ = સંકલ્પ

કિમ્ + ચિત્ = કિંચિત્

(૨) પદને છેડે મ્ પછી અવર્ગીય વ્યંજન આવે તો (ય્, ર્, લ્, વ્, શ્, ષ્, સ્, હ્)નો અનુસ્વાર થાય છે.

સમ્ + વેદન = સંવેદન

સમ્ + યોગ = સંયોગ

(૩) પદને છેડે મ્ પછી સ્વર આવે તો તે સ્વર મ્ની સાથે ભળી જાય છે.

સમ્ + ઈક્ષા = સમીક્ષા

સમ્ + ઋદ્ધ = સમૃદ્ધ

(૪) અનુનાસિક સિવાય કોઈ વર્ગીય વ્યંજન પછી મૃદુ (ઘોષ) વ્યંજન કે સ્વર આવે તો આગલા વ્યંજનની જગ્યાએ તેના જ વર્ગનો ત્રીજો વ્યંજન આવે છે.

સત્ + બુદ્ધિ = સદ્ + બુદ્ધિ = સદબુદ્ધિ

ષટ્ + આનન = ષડાનન

ચિત્ + આનંદ = ચિદાનંદ

(૫) રૂપાંતરિત થતા વ્યંજનો

સ્ર, ત્ = ષ્ર, ઢ્

સ્ર નો ષ, ત્ નો ઢ્

સ્ર, ત્ = શ્ર, ય્

સ્ર નો શ, ત્ નો ય્

સત્ + ચરિત્ર = સચ્ચરિત્ર

ઉત્ + ચાર = ઉચ્ચાર

નિશ્ + ચિંત = નિશ્ચિંત

નિશ્ + ચલ = નિશ્ચલ

(૬) ત્, થ્, ઢ્, ધ્ પછી જો “શ્” આવે તો, ત્, થ, ઢ, ધ નો “ચ” થાય છે અને “શ્” નો “છ્” થાય છે.

ઉઢ્ + શ્વાસ = ઉચ્છ્વાસ

અધ્ + શેર = અચ્છેર

ઉઢ્ + શૃંખલ = ઉચ્છૃંખલ

ક્, ખ્, ગ્, ઘ્, ચ્, છ્, જ્, ઢ્, ડ્, ડ્, ડ્, ઢ્, ઢ્, ત્, થ્, ઢ્, ધ્, ન્, પ્, ફ્, બ્, ભ્ વ્યંજન પછી અનુનાસિક આવે તો તેના વર્ગનો અનુનાસિક મુકાય છે.

ચિત્ + મય = ચિન્મય

(૭) ત્ વર્ગના વ્યંજન પછી લ્ આવે તો ત્ વર્ગના વ્યંજનને બદલે લ્ થાય છે.

તત્ + લીન = તલ્લીન

ઉત્ + લાસ = ઉલ્લાસ

ઉઢ્ + લેખ = ઉલ્લેખ

(૮) “હ્” ની પહેલાં અનુનાસિક સિવાય ગમે તે વ્યંજન આવે તો “હ્” નો આગલા વ્યંજનના વર્ગનો ચોથો વ્યંજન થાય. જ્યારે આગલા વ્યંજન પોતાના વર્ગનો ત્રીજો વ્યંજન બને છે.

ઉત્ + હાર = ઉદ્ + ધાર = ઉદ્ધાર

પદ્ + હતિ = પદ + ધતિ = પદ્ધતિ

(૯) સ્ ની પહેલાં અ કે આ સિવાયનો કોઈ પણ સ્વર આવે તો “સ્” નો “ષ્” થાય છે.

વિ + સમ = વિષમ

સુ + સુપ્ત = સુષુપ્ત

અભિ + સેક = અભિષેક

(૧૦) ઋ, ર્ કે ષ્ પછી ન્ આવે તો ન્ નો ણ્ થાય છે.

નિર્ + નય = નિર્ણય

કૃષ્ + ના = કૃષ્ણા

ઋ + ન = ઋણ

વિસર્ગસંધિ

(૧) વિસર્ગ પહેલાં “અ” અને વિસર્ગની પછી ઘોષ વ્યંજન આવે તો વિસર્ગનો “ઉ” થાય છે. પછી આગલા સ્વરમાં ઉ મળતાં બંનેનો “ઓ” થાય છે.

મનઃ + રથ = મનોરથ

શિરઃ + મણિ = શિરોમણિ

મનઃ + હર = મનોહર

અધઃ + ગતિ = અધોગતિ

તેજસ્ + વધ = તેજોવધ

છંદઃ + બદ્ધ = છંદોબદ્ધ

મનસ્ + ભાવ = મનોભાવ

તપઃ + ધન = તપોધન

(૨) વિસર્ગની પૂર્વ ઈ, ઈ, ઉ, ઊ હોય અને વિસર્ગ પછી સ્વર કે મૃદુ વ્યંજન આવે તો વિસર્ગનો “ર્” થાય છે.

નિ: + ગમન = નિર્ગમન

નિ: + અર્થક = નિર્થક

નિ: + ઉપયોગી = નિરુપયોગી

દુ: + ગતિ = દુર્ગતિ

(૩) વિસર્ગનો “ર્” થયા પછી બીજો ‘ર્’ આવે તો પહેલો “ર્” ઊડી જાય છે અને તેના પહેલાં ડ્રસ્વ હોય તો તે દીર્ઘ બને છે.

નિ: + રવ = નિર્ + રવ = નીરવ

નિ: + રોગી = નિર્ + રોગી = નીરોગી

નિ: + રજ = નિર્ + રજ = નીરજ

નિ: + રસ = નિર્ + રસ = નીરસ

(૪) વિસર્ગની પછી ત્ કે થ્ આવે તો વિસર્ગનો “સ્” થાય છે.

નિ: + તેજ = નિસ્ + તેજ = નિસ્તેજ

નિ: + તલ = નિસ્ + તલ = નિસ્તલ

(૫) વિસર્ગ પછી “ચ” કે ‘છ્’ આવે તો વિસર્ગનો “શ્” થાય છે.

નિ: + ચલ = નિશ્ + ચલ = નિશ્ચલ

નિ: + ચિંત = નિશ્ + ચિંત = નિશ્ચિંત

(૬) વિસર્ગની પહેલાં ઈ કે ઉ હોય અને વિસર્ગ પછી ક્, ખ, પ્ કે ક્ આવે તો વિસર્ગનો “ષ્” થાય છે.

નિસ્ + કામ = નિષ્ + કામ = નિષ્કામ

નિસ્ + પક્ષ = નિષ્ + પક્ષ = નિષ્પક્ષ

(૭) વિસર્ગની પછી શ, ષ્ કે સ્ આવે તો વિસર્ગ કાયમ રહે છે.

નિ: + શ્વાસ = નિ:શ્વાસ

નિ: + સ્વાર્થ = નિ:સ્વાર્થ

નિ: + શંક = નિ:શંક

(૮) “સ્” કે “ર્” પહેલાં અ આવે અને પછી કઠોર વ્યંજન આવે તો “સ્” કે “ર્” નો વિસર્ગ થાય છે.

અંતર્ + કરણ = અંત:કરણ

પ્રાતર્ + કાળ = પ્રાત:કાળ

અધસ્ + પાત = અધ:પાત

પદના અંતે “ર્” પછી મૃદુ વ્યંજન કે સ્વર આવે તો “ર્” કાયમ રહે છે.

પુનર્ + જન્મ = પુનર્જન્મ

અંતર્ + ગત = અંતર્ગત

અંતર્ + યામી = અંતર્યામી

ખંડ ૩ શબ્દવિચાર

- પ્રકરણ ૧ : ગુજરાતી ભાષાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં શબ્દરચના
પ્રકરણ ૨ : ગુજરાતી ભાષાનું શબ્દભંડોળ
પ્રકરણ ૩ : કૃત્ અને તદ્ધિત પ્રત્યય
પ્રકરણ ૪ : સમાનાર્થી શબ્દો
પ્રકરણ ૫ : અનેકાર્થી શબ્દો
પ્રકરણ ૬ : વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો
પ્રકરણ ૭ : ઉચ્ચારસામ્ય-અર્થભેદ
પ્રકરણ ૮ : શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ
પ્રકરણ ૯ : રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતો
પ્રકરણ ૧૦ : જોડણીના નિયમો
પ્રકરણ ૧૧ : વિરામચિહ્નો
પ્રકરણ ૧૨ : કેટલીક સામાન્ય ભૂલો

પ્રકરણ ૧ : ગુજરાતી ભાષાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં શબ્દરચના

જીવનની જ્ઞાનચેતના પાંચ સંવેદના પર આધારિત છે : શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ. આ સંવેદનામાં શબ્દ મુખ્ય છે. બાળકના જન્મની સાથોસાથ “શબ્દ”નો જન્મ થાય છે. જન્મ લેતાં જ બાળક રડવા માંડે છે. શબ્દ અને રસ બંને જીભમાં નિવાસ કરે છે. સૃષ્ટિનો આરંભ શબ્દતત્ત્વથી થયો છે. મહાભારતમાં પણ પરમેશ્વરનો “વાગાત્મા” તરીકે ઉલ્લેખ કરાયો છે.

સંસારની ઘટનાઓ દેખીતી રીતે લુપ્ત થાય છે; પરંતુ શબ્દ રૂપમાં અમર બની જાય છે. આથી જ “શબ્દ”ને અક્ષરબ્રહ્મ કહ્યો છે. કવિ દંડીએ તો કહ્યું છે કે શબ્દ જ્યોતિનો પ્રકાશ ન હોત તો આ વિશ્વ અંધકારપૂર્ણ હોત.

શબ્દનો વિચાર કરતાં જ અર્થ અને ભાવનો વિચાર કરવો જ રહ્યો. કેમકે અર્થના આધારે આપણે શબ્દ સુધી પહોંચીએ છીએ અને શબ્દના ચિંતનથી આપણે અર્થની પ્રાપ્તિ કરીએ છીએ. સંપૂર્ણ સાહિત્ય અને સંગીતશાસ્ત્ર “શબ્દ”નો જ વિસ્તાર છે. ‘કુમારસંભવ’માં પાર્વતી અને શિવના સંબંધને કાલિદાસે વાણી અને અર્થના સંબંધ સાથે સરખાવ્યો છે. આમ, શબ્દ અને અર્થનો શાશ્વત સંબંધ સૂચિત થાય છે. અર્થ હંમેશાં છાયાની જેમ શબ્દની સાથે રહે છે. આથી જ અર્થયુક્ત અક્ષર કે અક્ષરોના સમુચ્ચયને શબ્દ કહી શકાય.

શબ્દ એટલે શું એ વિચારતાની સાથોસાથ શબ્દ કઈ રીતે નીપજ્યો તે જાણવું પણ એટલું જ રસપ્રદ છે. મનુષ્ય આદિમ અવસ્થામાં ઈશારા અને અવાજથી વાતો કરતો હતો. ક્રમશઃ ચિત્રલિપિ અને ત્યાર પછી વ્યવસ્થિત મૂળાક્ષરો પર પહોંચ્યો અને તેણે અક્ષરો લિપિબદ્ધ કર્યાં. મનુષ્યને અનેક અનુભવો થયા અને તદ્દનુસાર એણે સાધનો ઊભાં કર્યાં. કુદરત અને અન્ય મનુષ્યો સાથે પરિચય કેળવવા અને એ વ્યક્ત કરવા એણે નવાનવા શબ્દો ઘડવા માંડ્યાં. માણસનું ચિંતન વધતાં વિચાર-વિનિમય જરૂરી બન્યો અને ભાષા ખેડાતી ગઈ, સંસ્કૃતિ વિકસતી ગઈ.

ભાષાના શબ્દભંડોળ પરથી એની સંસ્કારિતાનું માપ કાઢી શકાય. જંગલમાં વસતા વનવાસીની ભાષામાં માંડ હજાર શબ્દો હોય, કેમ કે એની જરૂરિયાતો ઓછી હોય અને એના જ્ઞાનનું ફલક સીમિત હોય. શહેર કે નગરમાં શબ્દભંડોળ વિશેષ

મોટું હોવાનું, કેમકે ત્યાં મનુષ્યે અનેક ક્ષેત્રે વિકાસ સાધ્યો છે. વિવિધ અભિવ્યક્તિ માટે વિવિધ શબ્દોની જરૂર પડે જ. કોઈ રાષ્ટ્ર પોતાની સંસ્કૃતિનો ઉદ્દ્યોષ કરવા માગે તો તે શબ્દો દ્વારા જ કરી શકે. રાષ્ટ્રની ભાષાના શબ્દો ઉચિત રહેશે તો રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ જીવિત રહેશે. “શબ્દ” ભાષાની ને “ભાષા” રાષ્ટ્રની પ્રાણ-ઊર્જા છે.

આજે લોક-વ્યવહારમાં આપણે જે શબ્દો વાપરીએ છીએ તે એટલા પ્રચલિત છે કે આપણા ધ્યાનમાં પણ આવતું નથી કે એમાંનો એકેએક શબ્દ કોઈએ કોઈ વખતે ઘડ્યો હતો. કાકાસાહેબ કાલેલકરે શબ્દ વિશે લખ્યું છે : “શબ્દનું જનકત્વ શોધવાની શી જરૂર ? માણસ દુઃખી થાય એટલે રડી પડે, ખુશ થાય એટલે હસવા માંડે એ જેમ સ્વાભાવિક પ્રક્રિયા છે, તેમજ ભીડ પેદા થાય એટલે માણસના મુખમાંથી નવાનવા શબ્દો નીકળી પડે છે. માણસને નવાનવા શબ્દો તૈયાર કરવાની હોંશ પણ હોય છે.”

ભૌતિક વિજ્ઞાન ભૌતિક પદાર્થના જન્મનું નિશ્ચિત કારણ બતાવી શકે છે. પરંતુ શબ્દ-વિજ્ઞાન શબ્દના જન્મનું નિશ્ચિતકારણ બતાવી શકતું નથી. ભૌતિક વિજ્ઞાન કહેશે કે હાઈડ્રોજન અને ઓક્સિજન ભેગાં થઈને પાણી બને છે. શબ્દ-વિજ્ઞાન કહે છે કે નારીજાતિમાં ભાવવાચક નામને અંતે “ઈ” હ્રસ્વ આવે છે. દા.ત. અનુમતિ, અનુભૂતિ, પરંતુ “મંજરી” કે “એકમતી”માં દીર્ઘ છે. આમ, શબ્દની ચાલ કે ગતિનો કોઈ વરતારો કાઢી શકાતો નથી.

આ શબ્દો માધ્યમની ગરજ સારે છે. વિચારોની આપ-લે થાય છે. કેમકે વ્યક્તિ અભિવ્યક્તિ ઝંખતી હોય છે. પોતે જે માનતો હોય, વિચારતો હોય, અનુભવતો હોય તેને તે અભિવ્યક્ત કરવા માગે છે અને શબ્દો તે અભિવ્યક્તિમાં સહાયરૂપ થાય છે. આમ તો નૃત્યની મુદ્રા, ચિત્રકારનાં ચિત્રો અભિવ્યક્તિનાં માધ્યમો છે; પરંતુ શબ્દનું માધ્યમ વધુ શક્તિશાળી છે. મુદ્રણકલાને લીધે શબ્દના માધ્યમ દ્વારા આપણા વિચારો વિશ્વભરમાં પ્રસરે છે. આજના આ વિજ્ઞાનયુગમાં દરરોજ નવીનવી શોધો થતી રહે છે અને આવાં ક્ષેત્રોમાં આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રચલિત શબ્દો સ્વીકારવા પડે છે, કેમકે ત્યાં સમાન શબ્દોનું માધ્યમ ઉપયોગી નીવડે છે. શબ્દ યોજાય, દ્રઢ બને, સમાજ તેને સ્વીકારે ત્યારે જ તે કાયમી બની શબ્દકોશમાં સ્થાન પામે છે.

પ્રકરણ ૨ : ગુજરાતી ભાષાનું શબ્દ-ભંડોળ

ગુજરાતી ભાષાની વાત કરીએ તો અન્ય ભારતીય ભાષાઓની જેમ ગુજરાતી સંસ્કૃત ભાષામાંથી ઊતરી આવી છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી અને ગુજરાતી એ આજની ગુજરાતીની વિકાસયાત્રાનો ક્રમ છે. અનેક તબક્કામાંથી પસાર થતાંથતાં આજની ગુજરાતી ભાષા ઘડાઈ છે. સ્વાભાવિક છે કે આ તમામ તબક્કાઓની અસર તેના પર હોય. વળી, તેવા શબ્દોનો વિશેષ પ્રભાવ રહ્યો હોય એ પણ એટલું જ વાસ્તવિક છે. રાજકીય, સામાજિક અને ધાર્મિક પરિબળોએ શબ્દ-ઘડતરમાં પોતાનો ભાગ ભજવ્યો છે. મુસ્લિમ શાસકોના સમયમાં રાજભાષા ફારસી હોઈ અરબી-ફારસી ભાષાના શબ્દો ગુજરાતીમાં પ્રવેશ પામ્યા. મરાઠા શાસનમાં મરાઠી શબ્દોને સ્થાન મળ્યું. દીવ-દમણ જેવાં સ્થળોએ ફિરંગીઓ વસ્યા અને તેમના શબ્દો પણ સમાજે સ્વીકાર્યા. ત્યારબાદ અંગ્રેજોના શાસનકાળમાં અંગ્રેજીનું પ્રભુત્વ વધ્યું. ગુજરાતી પ્રજા વેપારી પ્રજા હોઈ વેપાર અર્થે આફ્રિકા, અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન વગેરે દેશોના સંપર્કમાં આવી અને તેના શબ્દો લઈ આવી. ગુજરાતમાં બંગાળી, મરાઠી, તમિળ એમ ઘણા લોકો આવીને વસ્યા. તેથી તેમની ભાષાનો રંગ પણ આપણા શબ્દભંડોળમાં ઉમેરાયો. ભાષા પરિવર્તનક્ષમ છે, વહેતી સરતિ છે. જે ઝરણાં તેને મળે છે તે નદીમાં સમાઈ જાય છે. આમ, ગુજરાતી ભાષામાં અનેક ભાષાના શબ્દો સ્થાન પામ્યા અને એનું શબ્દભંડોળ સમૃદ્ધ બનતું રહ્યું.

શબ્દોના ત્રણ પ્રકાર છે : મૂળરૂપે ચાલુ રહે તે તત્સમ. મૂળરૂપમાં પરિવર્તન પામી નવા રૂપે આવે તે તદ્ભવ. જેનું મૂળ ન જડ્યું હોય તે દૃશ્ય. આ બધી ભાષાઓને કારણે ગુજરાતીમાં તત્સમ અને તદ્ભવરૂપે શબ્દોની આયાત થઈ. ઉપરાંત સ્થાનિક રીતે લોકોમાં બોલાતા શબ્દો પણ “દૃશ્ય” શબ્દો તરીકે ગુજરાતીમાં રહ્યા. અન્ય ભાષાના શબ્દો યથાતથરૂપે સ્વીકારાયા તે તત્સમ કહેવાયા, અને જે શબ્દો થોડાક ફેરફાર સાથે આવ્યા તે તદ્ભવ કહેવાયા. થોડાંક ઉદાહરણ નીચે દર્શાવ્યાં છે :

તત્સમ : ધર્મ, વચન, કવિ, વૃક્ષ, શબ્દ, કળા, સૂત્ર, પત્ર, પેન, ટેબલ, સ્ટેશન

તદ્ભવ : ભાઈ, ગાંઠ, ખેતર, હળદર, દાકતર, ઈજનેર, ફરમો, બાટલી

દેશ્ય : ઈંટ, રોડું, ડુંગર, વોંકળો, ઠોબરું

આ સિવાય અન્ય ભાષાઓમાંથી જે શબ્દો સ્વીકારાયા તેનાં પણ થોડાંક ઉદાહરણો નીચે દર્શાવ્યાં છે :

ફારસી : જિલ્લો, મુકદ્દમો, કારકુન, કિલ્લો, દસ્તાવેજ, ખર્ચ, સરબાજી, સરનામું

અરબી : તાલીમ, દફતર, નુકસાન, કરાર, તારીખ, સાહેબ, હવા

પોર્ટુગીઝ : પલટણ, તમાકુ, મેજ, બટાટા, પાયરી, પગાર

તુર્કી : કાબૂ, કૂંચી, તોપ, જાજમ

અંગ્રેજી : ઓફિસ, સ્ટેશન, બેંક, ઓફિસર, ટૂથ-પેસ્ટ, ટેકસી, હોસ્ટેલ, હોસ્પિટલ, મ્યુનિસિપાલિટી

મરાઠી : વાટાઘાટ, નિદાન, તાબડતોબ, નિમણૂક

કન્નડ : એલચી, હાઉ, કાલવવું, કંડારવું

બંગાળી : મહાશય, શિલ્પ, દીદી

હિંદી : અપનાવવું, શહીદ, બોજો, બહાર, જોબન, બત્તી, બડભાગી, બુકો

શબ્દોની રચના બાબતમાં વિચારતી વખતે અંગ્રેજીના ગુજરાતી પર્યાયો વિશેષ ધ્યાન માગી લે છે. અંગ્રેજોએ આપણા પર અઢી સૈકા સુધી રાજ્ય કર્યું. અંગ્રેજી ભાષા બોધભાષા બની. વહીવટમાં તેમ જ અનેક ક્ષેત્રોમાં અંગ્રેજી જ પ્રભુત્વ રહ્યું. આજે પણ આપણે એના પ્રભુત્વમાંથી મુક્ત થયા નથી. આઝાદીના જુવાળમાં માતૃભાષાને મહત્ત્વ અપાવાને કારણે વિવિધ ક્ષેત્રોમાં અંગ્રેજીના ગુજરાતી પર્યાયો ઘડાવા માંડ્યા. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે ગાંધીજીના આગ્રહથી આ

કામ ઉપાડી લીધું અને ત્યાર પછી વિવિધ વિદ્યાશાખાઓમાં આજ રીતે ગુજરાતી પારિભાષિક શબ્દસંગ્રહો તૈયાર થયા. આ શબ્દો બનાવવામાં ક્યારે પૌરાણિક સાહિત્યનો આશ્રય લીધો. તો ક્યારેક એનો યથાર્થ પર્યાય યોજ્યો, તો ક્યારેક એ શબ્દો અપનાવી લઈને તેનું ગુજરાતીકરણ કરાયું. દા.ત. casting vote માટે “તુલસીપત્ર”, Tug of war માટે “ગજગ્રાહ” શબ્દો પ્રયોજાયા. તેની પાછળ પૌરાણિક કથાઓએ પણ ભાગ ભજવ્યો, તો “રેડિયો” માટે “નભોવાણી” ને “ટી.વી.” માટે દૂરદર્શન શબ્દ યોજવામાં આવ્યા. પરંતુ લોકોએ તે ન સ્વીકારતાં “રેડિયો” કે ટી.વી. શબ્દ જ પ્રચલિત બન્યા. સિનેમા માટે “ચલચિત્ર” કે “રૂપવાણી” શબ્દ પ્રયોજાયા. ટેલિફોન માટે “સુનબોલ” શબ્દ યોજાયો, પરંતુ તે શબ્દ રૂઢ ન બનતાં અંગ્રેજી શબ્દ જ સ્વીકૃત રહ્યો. ક્યારેક ગુજરાતીના અતિ આગ્રહને કારણે ભદ્રંભદ્રીય શબ્દો પણ યોજાયા, જે સામાન્ય લોકો તો કદાચ સમજી પણ ન શકે. આજે કેટલાક અંગ્રેજી શબ્દો ગ્રામજનતામાં પણ એટલા રૂઢ થઈ ગયા છે કે હવે તેનો દેશનિકાલ કરવો ખૂબ મુશ્કેલ છે. દા.ત. ટેકનોલોજી, સાઈકલ, કાર, હોસ્પિટલ, ઓફિસ. અંગ્રેજી ભાષાને અન્ય ભાષાના શબ્દોનો છોછ નથી. દુનિયાભરની ભાષાઓમાંથી શબ્દો અપનાવી અંગ્રેજી સમૃદ્ધ બની છે.

આજે વિજ્ઞાનક્ષેત્રે આશ્ચર્યજનક શોધો થતી રહે છે. આજની શોધ કાલે જૂની બની જાય એટલી હદે વિકાસ થતો રહ્યો છે. પરિણામે આંતરરાષ્ટ્રીય ફલક પર વિજ્ઞાનના સ્વીકૃત શબ્દો ગુજરાતીમાં પણ અપનાવી લેવાયા છે. દા.ત. રડાર, રોકેટ, એટમ, પ્રોટોન, બેરોમીટર વગેરે. ક્યારેક તેના પર્યાય પણ પ્રયોજાય છે. દા.ત. “સ્પેસ” માટે “અવકાશ” અને “એટમ” માટે “અણુ.”

આમ છતાં, “જે દેશની જેવી પ્રાકૃતિક સ્થિતિ, જલવાયુ અને સંસ્કૃતિ હોય, તદનુસાર એ દેશના નિવાસીઓના ભાવ-વિચાર બને.” તે ભાવો અને વિચારોને વાણીનું રૂપ આપવા માટે શબ્દોનો જન્મ થાય છે. આમ દેશની સંસ્કૃતિ, સાચા અર્થમાં એ દેશની ભાષાના માધ્યમથી વ્યક્ત થઈ શકે છે.

ભારતની સર્વશ્રેષ્ઠ કવિતા ભારતની જ ભાષામાં લખી શકાય. કોઈપણ કવિ પોતાની માતૃભાષાથી અતિરિક્ત બીજી ભાષામાં ઓજસયુક્ત કે સંગીતપૂર્ણ કાવ્ય નહીં રચી શકે.

દા.ત. યજ્ઞ, હવન વગેરે આપણી સંસ્કૃતિ સાથે જોડાયેલા શબ્દોનું અંગ્રેજી નહીં મળી શકે. “રસ” શબ્દ માટે અંગ્રેજીમાં કોઈ શબ્દ નથી. “pleasure” “શબ્દ” “આનંદ”નો પર્યાય બની શકે, “રસ”નો નહીં.

આખરે તો ભાષાનું શબ્દભંડોળ તે ભાષા બોલનાર સમાજના પુરુષાર્થનું પ્રતીક છે. પોતાની ભાષાનું સ્વત્વ જાળવીને અન્ય ભાષાઓના આદાન-પ્રદાન દ્વારા શબ્દ-સમૃદ્ધિ વધારી શકાય. છેલ્લે તો નર્મકોશમાં ૧૮૮૭માં નર્મદે જે કહ્યું, “ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોનાં કાળકાળનાં રૂપાંતર જોવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, ભાષા ઉત્તરોત્તર સુધરતી આવી છે. હમણાંની ભાષામાં કેટલાક શબ્દો એવા છે જે પોતાની છેલ્લી ને ઉત્તમ સ્થિતિમાં આવી રહ્યા છે અને કેટલાક રૂડો સંસ્કાર પામતા જાય છે. આ શબ્દરૂપાંતર શુદ્ધ છે કે અશુદ્ધ એ કહેવું યોગ્ય નથી. કાળ પરત્વે ઓછુંવધતું સુંદર છે એમ જાણવું યથાર્થ છે.” તે આજે પણ કહી શકાય.

અમૂર્ત ભાવને મૂર્તરૂપ આપનાર શબ્દની શક્તિ માટે વિશેષ તો શું કહેવું? શબ્દો તો મનુષ્યનું સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રદાન છે.

પ્રકરણ ૩ : કૃત અને તલ્લિત પ્રત્યય

આપણે જોયું તેમ સંસ્કૃત તેમજ અન્ય પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં સમાન ભાવ કે અર્થવાળા શબ્દોની સહાયથી શબ્દો રચી શબ્દસંપત્તિ વધારવામાં આવી રહી છે. નવી શબ્દરચનાની આ પ્રક્રિયા આજના યુગમાં અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ છે. એમાં પૂર્વગો તથા ઉપસર્ગોનું મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન છે.

શબ્દ-ઘડતર વખતે આગળ કે પાછળ પ્રત્યય લગાડાય છે. આવ વખતે આગળ લગાડાતા પ્રત્યય-પૂર્વપ્રત્યય- 'પૂર્વગ' તરીકે ઓળખાય છે. એમાં પણ સંસ્કૃતના જે પૂર્વ-પ્રત્યયો લગાડાય છે તે ઉપસર્ગ કહેવાય છે અને બાકીના માત્ર પૂર્વગ નામથી ઓળખાય છે.

ઉપસર્ગ અથવા પૂર્વગ લગાડીને થતા શબ્દના અર્થમાં જ નહીં એના રૂપમાં પણ નાવીન્ય લાવી શકીએ છીએ.

દા.ત. ઉપ : ઉપનગર, ઉપસચિવ વગેરે. અલબત્ત, ઉપસર્ગ કે પ્રત્યયનો સ્વતંત્ર અર્થ મોટેભાગે હોતો નથી. તે કોઈ મૂળ શબ્દની સાથે જોડાઈને જ અર્થબોધ કરાવવામાં સહાયક નીવડે છે.

સંસ્કૃત ઉપસર્ગ :

નવો શબ્દ બનાવવાના આશયથી કોઈ શબ્દની પૂર્વે મુકાતો પ્રત્યય (શબ્દાંશ કે વર્ણસમૂહ) ઉપસર્ગ કહેવાય છે. જરૂર પડે એકથી વધારે ઉપસર્ગ જોડીને પણ શબ્દ બનાવી શકાય છે. સંસ્કૃતમાં એમની સંખ્યા નિશ્ચિત છે.

આ પૂર્વ પ્રત્યયો મૂળ સંસ્કૃત ભાષાના છે અને સંસ્કૃતમાં એ ઉપસર્ગ નામથી ઓળખાય છે તેથી ગુજરાતીમાં પણ તેમનું ઉપસર્ગ નામ ચાલુ રહ્યું છે.

આ ઉપસર્ગો અનેક અર્થવાળા હોય છે. તે ધાતુની આગળ આવી ધાતુનો અર્થ ફેરવે છે, વધારે છે અથવા ધાતુને અનુસરે છે.

ગુજરાતીમાં પ્રચલિત સંસ્કૃત શબ્દોના ઉપસર્ગો નીચે પ્રમાણે છે :

પ્ર, પરા, અપ, સમ્, અનુ, અવ, નિસ-નિર્, દુસ્-દૂર્, વિ, આ, નિ, અધિ, અપિ, અતિ, સુ, ઉદ્, અભિ, પ્રતિ, પરિ અને ઉપ

૧. અતિ (અધિક) : અતિશય, અતિજ્ઞાન, અતિચાર
૨. અધિ (ઉપર): અધિકારી, અધિસૂચના, અધિનિયમ, અધિપતિ, અધ્યક્ષ, અધિવેશન
૩. અભિ (ની તરફ...ના સંબંધમાં, ને વિશે) : અભિનવ, અભિમાન, અભિરુચિ, અભિજ્ઞાન, અભિપ્રેત
૪. અનુ (પાછળ, વારંવાર) : અનુક્રમ, અનુમાન, અનુસંધાન, અનુરૂપ
૫. અપ (હીન, ખરાબ) : અપમાન, અપયશ, અપશુકન, અપશબ્દ
૬. અવ (નીચે, હીન, અંદર) : અવગુણ, અવતાર, અવસાન, અવગમન (નીચે જવું-જાણવું), અવજ્ઞા
૭. ઉત્ (ઉપર, ઊંચું, શ્રેષ્ઠ) : ઉત્કંઠા, ઉદ્દમ, ઉલ્લેખ, ઉડ્ડયન
૮. ઉપ (નાનું, ગૌણ, નજીક) : ઉપકુલપતિ, ઉપકારક, ઉપાસના
૯. દુર્-દુસ્ (ખોટું, દુષ્ટ, મુશ્કેલ) : દુરાચાર, દુર્જન, દુષ્કાળ, દુઃસહ, દુષ્પ્રાપ્ય
૧૦. નિ (નીચે, માં) : નિયમ, નિરોધ, નિવેદન, નિયોગ, નિયંત્રણ
૧૧. નિસ્, નિર્ (બહાર, રહિત, વિના) : નિર્ગમન, નિઃસરણ, નિર્લજ્જ, નિર્દય, નિરંકુશ
૧૨. પરા (વિપરીત, સામે) : પરાભવ, પરાવર્તન, પરાશ્રયી
૧૩. પરિ (ચારેબાજુ, વધુ) : પરિમિતિ, પરિવાર, પરિણીત
૧૪. પ્ર (અધિક, આગળ, આગલો-પાછલો, વંશવેલો) : પ્રકાશ, પ્રખ્યાત, પ્રવક્તા, પ્રભાવ, પ્રસ્થાન, પ્રવેશ, પ્રપૌત્ર
૧૫. પ્રતિ (વિરુદ્ધ, તરફ, દરેક): પ્રતિક્રિયા, પ્રાધ્યાપક, પ્રતિરક્ષા, પ્રતિકૂળ, પ્રતિબંધ
૧૬. વિ (વિરુદ્ધ વિશેષ) : વિવશ, વિક્રમ, વિસંવાદ, વિસંગતિ
૧૭. સમ્ (સારુ, સાથે મળીને) : સંગીત, સંચય, સંમેલન
૧૮. સુ (સુંદર) : સુગંધ, સુરુચિ, સુશીલ
૧૯. આ (અમુક હદ સુધી) : આરોહ, આકંઠ, આસન્ન, આચરણ
૨૦. અપિ (ઉપર) અપિધાન

(ક) પૂર્વગ

શબ્દની પૂર્વે લાગતા પ્રત્યય પૂર્વગ છે.

અ (અભાવ, નિષેધ) : અસત્ય, અવ્યવહારુ, અરાજકતા

અન્ (નિષેધ, અભાવ) : અનપેક્ષિત, અનાચાર, અનર્થ

ક, કુ (ખરાબ, ખોટું) : કપૂત, કુદૃષ્ટિ, કુપાત્ર.

અલમ્ (શોભા) : અલંકાર

અન્તસ્ (અંદર) : અંતદૃષ્ટિ, અંતઃકરણ અંતઃપુર

બહિસ્ (બહાર) : બહિષ્કાર

આવિસ્ (ખુલ્લું) : આવિષ્કાર

પ્રાદુસ્ (પ્રગટ) : પ્રાદુર્ભાવ

તિરસ્ (અભાવ) : તિરસ્કાર

શ્રત્ (વિશ્વાસપૂર્ક) : શ્રદ્ધા

અમા (સાથે) : અમાત્ય, અમાવાસ્યા

ઈતિ (આ પ્રમાણે) : ઈતિહાસ

ચિરમ્ (લાંબું) : ચિરંજીવી

પશ્ચાત્ (પાછળથી) : પશ્ચાતાપ

પુરસ્ (પહેલાં) : પુરોગામી, પુરોહિત

પુરા (અગાઉ) : પુરાવૃત્ત

પૃથક્ (અલગ) : પૃથક્કરણ

સ્વયમ્ (જાતે) : સ્વયંવર

અધસ્ (નીચે) : અધઃપતન

પુનર્ (ફરી) : પુનર્વિવાહ

આ ઉપરાંત કેટલાક સ્વતંત્ર શબ્દો સમાસના પૂર્વ-પદ તરીકે આવી પૂર્વગનું કામ કરે છે. જેમ કે, 'દિવા' ઉપરથી 'દિવાકર', 'સાયમ્' ઉપરથી 'સાયંકાળ', 'શમ્' ઉપરથી 'શંકર', 'નમસ્' ઉપરથી 'નમસ્કાર', 'ધિક્' ઉપરથી 'ધિક્કાર'

અન્ય ભાષાના પૂર્વપ્રત્યયો

અરબી-ફારસી જેવી ભાષામાંથી ઊતરી આવેલા પૂર્વગો નીચે પ્રમાણે છે :

અલ (નિશ્ચિત)	: અલબત્ત, અલવિદા
કમ (થોડું, હીણું)	: કમજોર, કમબખ્ત
ખુશ (સારું)	: ખુશનુમા, ખુશનસીબ
ગેર (અભાવ)	: ગેરકાયદેસર, ગેરહાજર
દર (માં)	: દરકાર, દરમિયાન
ના (નહીં, અભાવ)	: નાખુશ, નાચીજ, નામદ
બર (ઉપર)	: બરદાસ્ત
બદ (ખોટું)	: બદતમીજ, બદનામ
બા (સાથે, થી)	: બાકાયદા, બાવજૂદ, બાહોશ
બે (વિના, રહિત)	: લાવારિસ, લાપતા
સર (મુખ્ય)	: સરકાર, સરપંચ, સરનામું
હમ (સાથે)	: હમસાથી, હમરાહી, હમસફર
હર (પ્રત્યેક)	: હરકોઈ, હરરોજ

(ખ) પ્રત્યય

શબ્દોમાં પાછળ લાગેલા પ્રત્યયો બે પ્રકારના છે :

કૃત્ અને તદ્ધિત : ધાતુને (એટલે કે ક્રિયાપદના મૂળ રૂપને) લાગતા પ્રત્યયો “કૃત્” નામથી અને સંજ્ઞા, વિશેષણ, સર્વનામને લાગતા પ્રત્યયો “તદ્ધિત” નામથી ઓળખાય છે.

ઉદાહરણો નીચે દર્શાવ્યાં છે :

(૧) કાર : કર્તાનો બોધ થાય છે. ચિત્રકાર, કથાકાર, કલાકાર

(૨) ઈમા : ગરિમા તા : ઉદારતા

અ : ગૌરવ ત્ય : સ્તુત્ય

ત્વ : મહત્વ વ્ય : કર્તવ્ય

ય : ગ્રામ્ય

(૩) ગુણવાચક પ્રત્યય :

ઈક, ઈક, ઈમ, ઈલ, ઈ, ઈન, નિષ્ઠ, મય, માન, ર, લ, ણુ, વાદી, વાન, વી, સ્થ, ભીરુ, ઈય, વત વગેરે ગુણવાચક પ્રત્યયો છે.

(૪) સંબંધવાચક પ્રત્યય :

ઈક - સામાજિક

(૫) સમુદાયબોધક પ્રત્યય :

ક - પંચક, સપ્તક

(૬) સ્થાનબોધક પ્રત્યય :

શાળા - પાઠશાળા, ધર્મશાળા

(૭) ક્રિયાવિશેષણ બોધક પ્રત્યય :

ત : સંભવતઃ, વિશેષતઃ

(૮) અપ્રત્યયવાચક પ્રત્યય :

પુત્ર, વંશજ, અનુયાયી વગેરેનો બોધ થાય છે.

અ, આ, ઈ, એ, ઓ, ઊ, ઐ

માનવ, કૌરવ, વૈષ્ણવ, જાનકી, રાધેય, સૌરાષ્ટ્રી

(૯) કૃત્ પ્રત્યય : ક્રિયાવાચક ધાતુની પાછળ લાગે છે.

(૧) અક - આક - ચાલક, ઈ-કામી

અલ- અડિયલ, ઊ-ઊડાઊ, ઈકા-નાયિકા, ઐયા-ચરવૈયા

હાર- પાલનહાર

(૨) લું : ભણેલું, ભાવેલું

ણી : ચટણી, બાંધણી

ઉ : ઓઢણું, પાથરણું

(૩) કરણવાચક :

જેનાથી કોઈ કામના સાધનનો બોધ થાય છે.

ઓ-ઝૂલો

ત્ર-ગોત્ર

ઉ-ઝાડુ

ણી-ચાળણી, સાવરણી

(૪) ભાવવાચક :

ક્રિયાના ભાવનો બોધ કરાવે છે.

અ-ઝનક

આઈ-કમાઈ

અક-બેઠક

આપ-વિલાપ

અન-ગાયન

આવ-બચાવ

અના-તુલના

આવટ-બનાવટ

આ-પ્રથા

તિ-નીતિ

(૫) વિશેષણવાદી પ્રત્યય :

અનીય-પૂજનીય

તત્ય-સાતત્ય

આમણું-ડરામણું

માન-યજમાન

ત-વ્યક્ત

ય-પૂજ્ય

ઈત-લિખિત

સાર-મિલનસાર

(૬) ક્રિયાવાચક પ્રત્યય :

ક્રિયા થવાનો ભાવ પ્રગટ કરે છે.

તાં-રમતાં રમતાં

ઉ-લખ્યું, વાંચ્યું.

પ્રકરણ ૪ : સમાનાર્થી શબ્દો

અખિલ	: આખું, બધું, સળંગ, સઘળું, સમગ્ર, સકલ, નિખિલ, સર્વ, નિ:શેષ, પૂરું, અખંડ
અગ્નિ	: અનલ, આગ, દેવતા, પાવક, હુતાશન, વૈશ્વાનર
અચલ	: દઢ, સ્થિર, અવિકારી
અચાનક	: એકાએક, ઓચિંતું, સફાળું, અકસ્માત
અદ્ભુત	: અલૌકિક, આશ્ચર્યકારક, અજાયબ, નવાઈભર્યું
અતિથિ	: અભ્યાગત, પરોણો, મહેમાન
અમૃત	: અમી, પીયુષ, સુધા
અનન્ય	: અનેરું, અદ્વિતીય, અસાધારણ, અજોડ, બેનમૂન, અભૂતપૂર્વ
અનાદર	: તિરસ્કાર, અવહેલના, અવજ્ઞા, અવમાનના, પરિભવ, પરાભવ, તુચ્છકાર, ધિક્કાર
અનુપમ	: અનોખું, અદ્વિતીય, અપૂર્વ, અતુલ
અનિલ	: પવન, વાયુ, માતરિશ્વા, સમીર, સમીરણ, મરુત, વાત
અનુકૂળ	: બંધબેસતું, ફાવતું, માફક, રુચતું સગવડભર્યું
અનોખું	: વિલક્ષણ, અપૂર્વ
અપમાન	: અનાદર, અવમાનના, અવહેલના, ઉપેક્ષા, તિરસ્કાર
અભિમાન	: ગર્વ, અહંકાર, અહમ્, દર્પ, ઘમંડ
અભૂતપૂર્વ	: અનન્ય, અજોડ, અદ્વિતીય, બેનમૂન
અરજ	: વિનંતી, વિજ્ઞપ્તિ, અરજી, વિનવણી, અનુનય
અર્વાચીન	: આધુનિક
અલ્પ	: ક્ષુલ્લક, સહેજ , જરાક, નજીવું, થોડું

અવાજ	: સાદ, શોર, ઘોંઘાટ, ધ્વનિ, નાદ, સ્વર
અસુર	: રાક્ષસ, દૈત્ય, દાનવ, નિશાયર
આશા	: ઈચ્છા, કામના, અભિલાષા, મનોરથ, સ્પૃહા, અપેક્ષા
આકાશ	: નભ, અંબર, ગગન, વ્યોમ, આસમાન, આભ, અંતરિક્ષ
આનંદ	: હર્ષ, આમોદ, ઉલ્લાસ, આહ્લાદ, પ્રમોદ, ઉમંગ, ખુશી, હરખ, હોંશ
આભૂષણ	: આભરણ, અલંકાર, ઘરેણું
આલેખન	: લેખન, નિરુપણ, ચિત્રણ
આસપાસ	: યો પાસ, આજુ બાજુ
આળ	: તહોમત, આક્ષેપ
આંખ	: નેત્ર, નેણ, નયન, ચક્ષુ, લોચન, અક્ષિ
ઈચ્છા	: કામના, સ્પૃહા, આકાંક્ષા, એષણા, અભિલાષા
ઈન્કાર	: નામંજૂરી, અસ્વીકાર, મના, નિષેધ, પ્રતિબંધ
ઈશ્વર	: પ્રભુ, પરમાત્મા, પરમેશ્વર, હરિ, વિભુ
ઉપકાર	: આભાર, અહેસાન, કૃતજ્ઞતા, ઉપકૃતિ, પાડ
ઉર	: હૃદય, દિલ, હૈયું, અંતઃકરણ
ઉન્નતિ	: વિકાસ, ઉત્કર્ષ, અભ્યુદય, ચડતી, ઉત્થાન, પ્રગતિ
ઉપવન	: ઉદ્યાન, વાટિકા, બાગ, બગીચો
ઉપજ	: આવક, મળતર, નફો, પેદાશ, નીપજ, ઉત્પન્ન
ઔષધ	: દવા, ઓસડ
કમળ	: પંકજ, નીરજ, અરવિંદ, ઉત્પલ, રાજીવ, પદ્મ, નલિન
કજિયો	: ઝઘડો, કંકાસ, તકરાર, ટંટો
કાપડ	: વસ્ત્ર, અંબર, વસન, દુકૂલ, ચીર

કિરણ	: રશ્મિ, અંશુ, મયૂખ, મરીચિ, કર
કાળજી	: ચીવટ, તકેદારી, સાવચેતી, સંભાળ
કાળું	: કૃષ્ણ, અસિત, શ્યામ, શ્યામલ, શામળું
કામદેવ	: મદન, મન્મથ, કંદર્પ, અનંગ, રતિપતિ
કામદાર	: મજૂર, શ્રમજીવી, શ્રમિક
કાવ્ય	: કવિતા, પદબંધ, પદ્ય
કુદરતી	: સહજ, સ્વાભાવિક, પ્રાકૃતિક, નૈસર્ગિક
કોમળ	: મૃદુ, સુકુમાર, મસૃણ, મુલાયમ, નાજુક, કુમળું
કૌશલ	: દક્ષતા, પટુતા, પ્રાવીણ્ય, ચતુરાઈ, નિપુણતા
કર્મ	: કરમ, કામ, કાર્ય
ક્રોધ	: ક્રોપ, રોષ, ગુસ્સો, આક્રોશ, અમર્ષ
કોયલ	: કોકિલ, કોકિલા, પિક, વનપ્રિય, પરભૃતા
કૃપા	: અનુગ્રહ, અનુકંપા, કરુણા, દયા, મહેરબાની
ક્ષણ	: ઘડી, પળ
શ્વેત	: સફેદ, ધોળું, ધવલ, શુકલ
ગિરિ	: પર્વત, પહાડ, અદ્રિ
ગણપતિ	: ગજાનન, વિનાયક, ગૌરીસુત, એકદંત, લંબોદર, ગણેશ, ગણનાયક
ગૃહ	: ભુવન, સદન, નિકેતન, સન્ન, આવાસ
ગરીબ	: દીન, નિર્ધન, રંક, દરિદ્ર, કંગાલ, અર્કિચન
ગર્દભ	: ગધેડો, ખર, વૈશાખનંદન
ઘર	: ગૃહ, સદન, ભવન, આગાર, નિકેતન, સન્ન, નિલય, આલય, મકાન, રહેઠાણ, નિવાસ, નિવાસસ્થાન, રહેણાક

ઘી	: ઘૃત, હવિ, સર્પિ
ઘોડો	: અશ્વ, વાજ, તુરંગ, હય, સૈન્ધવ
ચતુર	: ચાલાક, દક્ષ, પટ્ટ, કુશળ, નિપુણ
ચાકર	: નોકર, સેવક, પરિચર, કિંકર
ચિંતન	: મનન, અભ્યાસ, અનુશીલન
ચંદ્ર	: ઇન્દુ, સુધાકર, શશી, મયંક, વિધુ, હિમાંશુ, નિશાકર
ચાંદની	: ચંદ્રિકા, કૌમુદી, જ્યોત્સ્ના, ચંદ્રપ્રભા
જગત	: દુનિયા, વિશ્વ, સંસાર, ભુવન, સૃષ્ટિ, આલમ, જહાન
જુહાર	: પ્રણામ, નમસ્કાર, સલામ
જંગલ	: અરણ્ય, કાનન, વન, વિપિન
જિજ્ઞાસા	: કૌતુક, કુતૂહલ, ઉત્કંઠા, ઇતેજારી
જીવન	: જિંદગી, આયુષ્ય, આયખું
જીભ	: જિહ્વા, રસના, રસેન્દ્રિય
જિંદગી	: આયુષ્ય, આયખું, આવરદા, જીવન, જીવિતકાળ
જુસ્સો	: જોસ, જોમ, બળ, ઉમંગ, તાકાત
જૂનું	: પુરાણું, પ્રાચીન, પુરાતન, ચિરંતન, જીર્ણ, જર્જરિત
ઝાડ	: તરુ, વૃક્ષ, પાદપ, તરુવર, દ્રુમ
ટોચ	: શિખર, મથાળું
ડરપોક	: બીકણ, કાયર, ભીરુ
ઢોર	: જનાવર, જાનવર, પશુ, પ્રાણી
તળાવ	: સર, સરોવર, કાસાર, તડાગ
તેજ	: તેજસ્, પ્રકાશ, ધૃતિ

તલવાર	: તેગ, અસિ, ખડગ, સમશેર, કૃપાણ
તણખલું	: તરણું, તુણ
તીર	: બાણ, શર, સાયક, ઈષુ, શિલિમુખ
તિમિર	: અંધકાર
દાસ	: નોકર, ચાકર, કિંકર, અનુચર, સેવક, પરિચારક
દિવસ	: દિન, વાસર, અહ, અહન, દી, દહાડો
દરિયો	: સાગર, સમુદ્ર, ઉદધિ, મહેરામણ, સિંધુ, રત્નાકર, અંભોધિ
દુઃખ	: વેદના, પીડા, વ્યથા, સંતાપ, યાતના, આપત્તિ, અડચણ
દીવો	: દીપક, દીપ
દેહ	: શરીર, કાયા, વપુ, ગાત્ર, તન
દુષ્ટ	: નીચ, અધમ, પામર, કુટિલ, ધૂર્ત
દ્રવ્ય	: ધન, દોલત, સંપત્તિ, વિત્ત, અર્થ
દુશ્મન	: શત્રુ, અરિ, રિપુ, વેરી
દેવું	: લેણું, કરજ, ઋણ
ધ્યેય	: ઉદ્દેશ, લક્ષ્ય, હેતુ, પ્રયોજન, આશય
ધરતી	: પૃથ્વી, ધરા, ભૂમિ, વસુધા, અવનિ, ધરણી, વસુંધરા
ધજા	: ધ્વજ, પતાકા, કેતુ, ઝંડો
નદી	: સરિતા, નિર્ઝરિણી, તરંગિણી, સ્રોતસ્વિની, આપગા, ધુનિ, તટિની
નારી	: સ્ત્રી, વનિતા, કામિની, ભામિની, વામા, મહિલા, અબળા
નિર્ભય	: નીડર, અભય
નવું	: નવીન, નૂતન, નવલું, અભિનવ
નિકટ	: પાસે, નજીક, સમીપ

નિદ્રા	: ઊંઘ, નીંદ, નીંદર
નસીબ	: ભાગ્ય, કિસ્મત, તકદીર, પ્રારબ્ધ
નુકસાન	: ખોટ, ગેરલાભ, ઘટ, હાનિ, ગેરફાયદો
નૌકા	: નાવ, હોડી, તરી, જળયાન
નગારું	: નોબત, ઢોલ, ઢોલક
પતાવટ	: પતવણી, સમાધાન, સમજૂતિ, મનમેળ, સુલેહ, સંધિ
પત્ની	: ભાર્યા, અર્ધાંગના, વલ્લભા, વધૂ, જાયા, ગૃહિણી, વામા
પતિ	: સ્વામી, ભર્તા, વલ્લભ, નાથ, સાંઈ, કંથ, ભરથાર, ધણી
પરાક્રમ	: શૌર્ય, બહાદુરી, શૂરાતન, વીરતા, વિક્રમ
પવિત્ર	: પનોતું, પાવન, શુચિ, શુદ્ધ
પવન	: વાયુ, અનિલ, સમીર, મરુત, હવા
પંક્તિ	: લીટી, હાર, રેખા
પંખી	: પક્ષી, શકુંત, દ્વિજ, વિહંગ, ખગ, અંડજ
પંડિત	: વિદ્વાન, કોવિદ, પ્રાણ, વિચક્ષણ, નિપુણ, મનીષી, ચતુર, બુદ્ધિમાન
પત્ર	: ચિઠ્ઠી, કાગળ
પાણી	: ઉદક, પય, અંબુ, સલિલ, વારિ, જલ, નીર, તોય, ભૂજવન, જળ
પ્રજા	: જનતા, લોકો
પરોઢ	: પ્રભાત, સવાર, પો, મળસકું
પિતા	: જનક, તાત , આપા, જન્મદાતા
પાથેય	: ભાથું, ભાતું
પુત્રી	: તનયા, દુહિતા, આત્મજા, તનુજા, દીકરી, સુતા, નંદિની

પાન	: પર્ણ, પાંદડું
પ્રકાશ	: તેજ, ધૃતિ, અજવાળું, દીપ્તિ, ઉજાશ, પ્રભા, આતપ, જ્યોત, આલોક
પુત્ર	: દીકરો, સૂત, આત્મજ, નંદન, તનુજ
પ્રભાત	: ઉષ:કાળ, પરોઢ, પો, મળસકું, અરુણોદય, પ્રાત:કાલ, સવાર, ભોર, વહાણું, પરોઢિયું
પુસ્તક	: ક્રિતાબ, ચોપડી, ગ્રંથ
પ્રતિષ્ઠા	: આબરુ, શાખ, મોભો
પ્રવર	: વરિષ્ઠ, જ્યેષ્ઠ, ચઢિયાતું
પ્રણાલિકા	: પરંપરા, રૂઢિ, રિવાજ, પ્રણાલી
ફૂલ	: કુસુમ, સુમન, પુષ્પ, પ્રસૂન, ગુલ
બગીચો	: ઉપવન, ઉદ્યાન, બાગ, વાટિકા, વાડી, આરામ
બાણ	: તીર, શર, સાયક, ઈષુ, વિશિખ
બાળક	: શિશુ, અર્ભક, શાવક, બચ્ચું, ડિંભ
બ્રહ્મા	: સ્રષ્ટા, વિધાતા, વિધિ, પ્રજાપતિ, પિતામહ
બક્ષિસ	: ભેટ, ઉપહાર, પુરસ્કાર નજરાણું, ઈનામ
બુદ્ધિ	: મતિ, પ્રજ્ઞા
બ્રાહ્મણ	: ભૂદેવ, વિષ, દ્વિજ
ભાગ	: અંશ, હિસ્સો
ભ્રમર	: ભુંગ, અલિ, મધુકર, ષટ્પદ, દ્વિરેફ, ભમરો
ભાષા	: ગિરા, વાણી
ભયંકર	: દારુણ, ભીષણ, ઘોર, ભીમ, ભયાનક, ડરામણું, બિહામણું
ભીંત	: દીવાલ, કરો

ભાઈચારો	: બંધુત્વ, બ્રાતૃત્વ
ભૂલ	: ચૂક, દોષ, ખામી, ગુનો, વાંક, ભ્રમ, ભ્રાન્તિ
મરણ	: મૃત્યુ, નિધન, પંચત્વ, દેહાંત, સ્વર્ગવાસ
માતા	: જનની, જનેતા, મા, જન્મદાત્રી, માવડી, માત
મિત્ર	: દોસ્ત, સુહૃદ, સખા, ભેરુ, સહચર
મુખ	: આનન, દીદાર, વક્ત્ર, વદન, ચહેરો
મુસાફર	: વટેમાર્ગુ, રાહદારી, પ્રવાસી, પાન્થ, પથિક, પંથી
મનુષ્ય	: માનવી, માણસ, મનુજ
મેઘ	: જલદ, પયોદ, ઘન, તોયદ, જલધર, વાદળ
મસ્તક	: માથું, શિર, શીશ
મહેમાન	: પરોણો, અતિથિ
મોક્ષ	: મુક્તિ, નિર્વાણ, સદ્ગતિ, પરમગતિ, પરમપદ
મગજ	: ભેજું, ચિત્ત
યુદ્ધ	: જંગ, સંઘર્ષ સંગ્રામ, રણ, લડાઈ, વિગ્રહ
રજા	: પરવાનગી, સંમતિ, મંજૂરી
રસ્તો	: વાટ, રાહ, પથ, માર્ગ, પંથ
રાજા	: નૃપ, નરેશ, રાય, નરેન્દ્ર, નરપતિ, ભૂપતિ, ભૂપ
રાત્રિ	: નિશા, યામિની, રજની, વિભાવરી, શર્વરી, ક્ષપા
રોગ	: દર્દ, વ્યાધિ
રક્ત	: શોણિત, લોહી, ખૂન, રુધિર
વન	: જંગલ, અરણ્ય, રાન
વેગ	: ગતિ, ચાલ, ઝડપ

વર્ષ	: વરસ, અબ્દ, સંવત્સર, સાલ
વસંત	: મધુમાસ, તુરાજ, કુસુમાકર, બહાર
વરસાદ	: મેહ, મેહુલો, મેઘરાજા, વૃષ્ટિ, પર્જન્ય
વિપુલ	: પુષ્કળ, ઘણું, ખૂબ, વધારે
વાદળ	: જલદ, મેઘ, ઘન, જલધર, મેયદ, તોયદ, નીરદ, જીમૂત
વૃક્ષ	: વિટપ, પાદપ, ઝાડ, તરું
વીજળી	: ચપળા, દામિની, ચંચલા, વિદ્યુત, તડિત
વાળ	: અલક, કેશ, કુંતલ, કચ
વિષ્ણુ	: અચ્યુત, ગોવિંદ, મુકુંદ, ઉપેન્દ્ર
વિશ્વ	: જગત, સંસાર, દુનિયા, સૃષ્ટિ, સચરાચર
વર્તમાનપત્ર	: દૈનિકપત્ર, સમાચારપત્ર, છાપું
વિવાહ	: વાગ્દાન, વેવિશાળ, સગપણ, સગાઈ, ચાંલ્લો
વીરતા	: બહાદુરી, શૌર્ય, પરાક્રમ, કૌવત, શૂરાતન
વિશ્રામગૃહ	: મુસાફરખાનું, પથિકાશ્રમ, ધર્મશાળા, સરાઈ
વ્યર્થ	: નકામું, ફોગટ, વૃથા, નિરર્થક
વ્યસ્ત	: કાર્યરત, કર્મઠ, કામઢું
શરમ	: લજ્જા, શેહ
શરીર	: તન, દેહ, કાયા, વપુ, ગાત્ર, અંગ, ક્લેવર, બદન
શહેર	: નગર, નગરી, પુર, પુરી, પત્તન
શિક્ષેં	: પથ્થર, પાષાણ, પાણો, પથરો
શિવ	: શંભુ, શંકર, મહાદેવ, રુદ્ર, ઉમાપતિ
શીલ	: ચારિત્ર્ય, શિયળ

શોભા	: સુંદરતા, શ્રી, સુષમા, રમણીયતા
સમાચાર	: પ્રવૃત્તિ, વૃતાન્ત, ખબર, અહેવાલ, હેવાલ
સફેદ	: શુકલ, શુભ્ર, શુચિ, શ્વેત, ધવલ
સમૂહ	: સમુદાય, સમવાય, ગણ, ટોળું, જથ્થો
સરસ્વતી	: શ્રી, શારદા, વાગીશ્વરી, ગિરા, ભારતી, વાણી, મયૂરવાહિની
સરખું	: સમ, સમાન, તુલ્ય, સરીખું, સરસું
સાપ	: સર્પ, ભુજંગ, નાગ, અહિ, વ્યાલ, વિષધર, પન્નગ, ચક્ષુઃશ્રવા, ફણીધર
સિંહ	: શાર્દૂલ, વ્યાઘ્ર, વનરાજ, મૃગેન્દ્ર, ડાલામથ્થો, કેસરી, શેર, સાવજ
સુંદર	: રુચિર, ચારુ, ખૂબસુરત, મનોહર, ફૂટું, કાન્ત, રૂપાળું
સરોવર	: તળાવ, જળાશય, સર
સર્વાંગી	: સાંગોપાંગ, વિસ્તૃત, સર્વગ્રાહી, વ્યાપક, નિઃશેષ, તલસ્પર્શી, સવિસ્તર
સૂર્ય	: સૂરજ, રવિ, માર્તંડ, દિવાકર, ભાનુ, ભાસ્કર, દિનકર, સવિતા
સુવાસ	: ફોરમ, મહેક, સુગંધ, સૌરભ, સુરભિ
સોનું	: સુવર્ણ, કંચન, હિરણ્ય, હેમ, કનક
સ્નેહ	: પ્રેમ, ગીત, નેહ, પ્રીતિ
સ્વચ્છ	: સાફ, નિર્મળ, ચોખ્ખું, વિમલ, વિશદ, વિશુદ્ધ
હાથ	: હસ્ત, કર, પાણિ, બુજ, બાહુ
હાથી	: ગજ, કુંજર, દ્વિપ, વારણ, કરી, માતંગ, હસ્તી, દંતી

પ્રકરણ ૫ : અનેકાર્થી શબ્દો

- અક્ષર** : અવિનાશી, વર્ણ, બોલ, દસ્કત, બ્રહ્મ
- અટક** : નડતર, અવરોધ, મુશ્કેલી, શંકા, કાર્યી કેદ, સંકલ્પ, પ્રતિજ્ઞા, ઠેસ, 'સરનેમ'
- અનંત** : અપાર, વિષ્ણુ, રુદ્ર, બ્રહ્મા, શેષનાગ, બળરામ, આકાશ, જૈનોના ચૌદમા તીર્થંકર, અનંત સંખ્યા- 'ઈન્ફિનિટી'
- અમલ** : સત્તા, વહીવટ, હુકમ, અફીણ, કેફ કે કેફી વસ્તુ, સમયનો શુમાર
- અમી** : અમૃત, મીઠાશ, કૃપા, થૂંક, રસકસ, પાણી
- અરુણ** : રક્તવર્ણ, સોનેરી, સૂર્યનો સારથિ, પરોઢ
- અર્થ** : હેતુ, સમજૂતી, ધન, ગરજ, ધર્માદિ, ચાર પુરુષાર્થોમાં બીજો
- અર્ક** : સત્ત્વ, સૂર્ય, કિરણ, આકડો, ઉત્તરા ફાલ્ગુની
- આસામી** : માણસ, દેણદાર, પૈસાદાર, પ્રતિષ્ઠિત, માણસ, ઘરાક, અસીલ
- આંક** : સંખ્યા, ભાવ, નિશાની, અડસટ્ટો, સીમા, ધરી, ઘડિયા
- આંકડો** : સંખ્યા, લેણદેણનો હિસાબ, કાગળ, બિલ, છેડેથી વાળેલો સળિયો, ગલ, ડંખ, મૂછનો વાળ
- આંટી** : ગડ, ગૂંચ, ફાળકા ઉપરથી ઉતારેલી સૂતરની ગડી, કીનો, ફાંસો, પ્રપંચ, કોયડો, શાખ, આબરૂ
- ઉત્તર** : જવાબ, વધારે, બાકીનું, પાછલું ડાબું, બચાવનું કથન, વચન, ઉત્તરદિશા
- ઉપાધિ** : પીડા, આપદા, જંજાળ, ચિંતા, પંચાત, સંજ્ઞા, ખિતાબ કે પદવી, અટક, ઉપનામ
- કક્ષા** : ગ્રહનો આકાશમાં ફરવાનો માર્ગ, સ્થિતિ, શ્રેણી, કેડ, પડખું, કાછડી, ઓરડી, અંત:પુર

- કડી** : આંકડી (હૂક), ગોળ વાળેલો તાર કે સળિયો, કાનનું એક ઘરેણું, બેડી, કવિતાનું પદ, હાર, બારણાની સાંકળ
- કર** : હાથ, વેરો, મહેસૂલ, લાગો, કિરણ, સુંઢ
- કાટ** : ઈમારતી લાકડું, સામો દાવ અથવા પ્રતિકાર, નડતર, પહોંચેલ માણસ, ચીકણો, ધૂત, ધાતુનો વિકાર
- કાંટો** : શૂળ, તેના જેવા આકારની કોઈ વસ્તુ, તોલ કરવાનું સાધન, નાકે પહેરવાનું સ્ત્રીનું ઘરેણું, ખાવા માટેનું સાધન, પોપટના ગળામાં થતો રોગ, અંટસ, નડતર
- કાંત** : પ્રિય, અનુકૂળ, સુંદર, પ્રીતમ, પતિ, ચંદ્ર, કીમતી પથ્થર, કંકુ, એક પ્રકારનું લોઢું
- કૂટ** : ન સમજાય કે ન વંચાય તેવું, કઠણ, અઘરું, અટપટું, ગૂંચવણભર્યું, જૂઠું, ઠગાઈ, શિખર, ઢગલો
- કોટિ** : કરોડ, આલિંગન, વર્ગ, કમાનનો છોડો, પૂર્વપક્ષ, ઊંચામાં ઊંચું બિંદુ
- કોઠો** : પેટ, શરીર, મન, અંતઃકરણ, ખાનું, ઘર (સોગઠાં ઈત્યાદિની બાજીનું), મોટી કોઠી, મોટો કૂવો, વ્યૂહરચના, કોષ્ટક, વારાંગનાનું સ્થાન કે આવાસ
- ખંડ** : ભાગ, કકડો, પ્રકરણ, પૃથ્વીના પાંચ ભાગોમાંનો એક, ઓરડો, નાનું, ટૂંકું
- ખાણ** : ખનિજ પદાર્થ કાઢવા માટે ખોદેલો ખાડો, અનાજ ભરવા બનાવેલું ભોંયરું, હથિયારની ધારમાં પડેલો ખચકો, ઉત્પત્તિસ્થાન, ઢોરને ખાવાનું અનાજ કે ગોતું
- ખાતર** : માટે, ખેતરને ફળદ્રુપ બનાવવા વપરાતી ચીજ, ચોરે ભીંતમાં પાડેલું બાકું, ચોરી, તરફદારી

- ખોખું** : હાડપિંજર, ખાલી, તકલાદી પેટી, બીબું (નમૂનો), કાયું લખાણ (મુસદ્દો)
- ગજ** : હાથી, લંબાઈ ભરવાનું ચોવીસ તસુનું માપ, બારણાની ભોગળ, ધાતુનો નક્કર સળિયો, બંદૂકની નાળમાં દારૂ ઠાંસવા માટે વપરાતો સળિયો
- ગતિ** : ચાલ, ઝડપ, પ્રવેશ, સમજ, મતિ, શક્તિ, બળ, સ્થિતિ, દશા, મૂઆ પછીની હાલત
- ગાળો** : સ્ત્રીઓને પહેરવાનું વસ્ત્ર, અમુક સમય, ફેર, પહોળાઈ, દળણું ઓરવાનું ઘંટીનું મોં, બંગડીનો વ્યાસ, ફાંસો
- ગુણ** : લક્ષણ, ધર્મ, સદ્ગુણ, અસર, ફાયદો, ઉપકાર, પણણ, દોરી, દોરડું, દોકડો, માર્ક
- ગુરુ** : મોટું, ભારે, દીર્ઘ, શિક્ષક, ગોર, એ નામનો ગ્રહ, ગુરુવાર
- ઘટ** : ઘડો, શરીર, હૃદય, ઘટાડો, ખોટ, ગાઢું
- ઘન** : નક્કર, ઘોડું, ઘણું, લંબાઈ પહોળાઈ અને ઊંચાઈવાળું, કોઈ સંખ્યાને તેનાથી જ ત્રણ વાર ગુણવાથી આવતો ગુણાકાર, વાદળું
- ઘર** : માણસ કે પશુ-પંખીનું રહેવાનું ઠેકાણું, ગ્રહનું જે રાશિમાં સ્થાન હોય તે, કુટુંબ, કુળ
- ઘાટ** : આકાર, બાંધેલો આરો, સ્ત્રીઓને પહેરવાનું એક રેશમી વસ્ત્ર, પહાડી રસ્તો, બાગ, તજવીજ, શોભા
- ઘોડો** : અશ્વ, નદી કે દરિયાનું મોટું મોજું, ચાંપ, મોટી ઘોડી, એક ઘરેણું, ઘોડા જેવા આકારની ખીંટી
- ઘોર** : કબર, બિહામણું, કમકમાટી ઉપજાવે તેવું ગાઢ, અવાજ, રણકો
- ચાર** : એક સંખ્યા, જાસૂસ, ખેપિયો, લીલું ઘાસ

- ચાલ** : રિવાજ, ચાલવાની પદ્ધતિ, વર્તણૂક, ચાલી
- ચોક** : ઘર વચ્ચેની ચોખંડી છોબંધ ખુલ્લી જગ્યા, આંગણા આગળની ખુલ્લી જગ્યા, બજાર, ગુજરી, ચારનો ઘડિયો
- જાડું** : દળદાર, ચમચીથી ભરેલું, તીખું નહિ એવું, ખોખરું, મંદબુદ્ધિવાળું, અશિષ્ટ, ગામડિયું
- ટાકું** : ઠંડું, વાસી, ધીમું, શાંત સ્વભાવવાળું
- ડબ્બો** : દાબડો, રેલગાડીનો ડબ્બો, ઘડિયાળનો ડબ્બો, એક જાતનું ફાનસ, હરાયાં ઢોર પૂરવાનો બાડો
- ડાંડી** : નાની લાકડી, ત્રાજવાનાં પલ્લાં બાંધવાની લાકડી, દીવાદાંડી, સીધો કિનારો, વાદ્ય વગાડી જાહેરાત કરવી તે
- ઢાળ** : ઢોળાવ, રીત, ઢબ, ગાવાની ઢબ, સંબંધ, ખેતરના પાકનો અંદાજ, ઢંગ, વર્તણૂક
- તર** : તાજું, ધરાયેલું, પૈસાદાર, મસ્ત, દહીં કે દૂધ પરની મલાઈની પોપડી, તરાપો, નાની ખાડી, થાળાનો એક ભાગ
- ટાલ** : ગાયનના ઠોકનું માપ, મઝા, લાગ, તાડ, કાંસીજોડ, યુક્તિ, પ્રપંચ, માથાની ટાલ
- તોલ** : વજન કરવાનું કાટલું, મોભો, ગણના (તણખલાની તોલે), તુલના (તોલ કરીને બોલો)
- તેજ** : જોવાની શક્તિ, પ્રકાશ, કીર્તિ, પ્રભાવ, તીક્ષ્ણ, ઉગ્ર
- દંડ** : લાકડી, છડી, શિક્ષા, સજા, શિક્ષા તરીકે લેવાતું નાણું, એક જાતની કસરત, ચાર હાથની લંબાઈ જેટલું માપ
- દાવ** : રમતનો વારો, પાસામાં પડતા દાણા, લાગ, યુક્તિ
- દોર** : અમલ, સત્તા, દમામ, જાડું દોરડું, પતંગની દોરી
- દોષ** : ભૂલ, ખોડખાંપણ, ગુનો, વાંક, લાંછન, પાપ

- નાકું** : કાણું, જકાત લેવાનું થાણું, જ્યાં ઘણા રસ્તા મળતા હોય તેવું સ્થળ, રસ્તાનો છેડો, ગામમાં દાખલ થવા બદલ અપાતો કર
- નાડ** : રગ, કમળની પોલી દાંડી, વલણ, લગામ, કાબૂ
- પક્ષ** : તરફેણ, તડ, તકરારના પક્ષની એક બાજુ, પક્ષપાત, પખવાડિયું, પાંખ
- પટ** : પડદો, ખાનાં ચીતરેલું પાટિયું કે કપડું, પાસ, નદીની પહોળાઈ, વિસ્તાર, વસ્ત્ર, ઝટ
- પડ** : થર, ઢાંકણ, ગડી, ઘંટીના બે પથરામાંનો દરેક
- પડદો** : આંતરો, કાનનો ઢાલ, ઓઝલ, ગુપ્ત વાત
- પદ** : રાતું કમળ, દશ અબજ, વિષ્ણુનું એક આયુધ, કુબેરના નવ નિધિઓમાંનો એક, સામૂદ્રિક ચિહ્ન
- પદ** : પગ, દરજ્જો, અર્થવાળો શબ્દ, કવિતાની કડી, ઉત્તર
- પાક** : ખેતીની નીપજ, રસોઈ, પકવવું તે, પાકવું તે (ગૂમડું), દૂધ, ઘી, ચાસણી વગેરેમાં રાંધી બનાવવામાં આવેલો ખોરાક, પ્રામાણિક, પવિત્ર
- પાનું** : પાંદડું, પૃષ્ઠ, ગંજીફાનું પત્તું, ચપ્પુ કે છરીનું ફળ, લીલા રંગનું એક રત્ન, નસીબનું પાનિયું, નટ-ચાકી ફેરવવાનું ઓજાર, જિંદગીભરનો સંબંધ
- પાટ** : બાજઠ, તાકો, બેથી વધારે નંગનો સામટો વણાટ, મોટું તામ્રપત્ર, આંકનો ઘડિયો, રાજગાદી, પાટિયાની ઊંચી બેઠક, જમીનનો લાંબો પટ
- પાટી** : સ્કેટ, સૂતર કે રેશમની વણેલી કે ગૂંથેલી સાંકડી પટી, લોઢાની પાટી, ટોપલો, ગામમાં ગરાસદારનો હિસ્સો, પ્રસંગ, બનાવ

- પાયો** : ખુરશી-ટેબલ વગેરેનો પગ, ધોકણું, જે મૂળ ચણતર ઉપર ઈમારત ઊભી કરવામાં આવે છે તે, સુખડી બનાવવા માટે ઘીગોળનો પાક, ચોથો ભાગ, આધાર, મૂળ
- પાત્ર** : યોગ્ય, વાસણ, નદીના બે કાંઠા વચ્ચેનો ભાગ, નાટકમાં વેશ લેનાર, કથા કે વાતમાં આવતી વ્યક્તિ, અધિકારી પુરુષ
- પાર** : છેડો, હદ, કાંઠો, તીર, ભેદ, મંદિરનું આંગણું, બરણી
- પારો** : એક ખનિજ પ્રવાહી ધાતુ, માળાનો મણકો, બંદૂકની ગોળી કે તેનો છરો
- પૂર્વ** : ઉગમણું, સૂર્ય ઊગવાની દિશા, પ્રાચીન, આગળનું
- પ્રકૃતિ** : કુદરત, ધર્મ, તબિયત, સ્વભાવ, અમાત્યવર્ગ, પ્રજા, પુરુષથી ભિન્ન એવું જગતનું મૂળ ઉપાદાન, જેને રૂપાખ્યાનના પ્રત્યયો લાગે છે તે
- પ્રમાણ** : પ્રમાણભૂત, સત્ય, યથાર્થ જ્ઞાનનું સાધન, પુરાવો, સાબિતી, માપ, ધોરણ, ગુણોત્તર
- પ્રયોગ** : ઉપયોગ, સાધના, જરણ, મારણ વગેરે તાંત્રિક ઉપચાર, અખતરો, ધારો, કાનૂન, નાટક ભજવવું તે
- બજાર** : ચૌદું, ગુજરી, ભાવ, ખપત, ખરીદીકેન્દ્ર
- બાણ** : તીર, એક આતશબાજી, શિવલિંગ, ખેતરની હદ બતાવતો પથ્થર, પગલું
- બીજ** : બી, ભાવાર્થ, ઓલાદ, વર્ણ, બીજમંત્ર, બીજી તિથિ, સુદ બીજે દેખાતો ચંદ્રનો સહેજ ગોળ આકાર, સમીકરણનું બીજ-રૂટ
- ભરત** : ભરવું તે કે ભરેલું માપ, લૂગડા ઉપર વેલ બુટ્ટી વગેરે ભરવી તે, બીબામાં રસ રેડી ઘાટ બનાવવો તે, મસાલો ભરી કરેલું શાક, રામનો ભાઈ

- ભાર** : બોજો, ચોવીસ મણનું વજન, વીસ તોલાનું વજન, જવાબદારી, વિસાત
- ભાવ** : અસ્તિત્વ, પ્રકૃતિ, ઈરાદો, વૃત્તિ, લાગણી, તાત્પર્ય, ચેષ્ટા, અભિનય, હેત, આસ્થા, કિંમત, સ્થિતિ, સ્વરૂપ
- મકરંદ** : ફૂલનું મધ, ફૂલની રજ, ભમરો, કોકિલ
- મત** : અભિપ્રાય, સંપ્રદાય, હઠ, અનુમતિ 'વોટ', મતિ
- મધુ** : મીઠું, ગળ્યું, મધ, દારૂ, વસંત, અશોકવૃક્ષ, ચૈત્ર માસ
- મંડળ** : કૂંડાળું, ટોળું, પ્રવેશ, સામાજિક મંડળી, સંઘ, પ્રાંત, બાર રાજ્યોનો સમૂહ, ઋગ્વેદના દશ ખંડોમાંનો દરેક
- માયા** : છળ, મમતા, ધન, અવિદ્યા, મમતાનો કોઈ વિષય, લક્ષ્મી
- માલ** : સામાન, વિસાત, પૂંજી, ઢોર, પશુધન, સત્ત્વ, દમ, ગાંજો
- મુદ્રા** : છાપ, મહોર, વીંટી, સિક્કો, મુખાકૃતિ, ગોસાંઈઓની કાનની કડી, છાતીએ કે હાથે મારેલો ડામ કે છાપ, અમુક પ્રકારનો અંગવિન્યાસ
- માન** : આબરૂ, આદર, સદ્ભાવ, તોલ કે માપ
- માળો** : પંખીનું ઘર, ઘણાં કુટુંબો રહી શકે તેવું ઘણા માળવાળું મકાન, ખેતરનો માંચડો, માળ, ઘેરો
- રામ** : દશરથપુત્ર રામ, વિષ્ણુનો એક અવતાર, દમ, હોશ, પરશુરામ, બળરામ, અમુક ક્રિયા કરવાની ટેવવાળો મસ્ત માણસ
- વળ** : આંટો, આમળો, યુક્તિ, દાવ, અંટસ, મમત, આગ્રહ
- વા** : વાયુ, તરંગ, શરીરનો રોગ, જીવ, વાતાવરણ, અથવા જેટલે અંતરે કે જેટલું એ અર્થમાં નામને લાગે છે; જેમ કે ખેતરવા, રાશવા
- વાર** : અઠવાડિયાના દિવસ, વખત, ફેરી, ઢીલ, પાણી, ત્રણ ફૂટ માપ

- વાદી** : ફરિયાદી, મદારી, વાદ કરનાર, તકરારી
- વાસ** : વસવાટ, મુકામ, ઘર, પોળ, ગંધ, દુર્ગંધ, વસ્ત્ર
- વિગ્રહ** : યુદ્ધ, શરીર, સમાસના અવયવો છૂટા પાડવા તે
- વિધિ** : બ્રહ્મા, ભાગ્યદેવતા, આજ્ઞા, શાસ્ત્રાજ્ઞા, સંસ્કાર, ક્રિયા, કામ કરવાનો ક્રમ, પદ્ધતિ
- વિષમ** : ઓછુંવત્તું, ખાડાટેકરાવાળું, મુશ્કેલ, પ્રતિકૂળ, દારુણ, એકી સંખ્યા. અલંકાર
- વિષય** : ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય પદાર્થ, ભોગનું સાધન, કામભોગ, પ્રકરણ, મુદ્દો, વિચાર માટેની કે ભણવા માટેની વસ્તુ, ઉદ્દેશ, હેતુ, દેશ
- શુદ્ધ** : સ્વચ્છ, પવિત્ર, દોષરહિત, ભેળસેળ વિનાનું
- શ્રી** : લખાણના આરંભમાં વપરાતો મંગળ શબ્દ, શ્રીમાન, શ્રીમતી કે શ્રીયુત માટેનો સંક્ષેપ, એક રાગ, શોભા, લક્ષ્મી, ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થ
- શ્રુતિ** : સાંભળવું તે, કાન, સાંભળેલી વાત, કિંવદંતી, વેદ, અવાજ, નાદનો એક ભેદ
- સત્ત્વ** : અસ્તિત્વ, અંતઃકરણ, સાર, સદ્ગુણ, બળ, પરાક્રમ, પ્રાણી, પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણમાંનો એક
- સાખ** : સાક્ષી, ઝાડ ઉપર પાકેલું ફળ, બારણાના ચોકઠાના ઊભા ટેકા, આંગણું, બારણું, આબરૂ
- સારંગ** : હરણ, એક રાગ, ધનુષ્ય, સિંહ, હાથી
- હાથો** : મૂઠ, સહાય, પક્ષ, કંકુવાળા હાથની છાપ
- હાર** : પરાજય, પંક્તિ, ફૂલની માળા, ગળાનું ઘરેણું

પ્રકરણ ૬ : વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

અખંડ × ખંડિત	અન્યાય × ન્યાય
અગમબુદ્ધિ × પચ્છમબુદ્ધિ	અનુગામી × પુરોગામી
અગવડ × સગવડ	અનુચિત × ઉચિત
અગોચર × ગોચર	અપરાધી × નિરપરાધી
અગ્રજ × અનુજ	અફળ × સફળ
અજ્ઞ × પ્રજ્ઞ (સુજ્ઞ)	અભિમાની × નિરાભિમાની
અજ્ઞાત × જ્ઞાત	અભદ્ર × ભદ્ર
અચલ × ચલ	અમાન્ય × માન્ય
અતડું × મળતાવડું (મિલનસાર)	અમીર × મુફલિસ (ગરીબ)
અતિવૃષ્ટિ × અનાવૃષ્ટિ	અમૂર્ત × મૂર્ત
અદબ × બેઅદબ	અરુચિકર × રુચિકર
અદતન × પુરાતન	અલ્પોક્તિ × અત્યુક્તિ
અધમ × ઉત્તમ	અવેતન × સવેતન
અધિક × ન્યૂન	અસલ × નકલ
અધોગતિ × ઊર્ધ્વગતિ	અસ્ત × ઉદય
અધોબિંદુ × શિરોબિંદુ	અહંકારી × નિરહંકારી
અધ્યયન × અનધ્યયન	અંત × આરંભ (આદિ)
અનાથ × સનાથ	અંતરંગ × બહિરંગ
અનુકૂળ × પ્રતિકૂળ	અંતર્ગોળ × બહિર્ગોળ
અનાવશ્યક × આવશ્યક	અંશ × છેદ

આકર્ષક × અનાકર્ષક	આસ્થા × અનાસ્થા
આકર્ષણ × અપાકર્ષણ	આશિષ × શાપ
આગેકૂચ × પીછેહઠ	આર્ય × અનાર્ય
આકાશ × પાતાળ	ઈચ્છા × અનિચ્છા
આઘાત × પ્રત્યાઘાત	ઈનકાર × સ્વીકાર
આચાર × અનાચાર	ઈલાજ × નાઈલાજ
આબાદી × બરબાદી	ઈષ્ટ × અનિષ્ટ
આત્મલક્ષી × પરલક્ષી	ઈહલોક × પરલોક
માન્ય × અમાન્ય	ઉગ્ર × સૌમ્ય
આદર્શ × વ્યવહાર	ઉત્કર્ષ × અપકર્ષ
આદાન × પ્રદાન	ઉત્થાન × પતન
આધ્યાત્મિક × આધિભૌતિક	ઉત્તમોત્તમ × અધમાધમ
આનંદી × ઉદાસીન	ઉત્તરાયણ × દક્ષિણાયન
આપકર્મી × બાપકર્મી	ઉત્તરાવસ્થા × પૂર્વાવસ્થા
આયાત × નિકાસ	ઉધાર × જમા
આરોહ × અવરોહ	ઉન્નતિ × અવનતિ
આર્દ્ર × શુષ્ક	ઉપકાર × અપકાર
આવડત × અણઆવડત	ઉપયોગી × નિરુપયોગી
આવિર્ભાવ × નિરોભાવ	ઉમેદ × નાઉમેદ
આસક્ત × અનાસક્ત	ઉષા × સંધ્યા
આસુરી × દૈવી	ઊખર × ઙ્ગદ્રુપ

ઊગવું × આથમવું	ખુશબો × બદબો
ઐહિક × પારલૌકિક (આમુષ્મિક)	ખૂબસૂરત × બદસૂરત
કબૂલાત × ઈનકાર	ખોફ × મહેર
કંકોત્રી × કાળોત્રી	ગમન × આગમન
કાયમી × કામચલાઉ (હંગામી)	ગમો × અણગમો
કાયર × શૂરવીર	ગર્વ × નમ્રતા
કાળજી × બેકાળજી (નિષ્કાળજી)	ગદ્ય × પદ્ય
કીર્તિ × અપકીર્તિ	ગ્રામીણ × શહેરી
કુટિલ × સરળ	ગૌણ × પ્રધાન (મુખ્ય)
કુપિત × પ્રસન્ન	ઘટિત × અઘટિત
કુલીન × કુલહીન (અકુલીન)	ચડતી × પડતી
કુંવારી × વિવાહિતા	ચર × અચર
કોમળ × કઠોર	ચંચળ × સ્થિર
કૌતુકપ્રિય × સૌષ્ઠવપ્રિય	ચિંતાતુર × નિશ્ચિંત
કૂર × દયાળુ (કરુણાળુ)	છત × અછત (તંગી)
કૃતજ્ઞ × કૃતઘ્ન	છીછરું × ઊંડું
કૃપા × અવકૃપા	છૂટક × જથ્થાબંધ
ક્ષણિક × શાશ્વત	છૂત × અછૂત
ક્ષય × વૃદ્ધિ	જડ × ચેતન
ખંડન × મંડન	જન્મ × મરણ
ખાનગી × જાહેર	જયંતી × સંવત્સરી (પુણ્યતિથિ)

જશ × અપજશ	નિરક્ષર × સાક્ષર
જહન્નમ × જન્નત	નિર્ગુણ × સગુણ
જંગમ × સ્થાવર	નિવૃત્ત × પ્રવૃત્ત
જાહેર × ખાનગી	નિશાકર × દિનકર
જૂનું × નવું	નિંદા × સ્તુતિ (પ્રશંસા)
જયેષ્ઠ × કનિષ્ઠ	નીરસ × રસિક
જ્ઞાન × અજ્ઞાન	નીતિ × અનીતિ
ટોચ × તળેટી	નેકી × બદી
ઠરેલ × ઉછાંછળું	પથ્ય × અપથ્ય
ઠોઠ × હોશિયાર	પરકીય × સ્વકીય
તત્સમ × તદ્ભવ	પરતંત્ર × સ્વતંત્ર
તાણો × વાણો	પરાધીન × સ્વાધીન
તેજી × મંદી	પવિત્ર × અપવિત્ર
દરિદ્ર × ધનવાન (શ્રીમંત)	પંડિત × મૂર્ખ (ભોટ)
દુર્જન × સજ્જન	પાશ્ચાત્ય × પૌરસ્ત્ય
દુર્લભ × સુલભ	પુરુષાર્થ × પ્રારબ્ધ
દેવાદાર × લેણદાર	પુરોગામી × અનુગામી
દ્વૈત × અદ્વૈત	પૂર્ણ × અપૂર્ણ
દૃશ્ય × અદૃશ્ય	પૂર્વગ × અનુગ
નમ્ર × ઉદ્વત	પૂર્વાર્ધ × ઉત્તરાર્ધ
નિમકહલાલ × નિમકહરામ	પ્રતિબંધ × છૂટ

પ્રત્યક્ષ × પરોક્ષ	મોટપ × નાનપ
પ્રવૃત્તિ × નિવૃત્તિ	મોંઘવારી × સોંઘવારી
પ્રસિદ્ધ × અપ્રસિદ્ધ	મ્હાન × પ્રફુલ્લ
પ્રસ્તુત × અપ્રસ્તુત	યજમાન × મહેમાન
પ્રાચીન × અર્વાચીન	યાચક × દાતા
પ્રાણપોષક × પ્રાણઘાતક	યુવાન × વૃદ્ધ
બંધિયાર × વહેતું (મુક્ત)	ચનાત્મક × ખંડનાત્મક
બાધિત × અબાધિત	રંક × રાય
બેતાલ × તાલબદ્ધ	રાજશાહી × લોકશાહી
બેતાલું × સૂરીલું	લઘુતા × ગુરુતા
બેભાન × સભાન	લઘુમતી × બહુમતી
ભય × અભય (નિર્ભય)	લાઘવ × ગૌરવ
ભરતી × ઓટ	લાભ × ગેરલાભ
ભક્ષ્ય × અભક્ષ્ય	લાયક × નાલાયક
ભદ્ર × અભદ્ર	લેખિત × મૌખિક
મરજિયાત × ફરજિયાત	લેણદાર × દેણદાર
મલિન × નિર્મળ	ભૌતિક × પારલૌકિક
મહાન × પામર (અલ્પ, ક્ષુદ્ર)	વકીલ × અસીલ
મંદ × તેજ (જલદ)	વક્તા × શ્રોતા
માન × અપમાન	વખાણ × નિંદા
મામૂલી × મહામૂલું (કીમતી)	વાચાળ × મૂક (મુંગુ)
મુદ્રિત × હસ્તલિખિત	વાદી × પ્રતિવાદી
મૂળ × મુખ	વાસ્તવિક × કાલ્પનિક, અવાસ્તવિક

વિનીત × ઉદ્ધત
 વિભક્ત × અવિભક્ત
 વિયોગ × સંયોગ
 વિરાટ × વામન
 વૈયક્તિક × સામુદાયિક
 વ્યક્તિ × સમષ્ટિ
 વ્યર્થ × સાર્થક
 શક્તિ × અશક્તિ
 શાંતિ × અશાંતિ
 શિષ્ટ × અશિષ્ટ
 શુકન × અપશુકન
 શુકલપક્ષ × કૃષ્ણપક્ષ
 શ્રમજીવી × બુદ્ધિજીવી
 શ્રીમંત × નિર્ધન (ગરીબ)
 સત્યવક્તા × મિથ્યાભાષી
 સત્યાગ્રહ × દુરાગ્રહ
 સદાચાર × દુરાચાર
 સદ્ગતિ × દુર્ગતિ
 સદ્ગુણ × દુર્ગુણ
 સર્જન × સંહાર
 સન્મુખ × વિમુખ
 સમ × વિષમ

સક્રિય × નિષ્ક્રિય
 સક્કર્મી × અક્કર્મી
 સત્કર્મ × કુકર્મ
 સહકાર × અસહકાર
 સંચય × વ્યય
 સંક્ષિપ્ત × વિસ્તૃત
 સંધિ × વિગ્રહ
 સાકાર × નિરાકાર
 સાધારણ × અસાધારણ
 સાધ્ય × અસાધ્ય
 સાપરાધ × નિરપરાધ
 સાંપ્રદાયિક × બિનસાંપ્રદાયિક
 સાર્થક × નિર્થક
 સાવધ × ગાફેલ
 સુલભ × દુર્લભ
 સ્થાવર × જંગમ
 સ્થૂળ × સૂક્ષ્મ
 સ્વદેશી × વિદેશી, પરદેશી
 સ્વાર્થ × પરમાર્થ
 સ્વાવલંબી × પરાવલંબી
 હિંમત × નાહિંમત
 હેવાનિયત × ઈન્સાનિયત

**પ્રકરણ ૭ : ઉચ્ચારણ કે વર્ણનું સામ્ય ધરાવતા ભિન્નભિન્ન
અર્થભેદવાળા શબ્દો**

અકસ્માત : એકાએક, ઓચિંતું	અકસ્માત : અણધાર્યો બનાવ
અપેક્ષા : ઈચ્છા, આશા	ઉપેક્ષા : તિરસ્કાર, અવગણના
અફર : નિશ્ચિત	અફળ : નિષ્ફળ
અનુસાર : પ્રમાણે	અનુસ્વાર : એક લિપિચિહ્ન
અભિનય : વેશ ભજવવો તે	અભિનવ : તદ્દન નવું
અવર : બીજું, ઊતરતું	અવળ : અવળું, વાંકું
અપકાર : હાનિ, અનુપકાર	ઉપકાર : અહેસાન
અપમાન : કોઈને ઉતારી પાડવા કરાયેલો તિરસ્કારભર્યો વર્તાવ	ઉપનામ : તખલ્લુસ
અસ્ત્ર : ફેંકવાનું હથિયાર	શસ્ત્ર : હાથમાં ઝાલીને વાપરવાનું હથિયાર
અહિ : સાપ	અહીં : આ સ્થળે
અંશ : ભાગ	અંસ : ખભો
આખું : બધું, ભાંગ્યા વિનાનું	આખુ : ઉંદર
આર : કાંજી, ખેળ, આહાર	આળ : તહોમત
ઈનામ : બક્ષિસ	ઈમાન : પ્રામાણિકતા
ઉગાડવું : ઊગે તેમ કરવું	ઉઘાડવું : ખોલવું
ઉપહાર : ભેટ, બક્ષિસ	ઉપાહાર : નાસ્તો
કઠોર : કઠણ, નિર્દય	કઠોળ : દાળ પડે તેવું દ્વિદળ ધાન્ય
કુલ : એકંદર	કૂલ : કિનારો, કુટુંબ, ખાનદાની, ટોળું

કૂચી	: મહોલ્લો	કૂંચી	: ચાવી
કૃતજ	: નિમકહલાલ	કૃતઘ્ન	: નિમકહરામ
કોષ (કોશ):	ભંડાર, ખજાનો	કોસ	: ગાઉ, અઢી કિલોમીટર, કૂવામાંથી પાણી કાઢવાનું ચામડાનું સાધન
ખચિત	: જડેલું	ખચીત	: અવશ્ય, જરૂર
ગુણ	: જાતિસ્વભાવ, મૂળ લક્ષણ, સદ્ગુણ	ગૂણ	: થેલો, કોથળો
ગેરુ	: લાલ મટોડી	ઘેરુ	: કીડાએ કોરેલો લાકડાનો ભૂકો
ગ્રહ	: પૃથ્વી, શુક્ર વગેરે ગ્રહ	ગૃહ	: ઘર
ચારુ	: સુંદર, મનોહર	ચારું	: ખોદીને પડતર રાખેલું ખેતર, બીજા ઢોર ભેગું ચરવા જતું પ્રાણી
ચિર	: લાંબા વખત સુધી, લાંબું	ચીર	: રેશમી વસ્ત્ર, ચીરી
જિત	: જીતનારું, જિતાયેલું	જીત	: ફતેહ, વિજય, સંગીતનો એક અલંકાર
જિન	: જૈન તીર્થંકર, કપાસ લોઢવાનું કારખાનું, બુદ્ધ	જીન	: ઘોડાનું પલાણ
દિશ	: દિશા	દીશ	: સૂર્ય
દીન	: ગરીબ	દિન	: દિવસ
દ્વિપ	: હાથી	દ્વીપ	: બેટ
નિવૃત્તિ	: નિરાંત, ફુરસદ	નિવૃત્તિ	: શાંતિ, સંતોષ, આનંદ
પરમાણુ	: નાનો અણુ	પરમાણું	: માપ, પુરાવો
પાણિ	: હાથ	પાણી	: જળ

પલિત	: પળિયાંવાળું	પલીત	: ભૂતપ્રેત
માલમ	: વહાણનો દોરનાર	માલૂમ	: જાણેલું
પુર	: નગર	પૂર	: રેલ
પુરી	: ખાવાની વાનગી	પૂરી	: નગરી
પુંજ	: ઢગલો	પૂંજ	: મીંડુ, અનુસ્વાર
લક્ષ્ય	: લક્ષ આપવા જેવું, ધ્યેય, હેતુ	લક્ષ	: લાખ, ધ્યાન, ઉદ્દેશ
મીલ	: પ્રતિપક્ષ, વિરોધી જમાવટ	મિલ	: કારખાનું
પરુ	: પાય	પરું	: ઉપનગર
પહેલા	: પ્રથમ	પહેલાં	: પૂર્વે
પેટું	: પેટ નીચેનો ભાગ	પેટું	: અવાળુ
ભાગ	: અંશ	ભાંગ	: એક નશીલી વનસ્પતિ
જનમોત્રી	: જન્મકુંડળી	જમનોત્રી	: જમના નદીનું મૂળ
મુફલિસ	: ગરીબ, બેહાલ	મુફસિલ	: પાટનગર સિવાયનો પ્રદેશ
મેદની	: ભીડ	મેદિની	: પૃથ્વી
કેશ	: વાળ	કેસ	: મુકદ્દમો
જોસ	: જુસ્સો	જોષ	: જ્યોતિષનું જ્ઞાન
નશો	: કેફ	નસો	: નસનું બહુવચન, ગંદકી
પાશ	: ગાળો, ફાંસો	પાસ	: સફળ, મંજૂર
શત	: સો	સત	: સત્ય
શંકર	: મહાદેવ	સંકર	: મિશ્રણ
શાન	: શિકલ, ચહેરાનો દેખાવ	સાન	: ઈશારો, સમજણ
શાંત	: મૂક, શાંતિયુક્ત	સાન્ત	: અંતવાળું, મર્યાદિત
શાલ	: ઓઢવાનું ગરમ વસ્ત્ર	સાલ	: વરસ

નર	: માણસ	નળ	: પેટમાંનું મોટું એંતરડું,
સંભાર	: અથાણાનો મસાલો		પાણીનો નળ
મરીચિ	: કરણિ	સંભાળ	: દરકાર, કાળજી,
વધુ	: વધારે		તપાસ
મિલન	: મુલાકાત	મરીચી	: સૂર્ય
સામાયિક	: સમય સંબંધી, નિયત	વધૂ	: વહુ, પત્ની
	સમયે પ્રકટ થતી	મીલન	: બંધ કરવું તે, બીડવું
	પત્રિકા		તે
મૂરત	: મુહૂર્ત, શુભસમય	સામાયિક	: સમતાપૂર્વક એકાગ્ર
રતિ	: આસક્તિ, પ્રેમ		બેસવાનો (જૈન)
નાસતો	: દોડતો		નિત્યક્રમ
નિશ્ચિત	: નક્કી કરેલું	મુરત	: મૂર્તિ
પરિણામ	: ફળ, નતીજો	રતી	: ચણોઠી, એક માપ
પહેલા	: પ્રથમ	નાસ્તો	: હાજરી, શિરામણ
રફુ	: નાઠેલું, પલાયન	નિશ્ચિત	: ચિંતા વગરનું
રાશિ	: ઢગલો, ગણિતનો	પરિમાણ	: માપ
	આંકડો, નક્ષત્રમાં બાર	પહેલાં	: અગાઉ, પૂર્વે
	ઝૂમખાંમાંનું પ્રત્યેક	રફુ	: તૂણવાનું કામ
વારિ	: પાણી	રાશી	: ખરાબ
પુષ્કર	: એક તીર્થ, નીલકમલ,	વારી	: વારો, ક્રમ, પાળી
	પાણી, દુકાળ લાવનાર	પુષ્કળ	: ખૂબ
	એક મેઘ	સૂણવું	: સોજો આવવો
સુણવું	: સાંભળવું	પ્રમાણ	: માપ, સાબિતી
પ્રણામ	: નમસ્કાર	સૂતર	: રૂ કાંતીને કાઢેલો તાર
સુરત	: સહેલું		

શમાવવું : સાંત કરવું	સમાવવું : ન મવરાવવું, સમાવેશ કરવો
સુત : પુત્ર	સૂત : સારથિ
સુર : દેવ	સૂર : અવાજ, સૂર્ય
શરત : હોડ, કરાર	સરત : નજર, ધ્યાન, સ્મૃતિ
સુવા : એક વનસ્પતિ	સૂવા : ઊંઘવા
હરિ : પ્રભુ, શ્રીકૃષ્ણ	હરી : કૂવાના પાણીથી પકવેલું
શેર : એક તોલ, વાઘ, સિંહ, ચિત્તો (ફારસી કે ઉર્દૂ કવિતાની કડી)	શેર : ધંધા માટેની સહિયારી મૂડીનો નક્કી કરેલો ભાગ
	સેર : સહેલ, મોતીના મણકાની માળા
ખાઘ : ખોટ	ખાંધ : ખભો, પશુની ગરદન
સફર : મુસાફરી, એક ઈસ્લામી માસ	સફળ : સાર્થક
	ફ
ચૂક : ભૂલ	ચૂંક : ઝીણી ખીલી
સરકસ : જનાવર, કસરત વગેરેનો ખેલનો તમાશો	સરઘસ : પ્રસંગે નીકળેલું લોકટોળું

પ્રકરણ ૮ : શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

અગાઉથી ભવિષ્યનો વિચાર કરી શકનારી બુદ્ધિ	: અગમબુદ્ધિ
કરી શકાય નહિ તેવું	: અશક્ય
ઉદારદિલ રાખવું તે	: અકબરદિલી
કલ્પી ન શકાય તેવું	: અકલ્પ્ય
ન સમજી શકાય તેવું	: અગમ્ય
જેમાંથી વસ્તુ ખૂટે નહિ તેવું પાત્ર	: અક્ષયપાત્ર
લખતાં-વાંચતાં આવડવું તે	: અક્ષરજ્ઞાન
ખૂટે નહિ તેવું	: અખૂટ
ખડખડાટ હસવું તે	: મુક્તહાસ્ય
ગણી શકાય નહિ	: અગણિત, અસંખ્ય
અગાઉ જન્મલ, મોટો ભાઈ	: અગ્રજ
વૃદ્ધાવસ્થા કે મૃત્યુ ન આવે તેવું	: અજરામર
જેને શત્રુ નથી તેવું	: અજાતશત્રુ
અદ્ભુત વસ્તુઓનું સંગ્રહસ્થાન	: અજાયબઘર
જીતી ન શકાય તેવું	: અજેય
જેની જોડ ન મળી શકે તેવું	: અજોડ, અદ્વિતીય, અનન્ય, બેનમૂન
જાણી ન શકાય તેવું	: અજ્ઞેય
ટચલી આંગલી પાસેની આંગળી	: અનામિકા
નમે નહિ તેવું	: અણનમ
તિથિ નક્કી કર્યા વિના આવનાર	: અતિથિ

વધારીને વાત કરવી તે	: અતિશયોક્તિ, અત્યુક્તિ
થાક લાગ્યા સિવાય	: અથાક
દેખાતું બંધ થઈ જવું તે	: અદૃશ્ય
આત્માને અનુલક્ષીને	: અધ્યાત્મ
જેની શરૂઆત નથી તેવું	: અનાદિ
સાયવી રાખવા સોંપેલી વસ્તુ	: અમાનત, થાપણ
કોઈની સાથે સરખાવી શકાય નહિ તેવું	: અનુપમ
જેની ઉપેક્ષા ન કરવી ઘટે કે ન કરાય તેવું	: અનુપેક્ષ્ય
તર્ક દ્વારા કોઈ વસ્તુનો નિર્ણય કરવો તે	: અનુમાન
નહિ પદ્ય, નહિ ગદ્ય	: અપદ્યાગદ્ય
જેની આરાપર જોઈ ન શકાય તેવું	: અપારદર્શક
પહેલાં કદી ન બન્યું હોય તેવું	: અભૂતપૂર્વ, અપૂર્વ
ભેદી ન શકાય તેવું	: અભેદ્ય
અમૃત જેવી મીઠી નજર	: અમીદૃષ્ટિ
કિંમત ન કરી શકાય તેવું	: અમૂલ્ય, અમૂલ્ય, અણમોલ
ઘણો પોકાર કરવા છતાં કોઈ ન સાંભળે તેવું	: અરણ્યરુદ્ધન
કમરથી ઉપરના ભાગનું ચિત્ર	: અરુણચિત્ર
આ લોકમાં મળે નહિ તેવું	: અલૌકિક
દેખીતા અર્થથી અવળો જ અર્થ સૂચવતી વાણી	: અવળવાણી
જેનો નાશ ન થાય તેવું	: અવિનાશી
જન્મથી જ પૈસાદાર	: ગર્ભશ્રીમંત

શેષ રાખ્યા વિના ભગાય નહિ તેવું	: અવિભાજ્ય
કદી પણ ન બની શકે તેવું	: અસંભવિત, અશક્ય
શિવનું ભયંકર નૃત્ય	: તાંડવનૃત્ય
આવક તથા ખર્ચનો અડસટ્ટો	: અંદાજપત્ર
પોતાના હાથે લખાયેલું પોતાનું વૃત્તાંત	: આત્મકથા
જે ઘણાં રૂપ લે છે તે	: બહુરૂપી
પોતાની જાતનું અર્પણ કરવું તે	: આત્મભોગ, સ્વાર્પણ
બે જણ વચ્ચેનું યુદ્ધ	: દ્વંદ્વયુદ્ધ
પોતાનાં વખાણ પોતે જ કરવાં તે	: આત્મશ્લાધા
પગથી માથા સુધી	: નખશિખ
પોતાની જાત સાથે છેતરપિંડી	: આત્મવંચના
પોતાની જાત ઉપર કાબૂ રાખે તેવું	: આત્મસંયમી
સ્વાર્થ સાધવા સાધુતાનો ઢોંગ કરનાર	: ભગભગત
પોતાની જાત ઉપર આધાર રાખનારુ	: આપકર્મી
ઘેર ઘેર ભીખ માગવી તે	: માધુકરી
આંખ આગળ ખડું થઈ જાય તેવું	: આબેહૂબ, હૂબહૂ
સર્વ રાષ્ટ્રોને કે તેમના સંબંધને લગતું	: આંતરરાષ્ટ્રીય
જોઈએ તે કરતાં વધુ ખર્ચ કરનાર	: ઉડાઉ
લેખકે ધારણ કરેલું બીજું નામ	: ઉપનામ, તખલ્લુસ
ઉપર જણાવ્યા મુજબ	: ઉપર્યુક્ત
જરા વારમાં નાશ પામે તેવું	: ક્ષણભંગુર, ક્ષણિક
આકાશ અને પૃથ્વી જ્યાં મળતાં દેખાય છે તે રેખા	: ક્ષિતિજ
અધિકારી આગળ રજૂ કરવામાં આવતી હકીકત	: કેફિયત, બયાન

ઉપકાર પર અપકાર કરનાર	: કૃતઘ્ન, નિમકહરામ, લૂણહરામ
ખજાનાની સંપત્તિ સાચવનાર	: ખજાનચી
છાપાંને ખબર મોકલનાર	: ખબરપત્રી, સંવાદદાતા, વૃત્તાંતનિવેદક
ભારત બહાર સંસ્થાનોમાં લઈ જવાતા મજૂરોનું કરારપત્ર	: ગિરમીટ
કાયદાથી મના કરેલું	: ગેરકાયદે
ગામનો વહીવટ કરનારી સંસ્થા	: ગ્રામપંચાયત
આગળ વધતાં પહેલાં પાછળનું જોઈ લેવું તે	: સિંહાવલોકન
આવેલી તકનો ઉપયોગ કરી સ્વાર્થ સાધનાર	: તકસાધુ
ઉત્પન્નમાંથી સરકારને આપવાનો ભાગ	: લેવી
ઓળાડપે આલેખાયેલું ચિત્ર	: છાયાચિત્ર
એક જ સમયમાં થઈ ગયેલું	: સમકાલીન
કરેલો ઉપકાર ન ભૂલનાર	: કૃતજ્ઞ, નિમકહલાલ
સરકાર તરફથી ખેતી માટે આપવામાં આવતાં નાણાં	: તગાવી
આંખ આગળ ખડું થઈ જાય તેવું	: તાદૃશ
બધી દિશામાં વિજયને વરેલું	: દિગ્વિજયી
દિવસનો કાયકર્મ	: દિનચર્યા
ભાવિનો વિચાર પ્રથમથી કરી શકે તે	: દૂરંદેશી, દીર્ઘદર્શી
દરરોજ છપાતું વર્તમાનપત્ર	: દૈનિક

કોઈપણ વિજ્ઞાનની સાંકેતિક ભાષા	: પરિભાષા
કોઈની પણ મદદ ન લે તે	: સ્વાશ્રયી, સ્વાવલંબી
જેનો કોઈ બેલી નથી તે	: અનાથ, નિરાશ્રિત, નિરાધાર
જેની ત્રણ બાજુ પાણી હોય તેવી જમીન	: દ્વીપકલ્પ
જેના પર તહોમત મુકાયું હોય તે	: આરોપી, પ્રતિવાદી
જૂનાં બાંધકામોનું સમારકામ	: જીર્ણોદ્ધાર
ઝઘડાની પતાવટ માટે બંને પક્ષે સ્વીકારેલ નિષ્પક્ષ વ્યક્તિ	: લવાદ
લાગતા-વળગતાની જાણ માટે ફેરવાતો પત્ર	: પરિપત્ર
લાંબો અને વિશાળ અનુભવ ધરાવનાર	: પીઠ
લોકોમાં કીર્તિ મેળવવાની ઈચ્છા	: લોકેષણા
વપરાશની ચીજોના સરકારે બાંધેલા ભાવ વસ્તુ સાથે નિસ્ખત ધરાવે તેવું	: ભાવનિયમન : સુસંગત
શબ્દશઃ નહિ પણ મૂળના ભાવવાળો અનુવાદ	: ભાવાનુવાદ
શબ્દોના વધુ પડતા ઉપયોગવાળું	: શબ્દાળુ
શું કરવું તે સૂઝે નહિ તેવી અવસ્થા	: કિંકર્તવ્યમૂઠ
સમજ્યા વગર ખોટી આસ્થા હોવી તે	: અંધશ્રદ્ધા
સમાન અર્થવાળો અન્ય ભાષાનો શબ્દ	: પર્યાય
સમુદ્રમાં રહેલો અગ્નિ	: વડવાનલ, વડવાગ્નિ
સરખી ઉંમરનું	: સમવયસ્ક
સારા-નરસાને પારખનારી શક્તિ	: વિવેકબુદ્ધિ
સાવ અસંભવિત હોય તેવું	: આકાશકુસુમવત

સાઠ વર્ષ પૂરાં થયે ઊજવાતો ઉત્સવ	: હીરક (મણિ) મહોત્સવ
સાંભળતાંવેંત જવાબ આપે તેવું	: હાજરજવાબી
સો વર્ષ પૂરાં થયે ઊજવાતો ઉત્સવ	: શતાબ્દી ઉત્સવ
હાથથી લખેલું લખાણ	: હસ્તપ્રત
હું ઊતરતો છું એવો મનોભાવ	: લઘુતાગ્રંથિ, દૈન્યગ્રંથિ
હું ચઢિયાતો છું એવો મનોભાવ	: ગુરુતાગ્રંથિ
ચોપડીઓમાં જ મસ્ત રહેનાર	: વેદિયું, પોથીપંડિત
માત્ર શબ્દ (અવાજ)ને આધારે ધાર્યું બાણ મારનાર	: શબ્દવેધી
તાકીદની સખત ઉઘરાણી	: તકાજો
દર વર્ષે અપાતી રકમ	: વાર્ષિકી, સાલિયાણું
પહેલાં થઈ ગયેલું	: પુરોગામી
પગાર લીધા વિના સેવા ખાતર કામ કરનાર	: માનાઈ
પચીસ વર્ષ પૂરાં થયે ઊજવાતો મહોત્સવ	: રજત મહોત્સવ
પચાસ વર્ષ પૂરાં થયે ઊજવાતો ઉત્સવ	: સુવર્ણ મહોત્સવ
પોતાની મેળે સેવા આપવા તત્પર	: સ્વયંસેવક
પોતાના તરફથી કામ કરવાની સત્તા આપનારો પત્ર	: મુખત્યારનામું
બધી પરિસ્થિતિનું ઉપર ઉપરથી કરેલું અવલોકન	: વિહંગાવલોકન
બે મોટા સમુદ્રને જોડનારી ખાડી	: સામુદ્રધુની

ભાગી શકાય તેવું	: વિભાજ્ય
ભવિષ્યની આગાહી કરનારી વાણી	: ભવિષ્યવાણી
મરણ વખતનું ખતપત્ર	: વસિયતનામું
મહેનત કરીને જીવનાર	: શ્રમજીવી
માપ બાંધીને કરાતી વ્યવસ્થા	: માપબંધી
મૂલ્ય આપ્યા વિના જોવા લીધેલો માલ	: જાંગડ
મોટી ઉંમરનાને અપાતું અક્ષરજ્ઞાન/શિક્ષણ	: પ્રૌઢશિક્ષણ
યંત્ર વગર હાથથી ચાલતો ઉદ્યોગ	: હ સ ત ઉ ઘ ળે ગ , હાથઉદ્યોગ
રણમાં આવેલો લીલોતરીવાળો પ્રદેશ	: રણદ્વીપ
રાજ્યની ખટપટોમાં રચ્યોપચ્યો રહેનાર	: મુત્સદ્દી, રાજકારણી
રોગના મૂળ કારણની તપાસ	: નિદાન
ધર્મ કે દેશને ખાતર પોતાનું બલિદાન દેનાર	: શહીદ
કોઈ વિષયનું વિશેષ જ્ઞાન ધરાવનાર	: વિશેષજ્ઞ
જેની નીચે લીટી દોરી હોય તેવું લખાણ	: રેખાંકિત, અધોરેખિત
નાકથી બોલાતો (વર્ણ)	: અનુનાસિક
સ્થાન પરથી હટાવી દીધેલ વ્યક્તિ	: પદચ્યુત
દેખીતી નિંદા મારફત સ્તુતિ કરવી તે	: વ્યાજોક્તિ
દેખીતી સ્તુતિ મારફત નિંદા કરવી તે	: વ્યાજસ્તુતિ
મરજી મુજબ ફરવું તે	: સ્વૈરવિહાર
મીઠું પકવવાની જમીન	: અગર
હવાઈ કિલ્લા બાંધનાર	: શેખચલ્લી
જાતે રાંધી ખાનાર	: સ્વયંપાકી

પ્રકરણ ૯ : રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતો

કોઈપણ ભાષાને, તેનું શબ્દભંડોળ સમૃદ્ધ કરે છે તેટલી જ ક્ષમતાથી રૂઢિપ્રયોગ અને કહેવતો પણ સમૃદ્ધ કરવામાં મહત્વનો ફાળો આપે છે. શબ્દનાં પ્રકૃતિ-પ્રત્યયના પ્રચલિત અર્થથી લગભગ સ્વતંત્ર રીતે વ્યાપક અર્થ થતો હોય તેમજ ઘણા સમયથી વ્યવહારમાં પ્રચલિત હોય તેવા રૂઢ થઈ ગયેલા કથનને રૂઢિપ્રયોગ કહેવામાં આવે છે. ભાષામાં પણ શબ્દોને લાક્ષણિક રીતે પ્રયોજવાની ચોક્કસ રૂઢિ હોય છે. રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતો જે તે પ્રજાનો અણમોલ વારસો હોય છે. કોઈ શબ્દ કે શબ્દસમૂહ તેના મૂળ અર્થને બદલે તેના વિશિષ્ટ કે લાક્ષણિક અર્થમાં વપરાતાં રૂઢ થઈ જતો હોય છે એને રૂઢિપ્રયોગ કહે છે. કહેવત એટલે અનુભવના નિચોડરૂપ, દષ્ટાન્તરૂપ કે સૂત્રાત્મક ચલણી ઉક્તિ.

રૂઢિપ્રયોગ તેમજ કહેવતમાં જે તે ભાષા બોલનાર પ્રજાનાં રીતરિવાજો, આચારવિચારો, માન્યતાઓ સચોટપણે પ્રગટ થતાં હોય છે. જેમ કે, અવળી પાઘડી મૂકવી, ગણેશ માંડવા, ગાયકવાડી ચલાવવી, શેર માટીની ખોટ હોવી, માથેથી ટોપલો ઉતારવો વગેરે રૂઢિપ્રયોગ વાંચતાં જે તે સમાજનાં રીતરિવાજ, શાસન, ધર્મ, માન્યતા વગેરે સ્પષ્ટ થાય છે. એટલે કે પાઘડી, ગણેશ, ગાયકવાડી, શેર માટી, ટોપલો વગેરે શબ્દોમાં ગુજરાતી સમાજનાં દર્શન થાય છે. રોજિંદા વ્યવહારની સામાન્ય વાતચીતમાં આપણે વાત વધુ પ્રભાવક રીતે કેમ કરીને રજૂ થાય તેવો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. રૂઢિપ્રયોગ કે કહેવતથી ભાષાને પ્રભાવકતા ઉપરાંત ચોટપૂર્ણતા અને ચિત્રાત્મકતા પણ મળે છે.

રૂઢિપ્રયોગની જેમ કહેવતનો ભાષામાં પ્રયોગ કરવાનો હેતુ ભાષાની સચોટ અભિવ્યક્તિ જ છે. માનવીના રોજિંદા વ્યવહારમાં અવારનવાર પ્રયોજાતી ઉદાહરણરૂપ કે સૂત્રરૂપ બની રહેલી ઉક્તિઓ કહેવત તરીકે ઓળખાય છે. ભૂતકાળમાં બની ગયેલ ઘટના કે પ્રસંગ પરથી પણ કહેવત બની જાય છે. એકના મુખથી અનેક મુખ સુધી કહેવાતી રહે તે કહેવત. ઘણીવાર કહેવત તેના શાબ્દિક અર્થથી તદ્દન જુદો જ માર્મિક અર્થ પ્રગટ કરતી હોય છે. જેમ કે, ઘેર

ઘેર માટીના ચૂલા, કાગડો દહીંથરું લઈ ગયો, ભેંસ આગળ ભાગવત વગેરે. આમ છતાં, કહેવત દરેક વખતે લાક્ષણિક અર્થ પ્રગટ કરતી નથી. જેમ કે ઝાઝા હાથ રળિયામણા, પોથીમાંના રીંગણા કે ચોર કોટવાળને દંડે જેવી ઉક્તિ અનુભવ અને વ્યવહાર-જ્ઞાન પ્રગટ કરે છે અને આથી જ તે સૌને સહેલાઈથી યાદ પણ રહી જાય છે. કહેવતમાં પ્રાસ, નામ કે ઉપનામ વગેરેનો પણ સુભગ સમન્વય જોવા મળે છે.

રૂઢિપ્રયોગ અને કહેવતમાં આપણે ઘણું સામ્ય જોઈ શકીએ છીએ, પરંતુ બંને વચ્ચે એક પાતળો છતાં નોંધપાત્ર તફાવત પણ છે. રૂઢિપ્રયોગોમાં શબ્દનો લાક્ષણિક અર્થ પ્રગટ થતો હોય છે, જ્યારે કહેવત દરેક વખતે લાક્ષણિક અર્થ નથી દર્શાવતી છતાં પણ બંનેમાં ચિત્રાત્મકતા અને અસરકારકતા-પ્રભાવકતા-તો રહેલાં જ છે. કહેવત સાંસારિક ડહાપણ કે નીતિબોધ સુગમતાથી ને સચોટતાથી રજૂ કરે છે. રૂઢિપ્રયોગ અપૂર્ણ અર્થવાળો શબ્દસમૂહ હોય છે. કહેવત મોટે ભાગે સ્વતંત્ર ઉક્તિ હોય છે. તેથી રૂઢિપ્રયોગ વાક્યના ભાગરૂપે આવે છે જ્યારે કહેવત સંપૂર્ણ વાક્ય તરીકે પ્રયોજાય છે. લાક્ષણિક અર્થમાં યોજાવું એ કહેવત માટે અનિવાર્ય લક્ષણ નથી એ આપણે જોયું. કહેવતનું મૂળભૂત તત્ત્વ એ છે કે અનુભવજન્ય ઘટના, પ્રસંગ કે પ્રતીકના વર્ણનરૂપે સચોટ ઉક્તિ હોય છે અને દૃષ્ટાન્તરૂપે કે કશાકના સમર્થનરૂપે યોજાય છે. કહેવતનું સ્વરૂપ બધા સંજોગોમાં એનું એ રહે છે, જ્યારે રૂઢિપ્રયોગનાં કાળ, જાતિ, વચન વગેરે સંદર્ભ મુજબ બદલાય છે. રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતોનો ઉપયોગ આપણા કથનને સચોટ, મર્મવેધી અને સબળ બનાવે છે. આવા કેટલાક રૂઢિપ્રયોગો અને આવી કેટલીક કહેવતો અર્થ સાથે નીચે આપેલ છે.

રૂઢિપ્રયોગો

અક્કલનું ઓથમીર

બુદ્ધિ વિનાનું

અગસ્ત્યના વાયદા

લાંબા સમયના વાયદા; પૂરા ન થાય તેવા વાયદા

અડધી રાતે

ભારે અગવડને વખતે, કટોકટીની પળે

અન્નજળ ઊઠવું	જીવવા જેવી સ્થિતિ ન હોવી
આકાશ તૂટી પડવું	ઓચિંતી આપત્તિ આવવી
આંગળીથી નખ વેગળા	ભેદભાવ હોવો
ઉચાળા ભરવા	ઘરવખરી લઈ પલાયન થઈ જવું
ઊંધા પાટા બંધાવવા	અવળું સમજાવવું
ઓછું આવવું	મન દુભાવું
કક્કો ખરો કરવો	પોતાની વાત પરાણે કબૂલ કરાવવી
કાચું સોનું	અત્યંત ફળદાયી
કાન ઉઘાડવા	સાચી સ્થિતિ જણાવવી કે સમજાવવી
કાન ફૂંકવા	ખોટું કહીને ચઢાવવું
કાનનું કાચું	ભરમાવે તેમ ભરમાય એવું
કાંડાં કાપી આપવાં	કબૂલાત કરી આપવી, લખી આપવું
કૂવામાંનું દેડકું	સંકુચિત વિચારસરણીવાળું
કોણીએ ગોળ લગાડવો	પોતાનું કામ સાધવા લાલચ આપવી
ખબર લેવી	ખૂબ ઠપકો આપવો
ખાડામાં ઉતારવું	નુકસાન કરવું
ખાતર પર દિવેલ	નુકસાનમાં વધુ નુકસાન
ખાતું માંડી વાળવું	બાકી રકમ માંડવાળ ખાતે લઈ લેણદેણનો હિસાબ ચૂકતે કરવો
ગણેશ માંડવા	આરંભ કરવો
ગરદન મારવી	ભારે નુકસાન કરવું
ગાલે તમાચો મારી મોં	સુખી હોવાનો દેખાવ કરવો
લાલ રાખવું	

ગોળના પાણીએ નાહવું	છેતરાવું
ઘાસ કાપવું	નકામી મહેનત કરવી
ઘોળીને પી જવું	ગણકારવું નહીં
યશમપોશી કરવી	દીઠું અદીઠું કરવું
ચાર દિવસની ચાંદની	થોડા સમયનું સુખ
ચાલતી ગાડીએ ચડી બેસવું	વધુમતીમાં જોડાઈ જવું
ચીનનો શાહુકાર	પાકો ગઠિયો
ચોટલી હાથમાં આવવી	દાવપેચમાં આવવું
ચૌદમું રતન	મારપીટ
છક્કા છૂટી જવા	અત્યંત ગભરાઈ જવું
છાણે વીંછી ચઢાવવો	ઉશ્કેરવું, ખોટું ઉત્તેજન આપવું, જાહેર થાય તેમ કરવું
છાતી ઠોકીને કહેવું	હિંમતપૂર્વક- વિશ્વાસપૂર્વક કહેવું
જમીન પર પગ ન મૂકવો	ગર્વથી બહેકી જવું, ખૂબ ઝડપથી ચાલવું
જળ મૂકવું	પ્રતિજ્ઞા લેવી
જીવ ઊંચો થવો	ચિંતા થવી, ઉચાટ થવો
ટકાનું ત્રણ શેર	તદ્દન સસ્તું
ટાઢા પાણીએ ખસ જવી	વગર મુશ્કેલીએ સંકટ જવું
ઠંડે પાણીએ નાહી નાખવું	આશા છોડી દેવી
ઠોકર વાગવી	સાચું ભાન થાય તેવી મુશ્કેલી આવવી
ઠંકો વગાડવો	યશસ્વી કાર્ય કરી બતાવવું
તડકોછાંચડો વેઠવો	સુખદુઃખ સહન કરવાં
તેલ કાઢવું	થાકી જાય એવી રીતે કામ લેવું

દહીં-દૂધમાં પગ રાખવા	ખુલ્લા પડ્યા સિવાય બંને પક્ષને રાજી રાખવા પ્રયત્ન કરવો
દાઢીમાં હાથ ઘાલવો	ગરજપૂર્વક મદદ માગવી/ ખુશામત કરવી
દાંત ખાટા કરવા	ત્રાસી જાય એટલે સુધી થકવીને ન ફાવવા દેવું
દાંતે તરણું લેવું	લાચારી બતાવવી/ હાર કબૂલવી/ દીનતાથી શરણે જવું
નાડ પકડવી	ખરું કારણ જાણવું
પગ ઉપર ઊભા રહેવું	પગભર થવું, આત્મનિર્ભર થવું
બારમો ચંદ્રમા	ભારે વિરોધ, શત્રુતા
મગજમાં ઊતરવું	સમજાઈ જવું
રજનું ગજ કરવું	વધારીને વાત કરવી
લોઢાના ચણા ચાવવા	મુશ્કેલ કાર્ય કરવું
વળે વળ ઉતારવો	બંધબેસતી ગોઠવણ કરવી
સીસામાં ઉતારવું	ભોળવીને ફસાવવું
હાથ લાંબા હોવા	સામર્થ્ય હોવું
કહેવતો	
ઊજળું એટલું દૂધ નહીં	બાહ્ય દેખાવથી છેતરાવું નહીં
અણી ચૂક્યો સો વરસ જીવે	એક વખત નિષ્ફળતા કે આફતમાંથી ઉગરી જનાર સફળતાની પરંપરાનો લાભ મેળવે
એક પંથ દો કાજ	એક જ વસ્તુથી ઘણાં કામ થાય
એકડા વગરના મીંડા થવાં	કિંમત વગરનું થવું

ઓળખાણ મોટી ખાણ છે	ઓળખાણ હંમેશા લાભદાયી નીવડે છે.
કામ કર્યા તેણે કામણ કર્યા	કામ કરનાર સૌને પ્રિય લાગે છે.
કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય	થોડુંથોડું કરતાં મોટું કામ પણ પાર પડે છે.
કુમળું ઝાડ વાળીએ તેમ વળે	નાનપણમાં જેટલી સારી ટેવો પાડવી હોય તેટલી પાડી શકાય
કોલસાની દલાલીમાં હાથ કાળા	દુર્જન સાથે કામ પડવાથી કલંક લાગે.
ખાડો ખોદે તે પડે	કોઈનું ભૂરું કરવા મથનાર અંતે તો પોતે જ નુકસાનમાં ઊતરે
ખાતર ઉપર દિવેલ	ખર્ચ ઉપર વધુ ખર્ચ
ગરજ સરી એટલે વૈદ વેરી	સ્વાર્થ પૂરો થતાં સંબંધ ન રાખવાની વૃત્તિ
ઘરકી મુરઘી દાલ બરાબર	ઘરની વ્યક્તિની કોઈ કદર થતી નથી
ચડે તે પડે ને ભણે તે ભૂલે	જે કામ કરે તેનાથી ભૂલ પણ થાય. કંઈ કામ ન કરનાર ભૂલ ન કરે
ચોરનો ભાઈ ઘંટીચોર	બંને સરખા
છાશ લેવા જવું ને દોણી સંતાડવી	જે કામ માટે જઈએ તેનો નિર્દેશ પણ ન કરવો, કામ કરવું અને તેની શરમ પણ રાખવી ઠીક નહિ
જાગ્યા ત્યાંથી સવાર	દોષ સમજાય કે તરત છોડવો
જેવી દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ	જેવા પોતે હોય તેવા જ અન્ય પણ લાગે.
ઝાઝા હાથ રળિયામણા	વધારે માણસો હોય તો કામ જલદી અને સારું થાય.

ઝાઝી કીડીઓ સાપને તાણે	ઓછા બળવાન પણ વધારે માણસો વધુ બળવાનને હફાવે
ટકે શેર ભાજી, ટકે શેર ખાજી	સારું નરસું સૌ સરખું
ડુંગરા દૂરથી રળિયામણા	દૂરથી બધું જ સુંદર દેખાય, પૂરો પરિચય ન થાય ત્યાં સુધી બધું સારું લાગે.
ડૂબતો માણસ તરણું પકડે	હતાશ થયેલો માણસ વિવેકશૂન્ય બનીને ક્ષુલ્લક આધારનો પણ સહારો લે છે
દોરડી બળે પણ વળ ન છોડે	પાયમાલ થઈ જાય તો પણ અકડાઈ ન છોડે.
દુઃખનું ઓસડ દહાડા	સમય પસાર થતાં દુઃખની માત્રા ઘટતી જાય છે.
ધીરજનાં ફળ મીઠાં	ધીરજ રાખવાથી અનેક લાભ થાય.
ધોબીનો કૂતરો નહિ ઘરનો નહિ	બંને પક્ષને પ્રસન્ન રાખવા મથનાર ઘાટનો. નિષ્ફળ જાય છે.
નાયવું નહિ ત્યારે આંગણું વાંકું	કામ ન કરવું હોય ત્યારે ખોટું કારણ બતાવવું.
નાદાનની દોસ્તી જીવનું જોખમ	બાળક બુદ્ધિવાળી વ્યક્તિ સાથેની મિત્રતા નુકસાનમાં પરિણમે.
પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા	તંદુરસ્તી એ પ્રથમ સુખ છે.
પાડાના વાંકે પખાલીને ડામ	એકને વાંકે બીજાને સજા.
બળિયાના બે ભાગ	બળવાન માણસ બળના કારણે હંમેશાં વધુ લઈ જાય.
બાર ભૈયા અને તેર ચોકા	જૂથ નાનું પણ મતભેદ ઘણા.

ભાવતું હતું ને વૈદે કહ્યું	પોતાને ગમતું હોય અને હિતકારી એ જ કરવા કહે.
ભણ્યો ભૂલે ને તારો ડૂબે મારે તેની તલવાર	સમર્થ વ્યક્તિ પણ થાપ ખાઈ જાય. સાધનનો ઉપયોગ કરે તેનું સાધન ગણાય.
મીઠા ઝાડનાં મૂળ ન ખોદાય	કોઈની ભલમનસાઈ કે ઉદારતાનો ગેરલાભ ન લેવાય.
મુખમાં રામ અને બગલમાં છરી રજનું ગજ કરવું	દેખાવે સારું પણ દિલનું કપટી. નાની વાતને મોટું સ્વરૂપ આપવું.
રાત થોડી ને વેશ ઝાઝા લીલા વનના સૂડા ઘણા લોભે લક્ષણ જાય	સમય ઓછો અને કામ ઘણાં. લાભ દેખાય ત્યાં ઘણાં દોડી આવે. લોભ કરવાથી નુકસાન પહોંચે..
વખાણી ખીચડી દાંતે વળગે વગ કરે પગ વાડ વિના વેલો ન ચડે	ખૂબ વખાણીએ એ જ ખરાબ નીવડે. લાગવગથી કામ પાર પાડી શકાય. ઊંચું સ્થાન મેળવવા માટે કોઈ મોટી વ્યક્તિની ઓથ જોઈએ.
વાતનું વતેસર કરવું વાર્યા ન વળે તે હાર્યા વળે	નાની વાતને મોટું સ્વરૂપ આપવું. સમજાવવાથી જે ન સમજે તે નિષ્ફળતા મળતાં આપમેળે ઠેકાણે આવે.
વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ	વિનાશ થવાનો હોય ત્યારે બુદ્ધિથી બધું અવળું સૂઝે.
સબસે બડી ચૂપ સસ્તુ ભાડું ને સિદ્ધપુરની જાત્રા સંગ તેવો રંગ	શાંત રહેવાથી ફાયદો થાય. મર્યાદિત સાધનોથી સુંદર કામ કરવું. જેવી સોબત તેવી અસર પડે.

સંપ ત્યાં જંપ	સંપથી શાંતિ અને સુખ મળે છે.
સાયને નહીં આંચ	સત્યનો સદા જય થાય છે.
સુથારનું મન બાવળિયે	સ્વાર્થમાં નજર હોવી.
હાથનાં કર્યા હૈયે વાગે	જેવું કાર્ય કર્યું હોય તેવું ફળ મળે.
હાથીના દાંત ચાવવાના જુદા	કહેવું કંઈ અને કરવું કંઈ.
અને દેખાડવાના જુદા.	
હીરાની પરખ ઝવેરી જ જાણે.	ગુણની કદર ગુણવાન જ કરી શકે.
હોઠ સાજા તો ઉત્તર ઝાઝા	વાણી-શક્તિથી પણ ગમે તેનો ઉપાય થાય.
હૈયે તેવું હોઠે.	જેવા વિચાર હોય તે વાણીમાં ઊતર્યા વિના ન રહે.
હૈયું બાળવા કરતાં હાથ	પસ્તાવાનું થાય એના કરતાં વગર
બાળવા સારા	કહ્યે જાતે કામ કરી નાખવું સારું.

પ્રકરણ ૧૦ : જોડણીના નિયમો

દરેક ભાષામાં જે તે શબ્દની જોડણી નિયત હોય છે. એ જોડણી યાદ રાખવી જોઈએ. ગુજરાતી ભાષાના ઘણા શબ્દ સંસ્કૃત ભાષાંથી આવેલા છે ને તેમાંના ઘણા શબ્દ તત્સમ રૂપે અર્થાત્ મૂળ ભાષામાં હોય તે જ રીતે લખાય છે. આથી એવા તત્સમ શબ્દોની જોડણીને લગતી કેટલીક ચાવીઓ યાદ રાખીએ તો તેવા ઘણા શબ્દોની સાચી જોડણી કરવી સરળ પડે.

(૧) આવા શબ્દોનું એક જૂથ ઉપસર્ગોને લગતું છે. (ઉપસર્ગની આગળ વિગતે ચર્ચા કરી છે.) પરંતુ સંસ્કૃત ઉપસર્ગોમાં બધે જ ઈ-ઉ ડ્રસ્વ છે.

નીચે તેનાં ઉદાહરણ જોઈએ :

અતિ : અતિશય, અતિજ્ઞાન, અતિભાર, અતિચાર, અતિવૃષ્ટિ, અતિરિક્ત

અધિ : અધિકારી, અધિસૂચના, અધિનિયમ

અભિ : અભિમાન, અભિરુચિ, અભિમુખ, અભિનવ

નિ : નિખિલ, નિગમ, નિગ્રહ, નિબંધ, નિમગ્ન, નિમેષ, નિયમ, નિયંત્રણ

નિ: : નિરક્ષર, નિરંકુશ, નિરાધાર, નિર્દય, નિર્ધૂમ, નિર્લજ્જ, નિઃસ્પૃહ, નિઃસ્વાર્થ, નિઃસંશય, નિર્મલ, નિરુપાય, નિર્ગુણ, નિર્જન, નિર્દોષ, નિર્દેશ, નિર્ણય

પરિ : પરિગ્રહ, પરિચય, પરિચિત, પરિણામ, પરિત્યાગ, પરિપાક, પરિમલ, પરિસંવાદ

પ્રતિ : પ્રતિકાર, પ્રતિકૂળ, પ્રતિક્ષણ, પ્રતિદિન, પ્રતિનિધિ, પ્રતિપાદન, પ્રતિબંધ, પ્રતિપાળ

વિ : વિકલ્પ, વિજ્ઞાન, વિજય, વિતક, વિપ્લવ, વિભક્ત, વિમર્શ, વિયોગ, વિરક્ત, વિરોધ, વિશેષ, વિશ્રામ

- અનુ** : અનુકરણ, અનુયાયી, અનુભવ, અનુરૂપ, અનુકંપા, અનુશીલન
- ઉપ** : ઉપસર્ગ, ઉપવાસ, ઉપગ્રહ, ઉપાહાર, ઉપહાર, ઉપકથા, ઉપદેશ, ઉપનિષદ, ઉપવીત, ઉપાધ્યક્ષ
- સુ** : સુવિચાર, સુપુત્ર, સુલેખન, સુગંધ, સુરક્ષિત, સુવાસ
- કુ** : કુકર્મ, કુતર્ક, કુપાત્ર, કુપુત્ર, કુમતિ, કુસેવા
- પુનરૂ** : પુનર્લગ્ન, પુનરાગમન, પુનરાવર્તન, પુનર્વાચન
- બહિ** : બહિર્ગોળ, બહિષ્કાર, બહિર્મુખ
- ઉત્** : ઉત્કંઠા, ઉદ્ધાર, ઉત્કાંતિ, ઉત્તર, ઉત્તુંગ, ઉત્તેજન
- દુસ્** : દુસ્નો ઘણીવાર 'દુર' થાય છે. તેમાં દુ ડ્રસ્વ છે. દુરાગ્રહ, દુરાચાર, દુરુપયોગ, દુર્ગંધ, દુર્જન, દુર્બળ, દુર્ભાગ્ય, દુર્યોધન, દુષ્કર્મ, દુષ્કાળ, દુઃસ્વપ્ન (દુસ્ નો દુષ્ થાય છે તેમાં પણ 'દુ' ડ્રસ્વ છે.)

(૨) ગુજરાતી પ્રત્યય લેતા વ્યંજનાન્ત શબ્દો ખોડા ન લખવા પણ આખા લખવા. સંસ્કૃત તત્સમ છંદના છેલ્લા વ્યંજનમાં સ્વર ભળેલો હોતો નથી ત્યારે તે ખોડો લખાય છે, પણ ગુજરાતીમાં તો તે છેલ્લા વ્યંજનો અકારાન્ત ગણીને આખા લખવા. જેમ કે,

પરિષદ, જગત, વરદ, માનદ, બૃહદ

અપવાદ - અર્થાત્, પશ્ચાત, સાક્ષાત્, યથાવત્, કદાચિત્, કિંચિત્

આવા શબ્દો બીજા શબ્દોની સાથે સમાસમાં આવે ત્યારે વ્યંજનાન્ત લખાય છે.

કિંચિત્કર, પશ્ચાતાપ, સાક્ષાત્કાર

આવાં અવ્યયો પછી જ્યારે 'જ' આવે છે ત્યારે અકારાન્ત લખાય છે.

કવચિત્ પછી 'જ' વપરાય તો 'કવચિત જ' એમ આખો 'ત' લખાય છે.

- (૩) શબ્દના અંતે અનીય, ઈન, ઈય, કી આવે ત્યાં દીર્ઘ ‘ઈ’ થાય છે.
વંદનીય, કમનીય, માનનીય, અવર્ણનીય, પૂજનીય, કુલીન, ગ્રામીણ,
નવીન, પરાધીન, આત્મીય, પંચવર્ષીય, રમણીય, ભારતીય, રાજકીય,
વૈદકીય
અપવાદ - મલિન, પુલિન
- (૪) ‘અધીન’ માં દીર્ઘ ‘ઈ’ આવે છે.
આજ્ઞાધીન, પરાધીન, સ્નેહાધીન, સ્વાધીન
- (૫) ઈન્દ્ર અને ઈશમાં દીર્ઘ ‘ઈ’ આવે છે.
અવનીન્દ્ર, રવીન્દ્ર, હરીન્દ્ર, રજનીશ, જગદીશ, ન્યાયાધીશ, સત્તાધીશ
અપવાદ - અહર્નિશ
- (૬) ઈક્ષ-ઈક્ષામાં દીર્ઘ ‘ઈ’ હોય છે.
પરીક્ષક, પરીક્ષણ, પરીક્ષા, સમીક્ષા, સમીક્ષક
- (૭) ‘વતી’ કે ‘મતી’ લાગે ત્યારે દીર્ઘ ‘ઈ’ થાય છે.
સરસ્વતી, ભગવતી, કલાવતી, ચારુમતી, રૂપમતી.
- (૮) ‘નિ’ કે ‘ટિ’ હોય તેવાં નામ પણ ઢ્રસ્વ હોય છે.
ગ્લાનિ, હાનિ, પુષ્ટિ, વૃષ્ટિ, સૃષ્ટિ
- (૯) અતીત - બે ‘ઈ’ જોડાઈને ‘દીર્ઘ’ ‘ઈ’ બને છે.
કાલાતીત, કલ્પનાતીત
- (૧૦) ‘ગીરી’ શબ્દને અંતે દીર્ઘ ‘ઈ’ આવે છે.
દાદાગીરી, યાદગીરી, કામગીરી
અપવાદ - ‘ગિરિ’ પર્વતના અર્થમાં ઢ્રસ્વ આવે છે.
નીલગિરિ, હિમગિરિ

- (૧૧) ત્રણ અક્ષરના શબ્દના બીજા અક્ષરમાં ડ્રસ્વ સ્વર હોય તો પહેલા અક્ષરનો ઈ/ઉ દીર્ઘ લખાય છે.
કૂતરું, ભીલડી, નીલમ, દીકરો, કીટલી, સૂપડું, ચીભડું, ભૂસકો
અપવાદ - કુલડી, કુમળું, ગુટકો, ટુકડો, ટુચકો.
- (૧૨) કરણ, ભવન કે કૃત, ભૂત પ્રત્યયોવાળા રૂપોમાં અનુક્રમે દીર્ઘ 'ઈ' અને 'ઉ' થાય છે.
એકીકરણ, વશીકરણ, વર્ગીકરણ, દઢીભૂત, ગુણીભૂત, ઘનીભૂત
- (૧૩) નારીજાતિમાં ભાવવાચક નામને અંતે 'ઈ' ડ્રસ્વ આવે છે.
અનુમતિ, અનુભૂતિ, આકૃતિ, અનુપસ્થિતિ, આપત્તિ, આવૃત્તિ, આહુતિ, પ્રતીતિ, ઉન્નતિ, સંમતિ
- (૧૪) 'ઈક' તેમજ 'ઈકા' પ્રત્યય હંમેશાં ડ્રસ્વ 'ઈ' વાળા હોય છે.
માનસિક, સામાજિક, ધાર્મિક, ભૌગોલિક, વાસ્તવિક, અનુક્રમણિકા, માર્ગદર્શિકા, શિક્ષિકા, પુસ્તિકા, સ્મરણિકા
- (૧૫) શ્રેષ્ઠતાદર્શક 'ઈષ્ટ' આવે ત્યારે 'ઈ' ડ્રસ્વ હોય છે.
ગર્વિષ્ટ, કનિષ્ટ, ધર્મિષ્ટ
- (૧૬) ઈષ્ટમાં પણ 'ઈ' ડ્રસ્વ હોય છે.
અનિષ્ટ, પરિશિષ્ટ, વિશિષ્ટ, શિષ્ટ
- (૧૭) 'ય'ની પહેલાં આવતો 'ઈ' ડ્રસ્વ હોય છે.
કરિયો, કાઠિયાવાડ,, નરિયાદ, ફરજિયાત, મરજિયાત, જરૂરિયાત, રેંટિયો
- (૧૮) 'ઈલ' કે 'ઈત' પ્રત્યય આવતો હોય ત્યાર 'ઈ' ડ્રસ્વ હોય છે.
અનિલ, સલિલ, ઊર્મિલ, કથિત, નિર્વાસિત, અર્થિત, ખંડિત
અપવાદ - નીલ અને શીલ- સુશીલ અને નીલકમલ

(૧૯) 'તા' કે 'ત્વ' પ્રત્યયથી બનતાં નામોને અંતે દીર્ઘ 'ઈ' ડ્રસ્વ થાય છે.

ઉપયોગી - ઉપયોગિતા

સ્વામી - સ્વામિત્વ

તેજસ્વી - તેજસ્વિતા

(૨૦) નામોમાં છેડેનો 'ઉ' પણ ડ્રસ્વ હોય છે.

ધેનુ, રઘુ, વિષ્ણુ

અપવાદ- વધૂ

(૨૧) શબ્દમાં જોડાક્ષર પહેલાંના ઈ, ઉ, ડ્રસ્વ હોય છે.

શિષ્ય, દિવ્યા, ઉત્સાહ, રુદ્ર, પરિશિષ્ટ, હુલ્લહ, સમુદ્ર

તદ્ભવ શબ્દોની જોડણીના નિયમો

(૧) જોડાક્ષરમાં પાછળના અક્ષર પ્રમાણે આગળનો અક્ષર કરવો.

પથ્થર, ચોખ્ખું, સુધ્યાં

અપવાદ- અચ્છેર, અચ્છું, પચ્છમ

(૨) એકાક્ષરી શબ્દોમાં દીર્ઘ 'ઈ' 'ઊ' આવે છે.

ફી, ઘી, જી, બી, પી, લૂ, ભૂ, જૂ, ઈ, સૂ

(૩) અનુસ્વાર સાથેના એકાક્ષરમાં ડ્રસ્વ 'ઉ' આવે છે.

હું, શું, તું

(૪) બે અક્ષરવાળા શબ્દમાં પહેલા અક્ષરમાં 'ઈ' કે 'ઊ' દીર્ઘ આવે છે.

બીક, ભીલ, ઢીલ, ભીખ, ચીજ, ખીર, ગીધ, ગીચ, ભૂખ, ભૂત, કૂખ, ભૂકી, જૂથ, દૂધ, ભૂરું, સૂકું

(૫) ત્રણ અક્ષરના શબ્દોમાં ગુરુ અક્ષર પહેલાં ડ્રસ્વ 'ઈ' 'ઉ' હોય છે, જ્યારે લઘુ અક્ષર પહેલાંના 'ઈ' 'ઊ' દીર્ઘ હોય છે.

કિનારો, મિનારો, સુથાર, ખેડૂત, મજૂર, ખજૂર, તડબૂચ, બિલાડી,

ભીલડી, કૂતરું, ધુતારો, નીલમ, દીકરો, કીચડ, કીટલી, ચીભડું, સૂપડું, ભૂસકો, કૂકડો, કૂતરો.

(૬) ચાર કે વધુ અક્ષરવાળા શબ્દમાં પ્રથમ ‘ઈ’ ‘ઉ’ હ્રસ્વ હોય છે.

દા.ત. હિલચાલ, ખિસકોલી, વિલાયત, ઉત્તરાયણ, શિફારસ, ટિટિયારો, કિલકિલાટ, હુલામણું

(૭) વિશેષણ પરથી બનતાં નામમાં પહેલો અક્ષર દીર્ઘ હોય ત્યાં બીજો અક્ષર પણ દીર્ઘ રહે છે :

દા.ત. ઢીલું- ઢીલાશ, ચીકણું-ચીકાશ, ફીકું-ફીકાશ, જૂઠું- જૂઠાણું, મીઠું- મીઠાઈ-મીઠાશ

(૮) ‘ઈ’ કે ‘ઉ’ પછી જોડાક્ષર આવ્યો હોય તો ‘ઈ’ કે ‘ઉ’ હ્રસ્વ કરવા :

ઈસ્ત્રી, ઈસ્પિતાલ, કિસ્સો, ચિઠ્ઠી, જિલ્લો, શિસ્ત, પાકિસ્તાન, ખાલિસ્તાન, ખુલ્લું, લુચ્ચું, મુક્કો, જુસ્સો, ડુક્કર, હુલ્લડ

(૯) કેટલાક શબ્દો બોલતાં ભાર આવે ત્યાં દીર્ઘ ‘ઈ’ ‘ઉ’ આવે છે.

દાગીનો, ઝેરીલો, નતીજો, અંગૂઠો, નમૂનો, અરડૂસો

(૧૦) ‘ય’ પહેલાં ‘ઈ’ આવે તો હ્રસ્વ ‘ઈ’ હોય છે.

પાણિયારી, મોતિયો, દારૂડિયો, ચોકિયાત, શિયાળો, હોમિયોપથી, ચડિયાતું, વાણિયો, શામળિયો, રળિયામણું, રેઢિયાળ, પડિયો, તળિયું, બિયારણ, તેલીબિયાં.

આ પ્રમાણે કેટલાક સામાન્ય નિયમો જાણી લેવાથી ગુજરાતી ભાષાની સાચી જોડણી આપણે શીખી શકીએ છીએ. આમ છતાં ગુજરાતી ભાષામાં પણ એવા ઘણા શબ્દો છે કે જેમની જોડણી એક કરતાં વધુ રીતે થાય છે. તેની ચર્ચા પછીના ફકરામાં કરી છે.

એક કરતાં વધુ રીતે લખાતી એકના એક શબ્દની જોડણી

ગુજરાતી ભાષામાં કેટલાક એવા પણ શબ્દો છે જેની જોડણી એક કરતાં વધુ રીતે લખાય છે, એટલું જ નહિ, જોડણીકોશમાં તે બધી માન્ય પણ થયેલી છે. આમ છતાં, વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ જે વધુ શુદ્ધ હોય તે પ્રમાણે જ લખાય એ ઈચ્છનીય છે. આવા ઘણા શબ્દો નીચે મુજબ છે. જેમકે ઉમર-ઉમર, ઓશીકું-ઓસીકું, કંકોતરી-કંકોત્રી, ખનિજ-ખનીજ, ખરચ-ખર્ચ, ગુજરાત-ગૂજરાત જગા-જગ્યા, જાપતો-જાતો, તકતી-તખતી, તરવાર-તલવાર, દરમિયાન-દરમ્યાન, દસકત-દસ્કત, દુઆ-દુવા, ધુમ્મસ-ધૂમસ, નજદીક-નજીક, નિકાશ-નિકાસ, નસિબત-નિસબત, પેનસિલ-પેન્સિલ, પ્રમાણિક-પ્રામાણિક, ફળદ્રુપ-ફળદ્રૂપ, બક્ષિશ-બક્ષિસ, બરાબર-બરોબર, બિના-બીના, ભૂમિ-ભૂમી, બલકે-બલ્કે, બાલટી-બાલટી, બટાકા-બટાટા, મજા-મઝા, મથુરા-મથૂરા, મરદ-મર્દ, મસીદ-મસ્જિદ, મૂરખ-મૂર્ખ, મલેરિયા-મેલેરિયા, મોઘું-મોંઘું, રસાયણ-રસાયન, રાષ્ટ્રિય-રાષ્ટ્રીય, લહરિ-લહરી, લિપિ-લિપી, લીમડી-લીંબડી, લંટવું-લૂંટવું, વદ-વદિ, વસતી-વસતિ, વિગત-વીગત, વિનંતિ-વિનંતી, વિશે-વિષે, શ્રેણી-શ્રેણી, સનદ-સનંદ, સુતાર-સુથાર, સૂચિ-સૂચી, સ્વાદિષ્ટ-સ્વાદિષ્ઠ, હપતો-હફતો, હમેશ-હંમેશ-હંમેશાં, હિચકારું-હીચકારું.

આ ઉપરાંત ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક અક્ષરો જેવા કે જ અથવા ઝ, ડ અથવા ઢ, ડ અથવા ર, મ અથવા બ, શ અથવા સ અને લ અથવા ળ વગેરેથી બનતા શબ્દોમાં બંને ચાલે એવા ઘણા શબ્દો છે.

અડધું-અરધું	ખુરશી-ખુરસી
અષાડ-અષાઢ	અથાક-અથાગ
ઉડાડવું-ઉરાડવું	આમલી-આંબલી
કચડવું-કચરવું	એંશી-એંસી
કેશર-કેસર	કહેવડાવવું-કહેરાવવું
ખવડાવવું-ખવરાવવું	કોષ-કોશ
ખિજમત-ખિદમત	ખાંડણી-ખાયાણી

ખુડદો-ખુરદો	વિકરાલ-વિકરાળ
ગડબડ-ગરબડ	વિશાલ- વિશાળ
ગભાણ-ગમાણ	વેડમી-વેઢમી
ઘડભાંગ-ઘડભાંજ	વૈદ-વૈદ્ય
ચડાઈ-ચઢાઈ	શાબાશ-સાબાશ
ચીજ-ચીઝ	શિકારસ-સિકારસ
જોશ-જોષ	ગવડાવવું-ગવરાવવું
ડાટી-દાટી	ચડવું-ચઢવું
તકાજો-તકાદો	ચાંદલો-ચાંલ્લો
તડબૂચ-તરબૂચ	છાશ-છાસ
તમાશો-તમાસો	જોશી-જોષી
તીરથ-તીર્થ	ડોશી-ડોસી
દિલ્લી-દિલ્હી	તડફડવું-તરફડવું
નારિયેળ-નાળિયેર	તત્કાલ-તત્કાળ
પાદર-પાધર	તરવાર-તલવાર
પેડુ-પેટ્ટુ	દાયરો-ડાયરો
ફરશી-ફરસી	પ્રાશકો-પ્રાસકો
બક્ષિશ-બક્ષિસ	પડદો-પરદો
બેશુમાર-બેસુમાર	પિંગલશાસ્ત્ર-પિંગળશાસ્ત્ર
મજા-મઝા	પ્રકટ-પ્રગટ
માશી-માસી	ફલાહાર-ફળાહાર
વર્ણમાલા-વર્ણમાળા	બારશ-બારસ

બેસાડવું-બેસારવું	શોકીન-શોખીન
માલિશ-માલિસ	સુગરી-સુઘરી
રસાયણ-રસાયન	સુવડાવવું-સુવરાવવું
વાટકી-વાડકી	હડતાલ-હડતાળ
વિકલ-વિકળ	હબશી-હબસી
વિશે-વિષે	સાંજ-સાંઝ
વેશ-વેષ	સુતાર-સુથાર
વ્યાકુલ-વ્યાકુળ	સોકટી-સોગટી
શાહી-સાહી	હથેલી-હથેળી
શીશમ-સીસમ	હલ-હળ

જોડણીમાં સામાન્ય રીતે જોવા મળતી કેટલીક ભૂલો નીચે દર્શાવી છે :

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
અખત્રો	અખતરો	ઉઠાવગીર	ઉઠાઉગીર
અગત્યતા	અગત્ય	ઉપજ	ઊપજ
અગવડતા	અગવડ	ઉપીયોગી	ઉપયોગી
અદ્ભૂત	અદ્ભુત	ઉર્જા	ઊર્જા
અધિક્ષક	અધીક્ષક	ઓગષ્ટ	ઑગસ્ટ
અંતર્ધ્યાન	અંતર્ધાન	કથિતવ્ય	કથયિતવ્ય
આધ્ય	આદ્ય	કનિષ્ઠ	કનિષ્ઠ
આયુર્વેદિ	આયુર્વેદિક	કમિશ્નર	કમિશનર
આરઝૂ	આરઝૂ	કાર્ટૂન	કારટૂન
આહ્લાદ	આહ્લાદ	કાવત્રું	કાવતરું
ઈલ્મી	ઈલમી		

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
કિલ્લોલ	કલ્લોલ	જૂબાની	જુબાની
કોષ્ટક	કોષ્ટક	ટિકીટ	ટિકિટ
ખાતુ	ખાતું	ડાભું	ડાબું
ખાત્રી	ખાતરી	ડ્રાયવર	ડ્રાઈવર
ખિસ્સાકાત્રુ	ખિસ્સાકાતરું	તંગદીલી	તંગદિલી
ગણત્રી	ગણતરી	તત્વ	તત્ત્વ
ગર્વનર	ગવર્નર	તાલિમ	તાલીમ
ગિદ્દી	ગિરદી	તથા	તથા
ગ્રહપતિ	ગૃહપતિ	દિવાનીકોર્ટ	દીવાનીકોર્ટ
ગ્રહસ્થ	ગૃહસ્થ	નિરભિમાની	નિરભિમાની
ગ્રેચ્યુઈટી	ગ્રેજ્યુઈટી	નર્ક	નરક
ઘેરહાજર	ગેરહાજર	નસતર	નસ્તર
ચિન્હ	ચિહ્ન	નહિં	નહીં
ચૂકવાણી	ચુકવાણી	નહી	નહિ
ચોકખું	ચોખ્ખું	નાકાબંદી	નાકાબંધી
જનમટીપ	જન્મટીપ	નાણાંકીય	નાણાકીય
જમાબંધી	જમાબંદી	નિંદ્રા	નિદ્રા
જ્યંતિ	જ્યંતી	નિધી	નિધિ
જલ્દી	જલદી	નિરસ	નીરસ
જાગ્રતિ	જાગૃતિ	નિરિક્ષક	નિરીક્ષક
જિંદગી	જિંદગી	નિવીદા	નિવિદા
જિલ્લો	જિલ્લો	નીતિવાન	નીતિમાન
જૂથબંદી	જૂથબંધી	નુકશાન	નુકસાન

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
નૈઋત્ય	નૈઋત્ય	મોઝાર	મોઝાર
પત્થર	પથ્થર	રુષિ	ઋષિ
પત્રકારિત્વ	પત્રકારત્વ	રુતુ	ઋતુ
પદ્ધતિ	પદ્ધતિ	લાયબ્રેરી	લાઈબ્રેરી
પરિણિત	પરિણીત	લાયસન્સ	લાઈસન્સ
પરીવર્તનશીલ	પરિવર્તનશીલ	લેખિત	લિખિત
પાવડર	પાઉડર	લોટ્ટી	લોટરી
પુનરોદ્ધાર	પુનરુદ્ધાર	વૈવિધ	વૈવિધ્ય
પોષ્ટ	પોસ્ટ	વ્યાજબી	વાજબી
પ્રલ્લાદ	પ્રહલાદ	શિવણ	સીવણ
પ્રિયવંદા	પ્રિયંદા	સગવડતા	સગવડ
બ્હેન(બેન)	બહેન	સમીતિ	સમિતિ
મંજૂરી	મંજૂરી	સર્કસ	સરકસ
મંજિલ	મંજિલ	સાયકલ	સાઈકલ
મનોરમ્ય	મનોરમા	સીનેમા	સિનેમા
માપબંદી	માપબંધી	હુંડી	હૂંડી
મુલ્તવી	મુલતવી		

ગુજરાતીમાં વપરાતા કેટલાક અંગ્રેજી શબ્દોની જોડણી

કોઈપણ ભાષામાં તેના જે તે પ્રદેશ એટલે કે સ્થળ તેમજ કાળના પરિવર્તનની સાથોસાથ પરિવર્તન આવતું જાય. ભારતમાં પણ અનેકવિધ પ્રજાનું શાસન રહ્યું જેની અસર સ્વાભાવિક રીતે જ ભાષા પર પડે. અંગ્રેજોના શાસન દરમિયાન અંગ્રેજી ભાષાના કેટલાય શબ્દો ફક્ત ગુજરાતી જ નહિ પરંતુ

ભારતની તમામ ભાષાઓમાં વણાઈ ગયા છે. ગુજરાતી ભાષામાં પણ આવા કેટલાય શબ્દોનું ગુજરાતીકરણ થયું છે. અને ભાષા તો વહેતી સરિતા સમાન છે તેથી તેમાં પ્રવાહિતા અને વિવિધતા રહેવાનાં. શ્રી દર્શકે સાચે જ કહ્યું છે કે : “અંગ્રેજી ભાષા પ્રત્યે છોછ નથી. તેના શબ્દો ભલે આપણી ભાષામાં વણાય પણ તે ગુજરાતી વાઘા પહેરીને આવે.” અહીં વહીવટમાં વધુ વપરાતા એવા કેટલાક અંગ્રેજી શબ્દોની જોડણી આપી છે. આ યાદી લગભગ ‘જોડણીકોશ’ને આધારે છે તેમ છતાં આવા શબ્દોની જોડણી અંગેના નિયમોમાં અંગ્રેજી શબ્દોની જોડણી ગુજરાતી જોડણીમાંના ઉચ્ચાર પ્રમાણે જ કરવી. અંગ્રેજી શબ્દોની જોડણીના નિયમો આ કચેરી દ્વારા પ્રકાશિત ‘ગુજરાતી ભાષાની જોડણીના નિયમો અને શબ્દાવલી’ એ પુસ્તિકામાં વિગતવાર આપ્યા છે. અહીં એવા કેટલાક શબ્દો ઉદાહરણ તરીકે આપ્યા છે.

અપીલ	કોન્સ્ટેબલ	ડિગ્રી	પ્રેક્ટિસ	મ્યુઝિયમ
ઓગસ્ટ	કોપીરાઈટ	ડિપાર્ટમેન્ટ	ફર્નિચર	યુનિટ
ઈન્ડિયા	કોમ્યુનિસ્ટ	ડિપોઝિટ	ફેડરેશન	યુનિફોર્મ
ઈન્સ્ટિટ્યૂશન	કોર્ટ	ડિરેક્ટરી	ફોર્મ્યુલા	યુરોપિયન
ઈન્સ્પેક્ટર	કોર્ડન	ડેપ્યુટી	બાઈસિકલ	રજિસ્ટર
ઈલેક્ટ્રિક	કોંગ્રેસ	ડેમોક્રસી	બિલ્ડર	રજિસ્ટ્રાર
એંજિન	ક્રિકેટ	ડિવિડંડ	બેલિફ	રિટાયર્ડ
એલ્યુમિનિયમ	ક્લાર્ક	ડિસમિસ	બોર્ડ	રિપબ્લિક
એસોસિયેશન	ગવર્નર	ડિસ્ટ્રિક્ટ	બોર્ડિંગ	રિપોર્ટ
ઓડિટર	ગેસ	ડ્રાઈવર	બ્લોક	રોયલ્ટી
ઓનરરી	ગોડાઉન	થિયરી	મશીન	લાઈસન્સ
ઓપરેશન	ગ્રામોફોન	થિયોસોફી	માઈક	લિમિટેડ
ઓફિસ	ચેક	નાઈટ્રોજન	માઈલ	લિસ્ટ

ઓર્ડર	ચેક-પોસ્ટ	નેશનલ	માર્ક	લીગ
ઓવરસિયર	જજ	નોટિસ	મેજિસ્ટ્રેટ	લેવી
કમિટી	જુનિયર	પબ્લિક	મિકેનિક	વેગન
કમિશન	જ્યુબિલી	પબ્લિસિટી	મિટિંગ	વોરંટ
કમિશનર	ટાઉનહોલ	પરમિટ	મિનિટ	વોર્ડ
કલેક્ટર	ટિકિટ	પાઉડર	મિનિસ્ટર	શોર્ટહેન્ડ
કંપની	ટિકિન	પાર્લમેન્ટ	મિસ	સબર્બ
કંપાઉડ	ટેનિસ	પાર્સલ	મીટર	સેન્સર
કાઉન્સિલ	ટેલિગ્રાફ	પેટ્રન	મીડિયમ	સોલિસિટર
કાર્બન	ટેલિપ્રિન્ટર	પેન્શન	મેનેજર	સ્ટેશનરી
કેન્વાસ	ટેલિવિઝન	પેટ્રોલ	મેજર	સ્ટેન્સલિ પેપર
કેપ્ટન	ટ્યૂબ	પોલિસી	મેમોરિયલ	હાઈસ્કૂલ
કેબિન	ટ્રાફિક	પોલિશ	મેમ્બર	હોલ
કેમિસ્ટ્રી	ટ્રેડમાર્ક	પોલીસ	મેયર	હોકી
કેરોસીન	ટ્રેન	પ્રીમિયમ	મોટર	હોટલ
કેસ	ડિકટેશન	પ્રૂફ	મોડરેટર	હોસ્પિટલ

મ્યુનિસિપાલિટી

લખાણ માટે કેટલાક જરૂરી નિયમો

- (૧) 'જ' છૂટો લખવો. જેમ કે, તેણે આવવું જ રહ્યું.
- (૨) 'ય'- 'એ' ભેગા લખવા. જેમ કે, મારેય આવવું તું, તેયે આવે.'
- (૩) વિભક્તિના પ્રત્યય ભેગા લખવા.

જેમ કે, વર્ગમાં કેટલા વિદ્યાર્થીઓ છે ? કર્મચારીઓની રજૂઆત સાંભળો.

(૪) દ્વિરુક્તિવાળા શબ્દો ભેગા લખવા.

દા.ત. સાથોસાથ, વારંવાર, કેટકેટલું, ભાતભાતના, જેમતેમ

(૫) નામયોગી અવ્યયો છૂટાં લખવાં. જેમ કે, મારા થકી, શીખવા, સારુ, દેશ કાજે, રસ્તા ઉપર વગેરે.

(૬) તોપણ, જોકે ભેગા લખાય.

(૭) કે છૂટો લખવો. દા.ત., કારણ કે કહ્યું કે, જેમ કે

(૮) ‘પૂર્વક’ અને ‘માત્ર’ ભેગા લખવા. દા.ત. વિવેકપૂર્વક, જીવમાત્ર

(૯) સહાયકારક ક્રિયાપદો છૂટાં લખવાં. જેમ કે, લખે છે, લીધું હશે, મૂક્યું હતું.

(૧૦) સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં દરેક ક્રિયાપદ છૂટું લખવું. જેમ કે, લખી નાખ્યું, રહેવા દો, વાંચતો રહ્યો.

(૧૧) સમાસનાં પદ જોડીને લખવાં. દા.ત. માબાપ, સીતારામ, આઠદસ, લાંબુંટુંકું, હારજીત, રાજારાણી

વધુ અક્ષરસંખ્યાવાળાં પદ હોય તો અર્થની સુગમતા માટે વચ્ચે નાની લીટી દોરીને જુદાં પણ લખાય.

વેપાર-વણજ, રજત-જ્યંતી, વૃત્તાંત-નિવેદક, મહાભારત-રચયિતા, તાલકૃત-લાલિમા-લસિત

અનુસ્વાર અંગેના નિયમો

અનુસ્વાર એટલે નાકને અનુસરતા વ્યંજનો : ઙ, ઞ, ણ, ન્, મ્ ગુજરાતીમાં અનુસ્વાર બે રીતે બોલાય છે : સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોમાં ખાસ જુદા પાડીને ઉચ્ચારાતા, જેમ કે,

કાન્ત, ખણ્ડ, ચમ્પક

પ્રાકૃત શબ્દોમાં પોચા ઉચ્ચારાતા શબ્દો, જેમ કે,

(સૂતર) કાંત, આંધળો(માણસ), (મિલકત) સોંપ

ગુજરાતમાં પણ જુદાજુદા ભાગમાં અનુસ્વારના ઉચ્ચારણમાં ભેદ જોવા મળે છે. મહેસાણા જિલ્લા અને ચરોતરમાં તીવ્ર અનુસ્વાર બોલાય છે, બીજે વળી કોમળ અનુસ્વાર બોલાય છે. અમદાવાદ, વડોદરા, ભાવનગર જેવાં શહેરોમાં શિષ્ટ ભાષા બોલવા તરફના વલણને કારણે અનુસ્વાર કાં સ્પષ્ટ ઉચ્ચારાય છે, કાં છોડી દેવાય છે. તેથી જ અમદાવાદમાં ‘માટલી’ બોલાશે જ્યારે ચરોતરમાં ‘માંટલી’ બોલાશે. પણ ભાષામાં તો અમુક જગ્યાએ અનુસ્વાર છે અને ક્યાં નથી તે નિયમોથી જાણી લેવું જરૂરી છે.

૧. નરજાતિ (પુલ્લિંગ)ના કોઈપણ શબ્દને કોઈપણ વચનમાં અનુસ્વાર લાગતો નથી. વળી તેને લાગતાં વિકારી વિશેષણો તથા તેમને અનુસરતાં ક્રિયાપદનાં વિકારી રૂપોમાં પણ અનુસ્વાર આવતો નથી. જેમ કે,

રાતો ઘોડો- રાતા ઘોડા

ઘોડો ચરતો હતો - ઘોડા ચરતા હતા

નોંધ : ‘પંડિતનું પુસ્તક’ કે ‘પંડિતનાં પુસ્તકો’માં ‘નું’ કે ‘નાં’ અનુસ્વારવાળું એટલા માટે છે કે ‘પુસ્તક’ શબ્દ નાન્યતરજાતિ (નપુંસકલિંગ)નો છે. અહીં પણ જો ‘પુસ્તક’ને બદલે ‘ચોપડો’ (નરજાતિ) કે ‘ચોપડી’ (નારીજાતિ) શબ્દ હોત તો ‘પંડિતનો ચોપડો’ કે ‘પંડિતની ચોપડી’ એમ અનુસ્વાર વિનાની જ રચના થઈ હોત.

૨. નારીજાતિ (સ્ત્રીલિંગ)નો શબ્દ માનાર્થે બહુવચનમાં વપરાયો હોય (કે વ્યંગ કે મજાકની દૃષ્ટિએ અવહેલના માટે વપરાયો હોય) તો તેને માટે વપરાતા વિકારી વિશેષણને (અને તેની સાથે ક્રિયાપદ હોય તો તેને પણ) અનુસ્વાર લાગે છે. જેમ કે,

મોટાં રાણીબા પધાર્યાં.

મારાં મામી ગયાં.

જોયાં ડાહ્યાં ભાણીબા !

નોંધ : ‘મારી બા રાંધતી હતી’ અને ‘મારાં બા રાંધતાં હતાં’ એનો

તફાવત જોશો તો સમજાશે કે ‘બા’ એકવચન હોવા છતાં માનાર્થે વપરાયું છે તેથી તેના વિકારી વિશેષણ ‘મારાં’ અને તેની સાથે જતા ક્રિયાપદ ‘રાંધતાં હતાં’માં અનુસ્વાર મુકાયા છે.

‘શોભા, રમા અને મીના લખતાં હતાં.’

એમ અનુસ્વારવાળી રચના એટલા માટે થઈ છે કે એમાં પણ માનાર્થે બહુવચન છે.

૩. નાન્યતરજાતિ (નપુંસકલિંગ)ના શબ્દમાં છેડે ‘ઉ’ હોય ત્યાં મોટે ભાગે અનુસ્વાર આવે છે. જેમ કે,

તમારું (સર્વનામ), કાળું (વિશેષણ), કૂતરું (નામ), ફરતું (કૃદન્ત), થયું (ક્રિયાપદ)

બધા નાન્યતરજાતિના શબ્દમાં છેડે ઉ હોય ત્યાં અનુસ્વાર આવે જ એમ નથી. જેમ કે બિંદુ, જંતુ, તંતુ, તરુ, લીંબુ વગેરે. (જોકે આવા શબ્દો સાથે પણ વિકારી વિશેષણ હોય તેમને તો અનુસ્વાર લાગે જ છે. જેમ કે, નાનું બિંદુ, નાનું જંતુ, મોટું લીંબુ)

૪. નાન્યતરજાતિ (નપુંસકલિંગ)ના શબ્દોના બહુવચનને લાગતાં વિકારી વિશેષણો, કૃદન્તો અને સંબંધ વ્યક્તિનાં નામો અને સર્વનામો પર અનુસ્વાર અવશ્ય આવે છે. જેમ કે,

‘રાતું ફૂલ’ પરથી ‘રાતાં ફૂલો’ (વિશેષણ)

‘કાળું પાટિયું’ પરથી ‘કાળાં પાટિયાં’ (વિશેષણ)

‘ગર્જતું વાદળ’ પરથી ‘ગર્જતાં વાદળો’ (કૃદન્ત)

‘રમાનું ટેબલ’ પરથી ‘રમાનાં ટેબલો’ (સંબંધ વ્યક્તિનું નામ)

‘મારું ઘર’ પરથી ‘મારાં ઘરો’ સર્વનામ

નોંધ: અને છતાં આવા શબ્દો જ્યારે પદ તરીકે વિભક્તિના પ્રત્યય સાથે

આવે, અથવા વિશેષણ તરીકે નાન્યતરજાતિના વિશેષ્ય સાથે આવે, ત્યારે એકવચનમાં 'આ' થઈને અનુસ્વાર વિનાની જ રચના થાય છે.

(બહુવચનમાં તો આવી જગ્યાએ પણ 'આ' એવી અનુસ્વારવાળી જ રચના રહે છે.)

જેમ કે 'બોલેલું વાક્ય' પરથી 'બોલેલા વાક્યમાં'ના 'લા' ઉપર અનુસ્વાર નથી. (બહુવચનના 'બોલેલાં વાક્યોમાં'ના 'લાં' ઉપર તો અનુસ્વાર હોય જ છે.)

'મોટું ઘર' ઉપરથી 'મોટા ઘરમાં'ના 'ટા' ઉપર અનુસ્વાર નથી.

(બહુવચનના 'મોટાં ઘરોમાં'ના 'ટાં' ઉપર તો અનુસ્વાર હોય જ છે.)

'બોલવાનું કારણ' પરથી 'બોલવાના કારણથી'ના 'નાં' પર અનુસ્વાર નથી. (બહુવચનના 'બોલવાનાં કારણો'ના 'ના' પર તો અનુસ્વાર હોય જ છે.)

અહીં વંદન, અભિનંદન અને અભિવાદન શબ્દો પણ નોંધી રાખો. આ ત્રણે નાન્યતરજાતિ (નપુંસકલિંગ)ના છે અને તેથી એકવચનમાં 'મારું' અને બહુવચનમાં 'મારાં' એવી અનુસ્વારવાળી જ રચના થશે. પણ પત્રમાં બહુવચન જ આવે તેથી 'મારા વંદન', 'મારા અભિનંદન' કે 'મારા અભિવાદન'ને બદલે 'મારાં વંદન', 'મારાં અભિનંદન' કે 'મારાં અભિવાદન' એમ અનુસ્વાર મૂકીને જ લખાશે.

૫. નાન્યતરજાતિના દરેક શબ્દના બહુવચને અનુસરતા ક્રિયાપદનાં બધાં જ વિકારી રૂપોમાં અનુસ્વાર અવશ્ય આવે છે. જેમ કે,

'ફૂલડાં ખીલતાં હતાં'માં 'ખીલતાં હતાં' ક્રિયાપદ 'ફૂલડાં' એ કર્તા અનુસાર બન્યું છે અને તેથી બંને 'તાં' ઉપર અનુસ્વાર મુકાયેલ છે.

'ઘણાં રમકડાં ભેગાં કર્યાં હતાં'માં પણ એ જ રીતે ક્રિયાપદ 'ભેગાં' કર્યાં હતાં' માં ત્રણે જગ્યાએ અનુસ્વાર મુકાયેલ છે.

૬. જુદીજુદી જાતિનાં નામોનાં વિકારી વિશેષણો, ક્રિયાપદો વગેરેમાં

નાન્યતરજાતિનાં રૂપો વપરાય છે અને તેથી ત્યાં પણ અનુસ્વાર અવશ્ય આવે છે. જેમ કે,

‘માર્યા ગયેલા સ્ત્રીપુરુષો’માં ‘સ્ત્રી’ નારીજાતિ અને ‘પુરુષો’ નરજાતિ એમ બે જાતિ આવેલી હોઈ એને લાગતા રૂપ ‘માર્યા ગયેલાં’માં પણ ‘ર્યા’ અને ‘લાં’ એમ બંને જગ્યાએ અનુસ્વાર મુકાયેલ છે.

એ જ રીતે ‘નિશાન્ત, નિશિતા અને તેમની સાથેનાં બાળકો ગયાં’માં કર્તા તરીકે ‘નિશાન્ત’ ‘નરજાતિ’, ‘નિશિતા’ નારીજાતિ અને ‘બાળકો’ નાન્યતરજાતિ એમ જુદીજુદી જાતિ હોઈ એમને અનુસરતા ક્રિયાપદ ‘ગયાં’ના ‘યાં’ ઉપર અનુસ્વાર મુકાયેલ છે.

૭. નાન્યતરજાતિ (નપુંસકલિંગ) કે સામાન્ય જાતિનો કોઈ શબ્દ કે નારીજાતિનો માનાર્થ પ્રયોગ જ્યારે ક્રિયાનાથ (અર્થાત્ ક્રિયાનો કરનાર) હોય ત્યારે ક્રિયાપદનાં રૂપો (જ્યાં જાતિ પ્રમાણે બદલાતાં હોય ત્યાં) નાન્યતરજાતિ અને સામાન્ય જાતિ સાથે બંને વચનમાં અને નારીજાતિના માનાર્થ પ્રયોગમાં બહુવચનમાં ક્રિયાપદનાં રૂપોમાં પણ અનુસ્વાર અવશ્ય આવે છે. જેમ કે,

પૂર્વીએ એક રમકડું ખરીદ્યું.

દુકાનમાં ભાતભાતનાં રમકડાં મળતાં હતાં.

વાંસદાવાળાં રાણી પધાર્યાં હતાં.

નોંધ :

‘હોવું’ એ ‘જવું’ અનુક્રમે સહાયકારક કે સંયુક્ત ક્રિયાપદ તરીકે આવેલ હોય ત્યારે આગળના ક્રિયાપદ ઉપર પણ અનુસ્વાર આવે છે. જેમ કે,

હોઉં છું. જાઉં છું. ચાલ્યું ગયું.

જોકે સામાન્ય કૃદન્ત તરીકે ‘હોવું’ કે ‘જવું’ વપરાયેલ હોય ત્યાં અનુસ્વાર આવતું નથી. એથી જ ‘ચાલ્યાં જવું સારું’ એ રચના ખોટી છે; ‘ચાલ્યા જવું સારું’ રચના જ ખરી છે.

૮. સતિસપ્તમીના જેવા અવ્યય પ્રયોગો તરીકે આવતા કૃદન્તનું રૂપ અનુસ્વારવાળું હોય છે. જેમ કે,
મારતાં માર્યું.
બોલતાં આવડતું નથી.
ખાતાંખાતાં ન બોલાય.
૯. પહેલા પુરુષ એકવચનનું ‘હું’ જ્યારે ક્રિયાનાથ હોય ત્યારે ક્રિયાપદનાં સાદા વર્તમાનકાળ, અપૂર્ણ વર્તમાનકાળ અને ક્રિયાતિપત્ત્યર્થનાં રૂપોમાં પણ અનુસ્વાર અવશ્ય આવે છે. જેમ કે,
હું છું. હું વાંચુ છું. હું લખી રહું.
૧૦. સર્વનામ જે શબ્દને બદલે વપરાયું હોય એ શબ્દનાં જાતિવચન પ્રમાણે (એને લાગતાં વિકારી વિશેષણ, ક્રિયાપદ વગેરેને) અનુસ્વાર લાગે કે ન લાગે. જેમ કે,
નાન્યતરજાતિના બહુવચનના ‘કેળાં’ રૂપ માટે ‘એ’ સર્વનામ વાપરવું હોય તો ‘એ’ બધાં જ પાકી ગયાં છે એમ લખાય. નર, નારી ને નાન્યતર ત્રણે જાતિ સાથે હોય એવા ‘પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો’ રૂપ માટે ‘એ’ સર્વનામ વાપરતાં ‘એ’ બધાં પાછાં ફર્યા એમ લખાય. (આ જગ્યાએ નરજાતિના એકલા ‘પુરુષો’ શબ્દ માટે ‘એ’ સર્વનામ વાપરવાનું હોત તો ‘એ’ બધા પાછા ફર્યા એમ જ લખાત.)
૧૧. સાતમી અર્થાત્ અધિકરણ વિભક્તિના ‘માં’ પ્રત્યયમાં અનુસ્વાર છે અને તેથી તેને બદલે ‘મા’ એમ ન લખાય. જેમ કે
‘ઘરમાં કોઈ નથી’ સાચું છે. ‘ઘરમા કોઈ નથી’ ખોટું છે.
૧૨. અનુસ્વારના ભિન્નભિન્ન ઉચ્ચારો દર્શાવવા માટે ચિહ્નો વાપરવાં નહિ. છર્તી શક્ય હોય ત્યાં અનુસ્વારના વિકલ્પમાં અનુનાસિકો વાપરી શકાય.

જેમ કે, ‘અંત’ પણ લખાય અને ‘અન્ત’ પણ લખાય.

‘સાંત્વન’ પણ લખાય અને ‘સાન્ત્વન’ પણ લખાય.

‘દંડ’ પણ લખાય અને ‘દણ્ડ’ પણ લખાય.

‘બેંક’ પણ લખાય અને ‘બેન્ક’ પણ લખાય.

પણ ‘સન્મતિ’ની જગ્યાએ ‘સંમતિ’ ન લખાય અને ‘સંમતિ’ની જગ્યાએ (‘સમ્મતિ’ ઠીક પણ) ‘સન્મતિ’ ન લખાય એ યાદ રાખીએ.

૧૩. કેટલાક શબ્દોમાં અનુસ્વાર નથી ત્યાં તે ન મૂકવો.

જેમ કે, હોશિયાર ખરું છે; હોશિયાર નહિ. નિમણૂક ખરું છે; નિમણૂક નહિ. મોઢું ખરું છે; મોઢું નહિ (મોં ખરું છે.) મહેક ખરું છે; મહેક નહિ. નિદ્રા ખરું છે; નિદ્રા નહિ. (નીંદ, નીંદર અને નીંદરા ખરાં છે.) ‘ભાગવું’ એટલે ‘નાસવું’ અને ‘ભાંગવું’ એટલે ‘ફોડવું’, ટીપું ખરું છે; ટીપું કે ટીપું નહિ. ‘ઓચિંતું’માં ‘ચિં’ અને ‘તું’ બંને સ્થળે અનુસ્વાર ખરો; પરંતુ માં ‘તું’ ઉપર અનુસ્વાર નથી. ‘ચોમાસું’ અનુસ્વારવાળું લખીએ તો ‘ચાતુર્માસ’ એવો અર્થ થાય, અને અનુસ્વાર વિના ‘ચોમાસુ’ લખીએ તો ‘ચોમાસાનું’ એમ અર્થ થાય.

હવે કવિ સુંદરમે રચેલું ‘અનુસ્વાર-અષ્ટક’ જોઈએ.

(હરિગીત છંદ)

હું બિંદુ સુંદરે માત શારદને લલાટે ચંદ્ર શું,
 મુજને સદા યોજો સમજથી, ચિત્ત બનશે ઈંદ્ર શું;
 મુજ સ્થાન ક્યાં મુજ શી ગતિ જાણી લિયો રસ-પ્રેમથી,
 તો સજ્જ બનશો જ્ઞાનથી, સૌન્દર્યથી ને ક્ષેમથી. ૧

તો પ્રથમ જાણો 'હું' અને 'તું'માં સદા મુજ વાસ છે,
 આ જ્ઞાન વિણ 'હુ- હું' અને 'તુ-તું' સમો ઉપહાસ છે;
 હું 'કરુ'- 'વાંચુ' - 'લખુ' જોજો એમ લખશો લેશ તો,
 મા-ભારતીના રમ્ય વદને લાગતી શી મેશ જો ! ૨

નરમાં કદી નહિ નારીમાં ના એકવચને હું રહું,
 હું કિંતુ નારી-બહુવચનમાં માનવંતું પદ ગ્રહું;
 'બા ગયાં', 'આવ્યાં બહેન મોટાં' એમ જો ન તમે લખો,
 'બા ગયા', 'આવ્યા બહેન મોટા' શો પછી બનશે ડખો ! ૩

ને નાન્યતરમાં તો ઘણી સેવક તણી છે હાજરી,
 લો, મુજ વિનાના શબ્દની યાદી કરી જોજો જરી;
 સૌ મુજ વિશેષણ એક ને બહુવચનમાં રાખો મને,
 યાચું કૃપા આ ખાસ મારો ભરખ ત્યાં ઝાઝો બને. ૪

‘શું ફૂલ પેલું શોભતું !’ જો આવું પ્રેમે ઉચ્ચારો,
 ‘શાં ફૂલ પેલાં શોભતાં !’ બહુવચનમાં વાણી કરો;
 ‘મોજું’ નિહાળો એક નીરે, ત્યાં પછી ‘મોજાં’ બને,
 ‘બમણાં’ અને ‘તમણાં’ પછી ‘અણગણ્યાં’, કોણ કહો ગણે ? ૫

ને બંધુ, પીતાં ‘નીર ઠંડું’ ના મને પણ પી જતા,
 ને ‘ઝાડ ઊંચાં’ પર ચડો તો ના મને ગબડાવતા;
 ‘બકરા’ અને ‘બકરાં’, ‘ગધેડા’ ને ‘ગધેડાં’ને એક ના;
 ‘ગાડાં’ અને ‘ગાંડાં’ મહીં જે ભેદ ભૂલો છેક ના. ૬

ને જ્યાં ન મારો ખપ, મને ત્યાં લૈ જતા ન કૃપા કરી,
 નરજાતિ સંગે મૂકતાં, પગ મૂકજો નિત્યે ડરી;
 કો મલ્લને એવું કહ્યું જો, ક્યાં ગયાં’તા આપ જ ?
 જોજો મળે ના તરત મુક્કાનો મહા સરપાવ જ. ૭

તો મિત્ર, મારી નમ્ર અરજ આટલી મનમાં ધરો :
 લખતાં અને વદતાં મને ના સ્વપ્નમાંયે વિસ્મરો;
 હું રમ્ય ગુંજન ગુંજતું નિત જ્ઞાનના પુષ્પે ઠરું,
 અજ્ઞાનમાં પણ ડંખું-કિંતુ એ કથા નહિ હું કરું. ૮

- સુન્દરમ્

પ્રકરણ ૧૧ : વિરામચિહ્નો

ભાષામાં રહેલા અર્થને સ્પષ્ટ કરવામાં વિરામચિહ્નોની પણ આવશ્યકતા છે. ભાષામાંની અભિવ્યક્તિને સુબોધ કરવાનું કામ વિરામચિહ્નો કરે છે. વાક્ય કે લખાણમાં જે અંતર્ગત અર્થ હોય છે તેને સમજવામાં વિરામચિહ્નો ઉપયોગી બને છે. વિરામચિહ્નો લેખકની શૈલીનો પણ પરિચય કરાવે છે અને છતાં લેખક એમનો ઉપયોગ પોતાનો વાચક એની વાત બરાબર સમજી શકે તે માટે કરતો હોય છે. એ રીતે વિરામચિહ્નોનો ઉપયોગ બારીક નક્શીકામનું કૌશલ માગી લે છે. વિરામચિહ્નોના ઉપયોગમાં કલા છે તેમ કારીગરી પણ છે. વિરામચિહ્નો અભિવ્યક્તિને વાચક સુધી યથાર્થ રીતે પહોંચાડવા વપરાતાં હોય છે; વ્યાકરણના નિયમોને સંતોષવા નહિ. તેથી વિરામચિહ્નો સમજીને વપરાય, શક્ય તેટલાં ઓછાં વપરાય, વક્તવ્યને સ્કુટ અને ધારદાર કરવા વપરાય એમાં જ એમની શોભા છે.

વિરામચિહ્ન ભાષાની એક વિશિષ્ટ ગોઠવણ છે. એ ગોઠવણને કારણે વક્તવ્યનો અર્થ સ્પષ્ટ થતો રહે છે. કોઈ વિરામચિહ્ન વાક્ય પૂરું કરે છે, કોઈ વિરામચિહ્ન અર્થને પર્યાપ્તરૂપે વ્યક્ત થવામાં અનિવાર્ય સહાય પૂરી પાડે છે. જેમ કે, તમને તો શરમ નથી, મને છે.

ઉપરના વક્તવ્યમાં અલ્પવિરામ અને પૂર્ણવિરામ એ બે ચિહ્નો વપરાયેલાં જોઈ શકાય છે. અલ્પવિરામ વક્તવ્યની અંદર મૂકાયું છે અને પૂર્ણવિરામ વાક્યને છેડે મૂકાયું છે. ‘તમને તો શરમ નથી’ એ ચાર શબ્દો પછી અલ્પવિરામ છે એને બદલે પૂર્ણવિરામ મૂકાયું હોત તો ? તો પછી ‘મને છે’ એ બે શબ્દો ચાલત નહિ - ‘મને શરમ છે’ એમ ત્રણ શબ્દો વાપરીને પછી પૂર્ણવિરામ મૂકવું પડત. એમ કરવામાં આવ્યું હોત તો ‘તમને શરમ નથી. મને શરમ છે.’ એમ બે અલગ અલગ વાક્યવાળી રચના થાત. ‘તો’ શબ્દ જરૂરી ન રહ્યો તેથી તેને દૂર કરાયો અને ‘શરમ’ શબ્દને ફરીથી વાપરવો પડ્યો. આમ થવાથી અભિવ્યક્તિમાં જે લાઘવ હતું તે ચાલ્યું ગયું. આગલી અભિવ્યક્તિથી જેને સંબોધીને એ વક્તવ્ય થયું તે

વ્યક્તિમાં નક્કીપણે 'શરમ' નથી એ સ્પષ્ટ થાય છે અને સંબોધન કરનાર વ્યક્તિમાં નક્કીપણે 'શરમ' છે એ સલૂકાઈપૂર્વક કહેવાય છે. એટલે વિરામચિહ્નો વક્તવ્યમાં લાઘવ, સુંદરતા, સલૂકાઈ વગેરે પણ બક્ષે છે.

આપણે મુખ્યમુખ્ય વિરામચિહ્નો જોઈએ.

(૧) પૂર્ણવિરામ :

એક કથન કે વિચાર પૂર્ણ થાય ત્યાં પૂર્ણવિરામ મુકાય છે. એટલે કે, એક સાદું વાક્ય પૂરું થાય ત્યાં પૂર્ણવિરામ મૂકવું જોઈએ. કહેવતને અંતે પણ પૂર્ણવિરામ મુકાય છે. જેમ કે,

એના કર્મે ચોરી ને ચોરી રહી.

પાપનો ઘડો ફૂટ્યા વિના રહેતો નથી.

કોઈ પણ શીર્ષક, શબ્દ કે વાક્યની શરૂઆતમાં ક્રમસૂચક ૧, ૨, ૩ વગેરે આંકડા કે ક, ખ, ગ વગેરે અક્ષરો મૂકીએ ત્યારે (જો એ કૌંસ કરીને એમાં મૂકવાના ન હોય ત્યારે) એમની પછી પૂર્ણવિરામ અવશ્ય મૂકવું જોઈએ. જેમ કે,

૧. ન્યાયખાતું

૨. ઉદ્યોગભવન

ક. ન્યાયખાતું

ખ. ઉદ્યોગભવન

વ્યક્તિ, સંસ્થા, પદવી, ઈલકાબ, સમય વગેરેનું સંક્ષિપ્ત રૂપ મૂકતી વખતે પૂર્ણવિરામ મૂકવું જોઈએ. જેમ કે,

મે. (મહેરબાન)

અ. સૌ. (અખંડ સૌભાગ્યવતી)

બની શકે તો આવી જગ્યાએ પોલું મીંડું મૂકવું. જેમ કે,

મે. (મહેરબાન)

લિ. (લિખિતંગ)

નોંધ : પ્રચલિત બનેલાં ટૂંકાં રૂપ માટે પૂર્ણવિરામ ન મૂકતાં એમના અક્ષરો એકમેકને જોડીને અખંડરૂપે જ લખવાનો ચાલ છે. જેમકે

ચો.મી. (ચોરસ મીટર), કિ.ગ્રા. (કિલોગ્રામ)

(૨) અલ્પવિરામ :

જ્યાં પૂરેપૂરું નહિ પણ અલ્પ (થોડું) અટકવાનું હોય અનિવાર્ય ત્યાં અલ્પવિરામ મુકાય છે. ખાસ કરીને નીચેની બાબતો વિચારીને તે મુકાય છે :

૧. ઘણાં નામ, વિશેષણ કે ક્રિયાપદ એકસાથે આવ્યાં હોય ત્યારે છેલ્લા સિવાય દરેકની પછી અલ્પવિરામ મુકાય છે. જેમ કે,
રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન ચારે વચ્ચે ખૂબ પ્રેમ હતો. લક્ષ્મણ જરાજરામાં, નજીવી બાબતમાં, ક્રોધમાં આવી જતો. ભરત અયોધ્યામાં દાખલ થઈ, મહેલમાં તપાસ કરી, જેમતેમ સ્વસ્થ થઈ રામને શોધવા ચાલી નીકળ્યો.
૨. સંબોધનાર્થે વપરાયેલા પદ પછી અલ્પવિરામ આવે છે. જેમ કે,
રામભાઈ, આ ફાઈલ ગંગાધરને પહોંચાડો.
૩. અલબત્ત, ટૂંકમાં, જેમ કે, એટલે કે, ખરેખર, (અને પત્રમાં 'પ્રતિ) વગેરે જેવા શબ્દો પછી અલ્પવિરામ મુકાય છે. જેમ કે,
અલબત્ત, તમે જ એ કામ કરવા સક્ષમ છો.
૪. 'કારણ કે' અને 'કેમ કે' ની પહેલાં અલ્પવિરામ મુકાય છે. જેમ કે,
ઠંડી વધવા માંડી છે, કારણ કે આ સાલ વરસાદ વધુ થયો છે.
૫. પત્રલેખનમાં શરૂઆતમાં સંબોધન પછી તેમ જ અંતના વિદાયવચન પછી અલ્પવિરામ મુકાય છે. જેમ કે,
વહાલી બહેન, આપનો વિશ્વાસુ,
૬. હા, ના, જી, કાં, કેમ, વગેરે કેવળપ્રયોગીઓ જો વાક્યની શરૂઆતમાં હોય તો તે દરેકની પછી અલ્પવિરામ મુકાય છે. જેમ કે,
હા, એ લખાણ મેં જ લખ્યું છે.
કાં, તમારી પણ ભૂલ થઈ ને ?

૭. 'વગેરે' કે 'ઈત્યાદિ'ની પહેલાં બે કે વધારે પદો હોય ત્યારે પૂર્વેના દરેક પદ પછી અલ્પવિરામ મુકાય છે. જેમ કે,
મૈત્રી, પ્રમ, ત્યાગ, વફાદારી, વગેરે સદ્ગુણો છે.
૮. અવતરણચિહ્નો વાપરતાં પહેલાં અલ્પવિરામ મુકાય છે. જેમ કે,
રામ બોલ્યા, 'પિતાની આજ્ઞા હું માથે ચડાવું છું.'
૯. સમાનાધિકરણવાળાં (સરખા દરજ્જાવાળાં) પદો અલ્પવિરામથી જુદાં પાડવામાં આવે છે. જેમ કે,
મેઘનાદ, રણકુશળ યોદ્ધો, શસ્ત્રાસ્ત્રથી સજ્જ થઈ લડવા માટે રણાંગણમાં આવી ઊભો રહ્યો.
૧૦. જે વાક્યો અને, તેથી, માટે, પણ, પરંતુ, વગેરેથી જોડાય છે તે અલ્પવિરામથી જુદાં પડાય છે. જેમ કે,
મેં સફળતા મેળવવા માટે આકાશ-પાતાળ એક કર્યાં, પણ સરવાળે મારા નસીબમાં નિષ્ફળતા જ રહી.
(આવાં વાક્યો નાનાંનાનાં હોય તો અલ્પવિરામ ન મૂકીએ તોપણ ચાલે. જેમ કે, હું પાસ થવા મથ્યો પણ નિષ્ફળ નીવડ્યો.)
૧૧. જે-તે, જેમ-તેમ, જ્યારે-ત્યારે, જો-તો વગેરેથી જોડાયેલાં વાક્યો અલ્પવિરામથી જુદાં પડાય છે. જેમ કે,
જેમ રાત્રિનો અંધકાર દૂર થઈ દિવસનો ઉજાશ આવે છે, તેમ ગમે તેવું ઘોર દુઃખ થઈ સુખ અવશ્ય પગલી પાડે છે.
(આવી જગ્યાએ પણ વાક્યો નાનાંનાનાં હોય તો અલ્પવિરામ ન મૂકીએ તોપણ ચાલે. જેમ કે, રાત્રિ પછી દિવસ આવે છે તેમ દુઃખ પછી સુખ આવે છે.)
૧૨. લાંબાં વાક્યોમાં પેટાખંડો પછી અલ્પવિરામ મુકાય છે.
જેમ કે, તે ઉત્તમ કુળનો નબીરો છે, અસાધારણ શક્તિવાળો છે, શૂરો

છે, ઉદાર છે. મહેચ્છ છે, પણ હલકા કુળનો ગણાયેલો હોવાથી તેને ઘણી વાર મર્મભેદક અપમાનો સહન કરવાં પડે છે.

નીચેની પરિસ્થિતિમાં અલ્પવિરામ ન વપરાય :

- (૧) ક્રિયાપદ નામ (સંજ્ઞા) કે વિશેષણ તરીકે વપરાયું હોય ત્યારે
- (૨) પરિણામદર્શક સંયોજક 'કે'ની આગળ કે પાછળ
- (૩) બે પદો જોડાયાં હોય ત્યારે

(અને, કે, વગેરે, ઇત્યાદિ શબ્દોની પહેલાં કેટલાક લોકો અલ્પવિરામ વાપરે છે અને કેટલાક નથી વાપરતા. અલ્પવિરામ જ્યાં વાપરવું હોય ત્યાં વિવેકથી વાપરવું; તેનો અતિરેક ન કરવો.)

(૩) અર્ધવિરામ :

વાક્યમાં જ્યાં સહેજ અટકવાનું હોય ત્યાં અલ્પવિરામ વપરાય છે અને એથી વધારે અટકવાનું હોય એટલે કે પૂર્ણવિરામથી તો ઓછું જ - ત્યાં અર્ધવિરામ વપરાય છે. વાક્યમાંનાં વિધાનોને અલગ પાડવા, સાથે જનાર વાક્યો ભારપૂર્વક રજૂ કરવા તેમજ વાક્યો વચ્ચે ઉભયાન્વયી (સંયોજક)નો ઉપયોગ ન કરવો હોય ત્યારે અર્ધવિરામ મુકાય છે. સંયુક્ત વાક્યનાં અંગો વચ્ચે જ્યારે જોડનાર ઉભયાન્વયી વપરાયું હોય ત્યારે ત્યાં અર્ધવિરામ વપરાય છે. જેમ કે,

ગુરુ શિષ્ય પાસે સેવા કરાવે છે તે એની ભક્તિ ખીલવવા માટે; એનું નાનામોટાપણનું અભિમાન ટાળવા માટે; એને વિદ્યાની ખરી ગરજ કેટલી છે તે તપાસવા માટે હોય છે.

(૪) ગુરુવિરામ :

ગણતરી કરવી હોય, યાદી આપવી હોય કે વર્ણન કરવું હોય ત્યારે ગુરુવિરામ મુકાય છે. જેમ કે,

વર્ણ ચાર છે : બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર.

(૫) આશ્ચર્યચિહ્ન :

ક્રોધ, આશ્ચર્ય, ધિક્કાર કે પ્રશંસાની લાગણી બતાવવી હોય ત્યારે આશ્ચર્યચિહ્ન મુકાય છે. જેમ કે,

અહા ! શી રમણીય વનઘટા ! (આશ્ચર્ય)

વાહ ! ધન્ય છે તારી ટેકને ! (પ્રશંસા)

ખબરદાર ! ત્યાં જ થોભી જા ! (ક્રોધ)

ફટ હજો તારા જેવા કુપુત્રને ! (ધિક્કાર)

(૬) પ્રશ્નવિરામ :

વાક્યમાં પ્રશ્નનો ભાવ હોય ત્યાં છેડે આ ચિહ્ન મુકાય છે. જેમ કે, તમે ક્યાં રહો છો ?

મિશ્ર વાક્ય હોય અને મુખ્ય વાક્યમાં પ્રશ્ન હોય તો પણ છેક છેડે પ્રશ્નવિરામ મુકાય છે. જેમ કે,

મને કંઈ ખબર હતી કે તમે ત્યાં જ હશો ?

એ જ રીતે, મિશ્રવાક્યના પેટાવાક્યમાં પ્રશ્ન હોય અને બંને ઉપવાક્ય વચ્ચે જોડનાર કોઈ ઉભયાન્વયી ન હોય તોપણ સાવ છેડે પ્રશ્નવિરામ મુકાય છે. જેમ કે,

પ્રકાશે પૂછ્યું, તમે વહેલા કેમ ન આવ્યા ?

આવી જગ્યાએ વચ્ચે જોડનાર ઉભયાન્વયી હોય તો પ્રશ્નનો ભાવ હોવા છતાં પણ છેડે પ્રશ્નવિરામ મુકાતું નથી. જેમ કે,

પ્રકાશે પૂછ્યું કે તમે વહેલા કેમ ન આવ્યા ?

પેટાવાક્ય પહેલું હોય અને મુખ્યવાક્ય પછી હોય અને પેટાવાક્યમાં પ્રશ્નનો ભાવ હોય છતાં તે સંજોગોમાં પ્રશ્નવિરામ ન વપરાય જેમ કે,

હું શા માટે આવ્યો એ પ્રકાશ જાણતો નથી.

(‘હું શા માટે આવ્યો? એ પ્રકાશ જાણતો નથી.’ એમ નહિ.)

(૭) અવતરણચિહ્ન :

કોઈના બોલેલા શબ્દો કે કોઈની કહેલી વાત જો તેના જ શબ્દોમાં રજૂ કરવી હોય તો અવતરણચિહ્નોથી બતાવાય છે. જેમ કે,

ગાંધીજી કહે છે, ‘માનવી નહિ પણ એનું ખરાબ આચરણ જ નિંદ્ય ગણાવું જોઈએ.’

ગ્રંથ, તખલ્લુસ, સામયિક કે ખાસ નામ અપાયેલ ગાડી કે વિમાન-અર્થાત્ કોઈ શબ્દ કે ઉક્તિ ભાર મૂકવા વપરાયેલ હોય ત્યારે અવતરણચિહ્નોમાં મુકાય.

પ્રસિદ્ધ નામો અવતરણચિહ્નોમાં ન આવે.

અવતરણચિહ્ન એકવડું કે બેવડું વાપરવું એ સંબંધી ચોક્કસ નિયમ નથી. એની અંદર મૂકવાનું વાક્ય ટૂંકું હોય તો એકવડું અને લાંબું હોય તો બેવડું વાપરવું એમ નહિ કહી શકાય. બહુબહુ તો એટલું કહી શકાય કે, જ્યાં અવતરણચિહ્નની અંદર પણ એવી જગ્યા આવે કે અવતરણચિહ્ન વાપરવું પડે તો ત્યાં બહાર બેવડું અને અંદર એકવડું અથવા બહાર એકવડું અને અંદર બેવડું એમ વાપરવું. અવતરણચિહ્ન એકવડું વાપરીએ તો બધે એકવડું અને બેવડું વાપરીએ તો બધે બેવડું એમ સરખાપણું રાખવું.

(૮) લોપચિહ્ન :

શબ્દમાં કોઈ અક્ષરનો લોપ થયો હોય ત્યારે આ ચિહ્ન વપરાય છે.

જેમ કે,

ન’તું તેની પાસે અવર કશુંયે ભેટ ધરવા.

(અહીં **ન’તું** એટલે **ન હતું** છે.)

પ્રકરણ ૧૨ : કેટલીક સામાન્ય ભૂલો

ભાષામાં લખાણ બાબત ઉચ્ચારણસામ્ય, વર્ણસામ્ય, અનુસ્વારનો અનુચિતપણે ઉપયોગ, વ્યાકરણના નિયમોની જાણકારીનો અભાવ વગેરે કારણોસર કેટલીકવાર થતી હોય છે, જે અંગે અહીં વિગતે ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

- (૧) ગુજરાતીમાં શબ્દને અંતે આવતો વ્યંજન “ય” ઉચ્ચારાતો નથી અને એને પરિણામે અન્ય અર્થવાળો શબ્દ બની જાય છે. દા. ત.

લક્ષ્ય-લક્ષ	વાઘ-વાઘ
પદ-પદ	ધન્ય-ધન

- (૨) વર્ણસામ્ય પણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. દા.ત. ઘ અને ધ

ઘડો-ધડો	ઘરાણું-ધરણાં
ઘણી-ધણી	મેઘ-મેઘા (બુદ્ધિ)

- (૩) ક્યારેક અનુસ્વાર રહી જાય છે તો ક્યારેક ન મૂકવાનો હોય ત્યાં મૂકી દેવાય છે. પરિણામે અર્થ બદલાઈ જાય છે.

મજૂરી-મંજૂરી	ચૂક-ચૂંક
સાજ-સાંજ	ભાગ-ભાંગ
સંચિત-સચિંત	જતું-જંતું
મે-મેં	માજી-માંજી

- (૪) ઉચ્ચારસામ્યને કારણે પણ ભૂલ થાય છે. દા. ત.

સાન-અક્કલ	શાન-આબરૂ
સંકર-ભેળસેળ, મિશ્રણ	શંકર-શિવ

- (૫) કેટલીકવાર જોડણીમાં સામાન્ય ફેરફાર થતાં એક અક્ષરને બદલે બીજો અક્ષર મુકાઈ જાય છે.

વધુ-વધારે

વધૂ-વહુ

ગ્રહ-પૃથ્વી, શુક્ર

ગૃહ-ઘર વગેરે ગૃહ

આવા શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં ઘણા છે.

- (૬) ઋ અને રૂ ના સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર ન થવાના કારણે પણ ભૂલ થાય છે. દષ્ટિમાં દ્ નો ઉચ્ચાર દ્ + ઋ થાય છે. અને દ્રષ્ટામાં દ્ર નો ઉચ્ચાર દ્ + ર થાય છે.

સૃષ્ટિ (દુનિયા) અને સ્રષ્ટા (બ્રહ્મા)

- (૭) ક્યારેક શબ્દો સમાનાર્થી હોય છે, પણ તેમની અર્થછાયા જુદીજુદી હોય છે. આથી સંદર્ભ પ્રમાણે એનો ઉચિત ઉપયોગ થવો જોઈએ. દા. ત.

મુસાફરખાનું, ધર્મશાળા, અતિથિગૃહ, વિશ્રામગૃહ, પ્રતીક્ષાલય-આરામગૃહ, પથિકાશ્રમ

હવે અહીં કલેક્ટરનો મુકામ મુસાફરખાનામાં હતો એમ ન કહેવાય. અહીં કલેક્ટરનો મુકામ અતિથિગૃહમાં હતો એમ અતિથિગૃહ શબ્દ વાપરવો જ ઉચિત ગણાય.

- (૮) ને, અને, તથા, તેમજ, અથવા, કે, અગર, યા જેવાં સંયોજકોના ઉપયોગમાં ઘણીવાર ભૂલ થાય છે.

બે કે વધુ વસ્તુઓ, પદાર્થો કે વિચારો દર્શાવતા શબ્દના સમૂહને ને, અને તથા, તેમજ જેવાં સંયોજકોથી જોડાય ત્યારે તેનું ક્રિયાપદ બહુવચનમાં આવે અને તેની જાતિ વસ્તુ, પદાર્થ કે વિચારોની જાતિ પ્રમાણે લખાય. જેમ કે,

૧. અસરગ્રસ્તોને દુકાન અને જમીનની ફાળવણી મળી રહે તે માટેના **નિયમો અને પેટા-નિયમો તૈયાર કરાયા છે.**
 ૨. લોખંડના કબાટમાં **પંચ, ટેગ** અને **કાગળ** મૂક્યાં છે.
 ૩. આ પહેલાંનાં બધાં **જાહેરનામાં** તેમજ **વટહુકમો** રદ કરાયાં છે.
- (ક) જ્યારે બે કે વધુ શબ્દો અથવા, કે અગર કે યા થી જોડાય ત્યારે વાક્યના ક્રિયાપદમાં અથવા, કે, અગર, કે યા પછી આવતા શબ્દ મુજબ જાતિ કે વચનમાં ફેરફાર થાય છે.
- મેં આ **પત્ર** કે **ઠરાવ** વાંચ્યો નથી.
- મેં એ **જાહેરનામું** કે **યાદી** વાંચી નથી.
- મેં એ **ઠરાવો** કે **યાદીઓ** વાંચી નથી.
- તમે એ **પાઠ** કે **કવિતા** વાંચી લાગતી નથી.
- કબાટમાં **ફાઈલ** કે **કાગળ** મૂક્યો નથી.
- (ખ) દરેક, પ્રત્યેક, હરેક કે એકએક શબ્દ પછી એકવચન આવે છે.
- દરેક નાગરરિકે પોતાનાં હક અને ફરજ પ્રત્યે સભાન રહેવું જોઈએ.
- આ ગામમાંના **દરેક મહોલ્લામાં** પાણીના **પુરવઠાની** સગવડ છે.
- ગામના **એકેએક** નાગરરિકે શાળાના બાંધકામમાં મોટો ફાળો આપ્યો છે.
- હરેક ખેડૂત રાષ્ટ્રનિર્માણમાં મોટો ફાળો આપી શકે છે.
- (ગ) “જ” - “ચ”
- વાક્યમાં આવતો શબ્દ “જ” આગળના કે પાછળના શબ્દથી અલગ લખાવો જોઈએ.
- આ ફોટો તેણે **જ** તોડ્યો છે.
- માણસના પતન માટે માણસ પોતે **જ** જવાબદાર છે.

આ કામ તમારે જ કરવું જોઈએ.

“ય”ના ઉપયોગમાં તેને આગળના શબ્દથી જુદો પાડવાનું જરૂરી નથી. તેને આગળના શબ્દ સાથે જોડવો જોઈએ.

તમે **મારું** નાક કાપ્યું.

દેશના વિકાસમાં નાની **વ્યક્તિનોય** ફાળો પ્રશંસનીય છે.

(ઘ) જો... તો... જ્યારે... ત્યારે... જ્યાં... ત્યાં આવા જોડકારૂપ શબ્દોમાં આગળના શબ્દો ન વાપરીએ તોપણ વાક્યના અર્થમાં ફરક પડવાનો સંભવ નથી. તેથી તેનો ઉપયોગ જ્યાં જરૂરી ને સારો લાગે ત્યાં ચાલુ રાખવો અને બિનજરૂરી લાગે તો ટાળવો જોઈએ. જેમ કે,

૧. જો તમે વહેલા આવશો તો વહેલા જઈ શકશો.

૨. જ્યારે તમે પેશગી ભરપાઈ કરશો ત્યારે તમને બીજી પેશગી મળશે.

૩. પરિશ્રમ છે ત્યાં સિદ્ધિ છે.

(ઙ) ‘અમે’ એ ‘હું’નું બહુવચનનું રૂપ છે અને તેમાં શ્રોતા સિવાયની વ્યક્તિનો સમાવેશ થાય છે, જ્યારે આપણામાં શ્રોતા અને વક્તા બંનેનો સમાવેશ થઈ શકે છે :

૧. એણે કહ્યું **અમે** દૂધમંડળીના સભ્ય છીએ.

૨. પ્રમુખે સભાને સંબોધતાં કહ્યું કે સંસ્થાના વિકાસ માટે **આપણે** પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ.

(૧૦) “હોઈ” અને “હોય” આ બંને શબ્દો “હોવું”નાં ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપ છે. “હોઈ” એ શબ્દ થઈ ચૂકેલી ક્રિયા દર્શાવે છે અને તેથી, આથી, આમ હોવાથી વગેરે અર્થ દર્શાવે છે. “હોય” એ શબ્દ હોવુંનું ક્રિયાપદી રૂપ છે અને તેમાં કાળ, શક્યાર્થ વગેરે પ્રમાણે ફેરફાર થતો રહે છે. આમ, આમાં ઉચ્ચારસામ્યને લીધે અર્થભેદ થાય છે. દા. ત.

આ અંગે હુકમો થઈ ચૂક્યા હોઈ કાગળો ફાઈલ કરવા.

અછતની પરિસ્થિતિ **હોઈ** રાહતકામો તાત્કાલિક શરૂ કરાવવાં જોઈએ.
લોહું ગરમ **હોય** ત્યારે તેને તરત ટીપવું જોઈએ.
વર્ગો ચાલુ **હોય** ત્યારે ખલેલ પહોંચાડવી નહિ.

(૧૧) જોઈએ છે, જોઈએ છીએ.

જ્યારે કોઈ વસ્તુની જરૂરિયાત હોય ત્યારે “જોઈએ છે” એવો પ્રયોગ થાય છે અને “જોવાની ક્રિયા” માટે “જોઈએ છીએ” શબ્દપ્રયોગ થાય છે.

અમે આકાશમાં તારા **જોઈએ** છીએ.

મારે એક સારું મકાન **જોઈએ** છે.

(૧૨) કર્યે - કરે એ “કરવું”નાં ભિન્નભિન્ન રૂપ છે.

નસીબ ઉપર આધાર રાખ્યા વિના કર્મ **કર્યે** જવું જોઈએ.

જે કામ **કરે** તેની ભૂલ થાય.

કર્તવ્ય **કરવું** એ માણસના હાથમાં છે.

હાથના **કર્યા** હૈયે વાગે.

કરે એટલે કરવું અને કર્યે એટલે “કર્યું હોવાથી” એવો અર્થ થાય છે.

(૧૩) જણાવ્યે, જણાવે

જણાવ્યે એટલે જણાવીને, અને મોટે ભાગે તે નકારમાં વપરાય છે. વળી “જણાવ્યે” સામાન્ય રીતે “વગર” સાથે વપરાય છે. જેમ કે, વગર જણાવ્યે કચેરીમાં ગેરહાજર રહેવું ન જોઈએ.

જરૂરિયાત જણાવ્યેથી પુસ્તકો મોકલી આપવામાં આવશે. (અહીં હકારમાં થયેલો પ્રયોગ છે.)

“જણાવે” એટલે “જાણ કરવી”, “માહિતી આપવી.”

આ બાબત કેટલે આવી છે તે **જણાવશો** તો આભારી થઈશ.

તમારી મુશ્કેલી **જણાવશો** તો તેનો કોઈ રસ્તો નીકળશે.

(૧૪) વાગે, વાગ્યે

વાગે : અથડાય, અફળાય, ઈજા થવી.

રમતાં-રમતાં કદાચ દડો તેમને **વાગે**.

વાગ્યે : એટલે સમય થયે.

સાંજે છ **વાગ્યે** જાહેર ગ્રંથાલય બંધ થાય છે.

(૧૫) વેળાસર, વહેલાસર

વેળાસર : સમયસર, યોગ્ય વખતે.

વહેલાસર : આવો કોઈ પ્રયોગ નથી અને એ વાપરવો ન જોઈએ.

પાર્ટીમાં **વેળાસર** આવી જજો.

કામ **વેળાસર** થાય તે જ અગત્યનું છે.

‘લગ્નમાં સવેળા આવી જજો’ કહેવા માટે ‘લગ્નમાં વહેલાસર આવી જજો’ ન લખાય.

(૧૬) ક્યાં, ક્યાં

આ બંને શબ્દોની જોડણીમાં અને ઉચ્ચારમાં સામ્ય દેખાય છે, પરંતુ “ક્યાં” માં “ક” જોડાયેલો છે અને સ્થળ દર્શાવે છે. “ક્યાં” એ બંને સંયુક્ત વ્યંજન છે અને વિશેષણ તરીકે વપરાય છે.

૧. તમે **ક્યાં** ગયા હતા તે જણાવ્યું ન હતું. (‘ક્યાં’ એટલે ‘કઈ જગ્યાએ’)

૨. તમે ક્યાંક્યાં પુસ્તકો લઈગયા છો તે જણાવશો.

(૧૭) સમાન અર્થ ધરાવતા અલગ અલગ શબ્દો સાથે વાપરવા નહિ.

જેમ કે-

અશુદ્ધ

અંજળપાણી

શુદ્ધ

: અંજળ

યથાશક્તિ પ્રમાણે	: યથાશક્તિ; શક્તિ પ્રમાણે
સહકુટુંબ સાથે	: સહકુટુંબ
સજ્જન માણસ	: સજ્જન
દુર્જન પુરુષ	: દુર્જન
સુસ્વાગતમ્	: સ્વાગત
એલિસબ્રિજ પુલ	: એલિસબ્રિજ, એલિસપુલ
સવિનય સાથે	: સવિનય
સાદર સહ	: સાદર
ગુલાબજળનું પાણી	: ગુલાબજળ

વાક્ય વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ સાચું હોય પણ વ્યવહારમાં તે પ્રયોગ ખોટો હોય તો વ્યવહારમાં સ્વીકાર્ય હોય તે પ્રયોગ અપનાવવો.

ખોટું

મેં નાણિયેર ફોડ્યું
મરણનું સરઘસ
ભાઈની પત્ની
ધાર્મિક સરઘસ

ખરું

મેં શ્રીફળ વધેર્યું
સ્મશાનયાત્રા
ભાત્મી
શોભાયાત્રા

(૧૮) શબ્દોનો અયોગ્ય ઉપયોગ

અયોગ્ય શબ્દનો ઉપયોગ કરવાથી અપેક્ષિત અર્થ નીકળતો નથી અને હેતુ સિદ્ધ થતો નથી. તેથી, આ અંગે યોગ્ય કાળજી લેવી જોઈએ.

અશુદ્ધ

કર્તાએ વાતનું **છેવટ** આણ્યું છે.

અહીં ચાર રસ્તાનું **મિલન** થાય છે.

બે ભાગીદારોએ **સલાહ** કરી

શુદ્ધ

કર્તાએ વાર્તાનો અંત આણ્યો છે.

અહીં ચાર રસ્તા **મળે** છે,

બે ભાગીદારોએ **સુલેહ** કરી.

(૧૯) શબ્દોની અયોગ્ય ગોઠવણી

શબ્દો વાક્યમાં યોગ્ય ક્રમમાં વપરાયા ન હોય તો તેનાથી અપેક્ષિત અર્થ નીકળશે નહિ અને તેથી તે યોગ્ય જગ્યાએ મુકાય તેની કાળજી રાખવી જોઈએ.

૧. **કર્મચારીઓ** એક ખંડમાં હિસાબનું કામ કરતા એકઠા થયા. (અશુદ્ધ)
હિસાબનું કામ કરતા **કર્મચારીઓ** એક ખંડમાં એકઠા થયા. (શુદ્ધ)
૨. **એક કુમાર** નામે છોકરો હતો. (અશુદ્ધ)
કુમાર નામે એક છોકરો હતો. (શુદ્ધ)
૩. તેણે જવાનું જલદી છે. (અશુદ્ધ)
તેણે જલદી જવાનું છે. (શુદ્ધ)
૪. ધાતુ ગરમી અને ઠંડીથી સંકોચાય છે અને ફૂલે છે. (અશુદ્ધ)
ધાતુ ગરમીથી ફૂલે છે અને ઠંડીથી સંકોચાય છે. (શુદ્ધ)

(૨૦) વિરામચિહ્નોનો અયોગ્ય ઉપયોગ

વિરામચિહ્નો યોગ્ય જગ્યાએ મુકાય તે ખૂબ જ જરૂરી છે. અન્યથા તેનાથી ખોટું અર્થઘટન થવા સંભવ છે.

૧. અહીં ગંદકી કરવી, નહિ કરનારને શિક્ષા થશે. (અશુદ્ધ)
અહીં ગંદકી કરવી નહિ, કરનારને શિક્ષા થશે. (શુદ્ધ)
૨. ભારતમાં કોઈ નાગો, ભૂખ્યો નહિ રહે. (અશુદ્ધ)
ભારતમાં કોઈ નાગો-ભૂખ્યો નહિ રહે. (શુદ્ધ)

(૨૧) પરોક્ષ રચના (Indirect narration)

ગુજરાતીમાં આવી વ્યવસ્થા નથી પણ અંગ્રેજી ભાષાની અસરના કારણે ઘણીવાર આવા પ્રયોગો જોવા મળે છે તેથી પ્રત્યક્ષ રચના (Direct narration) વપરાય તે જોવું જોઈએ.

ડ્રાઈવરે કહ્યું કે તેનાથી બસ આગળ લઈ જવાશે નહિ. (અશુદ્ધ)

ડ્રાઇવરે કહ્યું કે મારાથી બસ આગળ લઈ જવાશે નહિ. (શુદ્ધ)

પૂર્વીએ કહ્યું કે તે હવે વધુ ચાલી શકશે નહિ. (અશુદ્ધ)

પૂર્વીએ કહ્યું કે હું હવે વધુ ચાલી શકીશ નહિ. (શુદ્ધ)

(૨૨) ક્રિયાપદ સંજ્ઞાની જાતિ અનુસાર હોવું જોઈએ. કર્મની જાતિ પ્રમાણે નહિ.

રવીન્દ્ર “રામાયણ” નાટકમાં સીતા **બની**. (અશુદ્ધ)

રવીન્દ્ર “રામાયણ” નાટકમાં સીતા **બન્યો**. (શુદ્ધ)

અવની ‘હરિશ્ચંદ્ર તારામતી’માં હરિશ્ચંદ્ર **બન્યો**. (અશુદ્ધ)

અવની ‘હરિશ્ચંદ્ર તારામતી’માં હરિશ્ચંદ્ર **બની**. (શુદ્ધ)

(૨૩) કૃદંતનો ઉપયોગ

ચાલતાં, ખાતાં, જોતાં જેવાં કૃદંતોનો ઉપયોગ કરતી વખતે અનુસ્વાર અવશ્ય આવે.

તે ચાલતા ચાલતા પડી ગયો. (અશુદ્ધ)

તે ચાલતાં ચાલતાં પડી ગયો. (શુદ્ધ)

તેને ખાતા ખાતા અંતરસ ગઈ. (અશુદ્ધ)

તેને ખાતાં ખાતાં અંતરસ થઈ. (શુદ્ધ)

(૨૪) છૂટા લખવાના શબ્દો છૂટા ન લખાતાં અયોગ્ય અર્થ નીકળશે.

માંદા માણસથી મગજ ખવાય. (અશુદ્ધ)

માંદા માણસથી મગ જ ખવાય. (શુદ્ધ)

આ મા નવી છે. (અશુદ્ધ)

આ માનવી છે. (શુદ્ધ)

ખંડ ૪

લેખનકૌશલ

પ્રકરણ ૧ : પત્રવ્યવહાર

પ્રકરણ ૨ : નિબંધ-લેખન

પ્રકરણ ૩ : વિચાર-વિસ્તાર

પ્રકરણ ૪ : સંક્ષેપલેખન

પ્રકરણ ૫ : અનુવાદ

ખંડ ૪ લેખનકૌશલ

સામાન્ય સૂચનાઓ

ઈ.સ. ૧૯૪૭માં દેશ સ્વતંત્ર થતાં આપણું લોકશાહી સ્વરાજ્ય શરૂ થયું. લોકો વડે, લોકો માટે ચાલતા એવા લોકોના રાજ્યની પહેલી શરત તે લોકોની ભાષામાં ચાલે, એ છે. એમ ન થાય ત્યાં સુધી પ્રજાને સ્વરાજ્ય આવ્યું છે એમ લાગે જ નહિ. ભારતના સંવિધાનની કલમ ૩૪૩થી સંઘની રાજભાષા હિંદી છે અને કલમ ૩૪૫થી રાજ્યોમાં સરકારી કામકાજ માટે પ્રાદેશિક ભાષાઓનો ઉપયોગ કરવાની છૂટ આપી છે. એ પછી થયેલી ભાષાવાર રાજ્ય-રચનાએ આ વધુ આવશ્યક બનાવ્યું છે. દેશમાં મુસ્લિમ અને બ્રિટિશ અમલ વેળા અનુક્રમે ફારસી અને અંગ્રેજી રાજભાષા એટલે સરકારી કામકાજની ભાષા હતી. એ ભારતની આમ પ્રજાની ભાષા તો ન હતી. દેશની રાજકીય પરાધીનતાની સમાપ્તિ સાથે આ અકુદરતી પરિસ્થિતિનો અંત આવે છે. સાર્વત્રિક પુખ્ત મતાધિકારવાળા આ દેશમાં સંસદ, વિધાનમંડળો, પંચાયતો વગેરે દ્વારા હવે રાજ્ય-વહીવટમાં લોકોની ભાગીદારી વધતાં, વારસામાં મળેલી અંગ્રેજી રાજભાષા વડે કામ ચલાવવું વ્યવહારુ રીતે પણ ઉત્તરોત્તર અશક્ય બનતું જવાનું.

આ પરિસ્થિતિમાં ગુજરાત રાજ્યે તેની સ્થાપનાની સાથે જ બધું સરકારી કામકાજ ગુજરાતીમાં કરવાની નીતિની જાહેરાત કરી છે અને રાજ્યના પહેલા અધિનિયમથી ગુજરાતી અને હિંદીને રાજભાષા બનાવી છે. રાજ્ય-વહીવટમાં પ્રદેશભાષાના ઉપયોગની પ્રક્રિયા તો સ્વરાજ્ય-પ્રાપ્તિની સાથે જ આરંભાઈ ગઈ હતી. જૂના મુંબઈ રાજ્યે તાલુકા-કચેરીઓને પોતાનો વ્યવહાર તાલુકાની ભાષામાં કરવાની, જિલ્લા કચેરીઓને જાહેર જનતાના પત્રોના ઉત્તર પ્રદેશભાષામાં જ આપવાની અને જેમાં અંગ્રેજીનો

ઉપયોગ આવશ્યક હોય તે સિવાયની બાબતોમાં પ્રદેશભાષાનો ઉપયોગ કરવાની સૂચનાઓ પરિપત્રોથી ૧૯૪૮ થી ૧૯૫૦ સુધીમાં આપી હતી. દ્વિભાષી મુંબઈ રાજ્યે જિલ્લા કક્ષાની તેમજ નીચેની બધી કચેરીઓને નોંધ-લેખન તથા પત્રવ્યવહારમાં ક્રમશઃ અંગ્રેજીને સ્થાને બનતી ત્વરાએ પ્રદેશભાષા વાપરતા થઈ જવાનો આદેશ આપી આ પ્રક્રિયાને આગળ ધપાવી હતી. ગુજરાત રાજ્યે તેને તેથી આગળ લંબાવી રાજ્ય-વહીવટની ટોચની, સચિવાલયની કક્ષાએ પણ ગુજરાતીનો ઉપયોગ વધારવા પરિપત્રોથી વખતોવખત સૂચનાઓ આપી છે. (જુઓ, રાજ્ય-વહીવટમાં ગુજરાતી ભાષાના ઉપયોગ અંગેનો પરિપત્રસંગ્રહ/ સામાન્ય વહીવટ વિભાગ), એની રૂએ, સરકારી ઠરાવો, પરિપત્રો, જાહેરનામાં, ખાતાકીય નમૂનાઓ (Forms), નિયમો, ફાઈલો અને દફતરોનાં શીર્ષકો, અધિકારીઓનાં હોદ્દા-નામો અને શાખાઓનાં નામો, ફાઈલો ઉપર નોંધવાની તથા પત્રવ્યવહાર માટેની ફાઈલો પરની નોંધો વગેરેમાં, ખાતાઓના એકબીજા સાથેના આંતરિક વ્યવહારમાં તેમજ પંચાયતો સાથેના બધા વ્યવહારમાં હવે ગુજરાતી ભાષાનો જ ઉપયોગ કરવાનો રહે છે.

સરકારી કામકાજમાં ગુજરાતીના ઉપયોગમાં સૌથી પહેલી આવશ્યકતા એ છે કે હોદ્દાઓ અને કચેરીઓનાં નામો તથા સમગ્ર વહીવટી પરિભાષા રાજ્ય સમસ્તમાં એકસરખાં વપરાય. ગુજરાત સરકારે આ અર્થે તૈયાર કરાવેલા “વહીવટી શબ્દકોશ”ના પ્રકાશન અને બધી કચેરીઓમાં કરેલી તેની વહેંચણી પછી અંગ્રેજી વહીવટી શબ્દોના ગુજરાતી પયાર્થ તે કોશમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણેના જ વપરાય તો આ હેતુ સરે. એ કોશના પ્રકાશન પછી સંબોધનાત્મક Sir ને માટે “શ્રીમાન” સાથે “મહાશય” અને “મહોદય”, Collector ને માટે “કલેક્ટર” સાથે “સમાહર્તા” “Deputy Collector” માટે “નાયબ કલેક્ટર” સાથે “પ્રતિ-સમાહર્તા”, “Notification” માટે “જાહેરનામું” સાથે “અધિસૂચના”, એવા તે કોશે પ્રસ્તુત નહિ કરેલા

પર્યાયો પણ વપરાયા કરે, તે ન ચાલે. વર્ષોથી પ્રચલિત હોઈ પ્રજા જેનાથી ટેવાઈ ગઈ છે તેવા અંગ્રેજી શબ્દોને, તેને માટે અઘરા ને અપરિચિત દેશી પર્યાયો બનાવવાને બદલે, સરકારી કામકાજની ભાષામાં અપનાવી લેવાનું વલણ “વહીવટી શબ્દકોશ”માં અપનાવાયું છે. જેમ મુસ્લિમ હકૂમત વેળાના “દીવાની”, “ફોજદારી”, “કાયદો”, “ગુનો”, “સજા”, “વકીલ”, “અસીલ”, “જામીન,” “ખત,” “દસ્તાવેજ”, “સદરહુ” “સગીર” જેવા ફારસી શબ્દો અને અંગ્રેજી હકૂમત વેળાના “એક્ટ” (Act), “સ્ટાંપ” (Stamp) “સીલ” (Seal,) “કન્ટિજન્સી” (Contingency) “પુરસીસ” (Process) જેવા અંગ્રેજી શબ્દો અત્યાર સુધી વપરાતા આવ્યા છે. તે જ રીતે “અપીલ”, “કોર્ટ”, “હાઈકોર્ટ”, “જજ”, “જ્યુરી”, “ગ્રાન્ટ”, “વિલ” “જેલ”, “પોલીસ”, “બજેટ”, “કંપની” વગેરે જેવા અંગ્રેજી શબ્દો હવે તેના અતિપરિચિતપણાને લીધે ગુજરાતીમાં વાપરવામાં કશું ખોટું નથી. સામાન્ય વ્યવહારની ગુજરાતી ભાષામાં તો આથી પણ વધુ સંખ્યાના ફારસી તેમ જ અંગ્રેજી શબ્દો પ્રવેશી જઈ નિત્યવપરાશના બની ગયા, જેને તેમાંથી કાઢી નાખવા પોસાય તેમ નથી. બીજી ભાષાઓના શબ્દો બધી ભાષાઓ ઓછા-વધતા પ્રમાણમાં હંમેશાં અપનાવતી જ આવી છે.

આયોજિત વિકાસ અને કલ્યાણરાજ્યના આગ્રહે હવે રાજ્યનું કાર્ય વિસ્તરતું જ જાય છે. એ પરિસ્થિતિમાં વહીવટી ભાષાનું શબ્દભંડોળ પણ વિસ્તરશે. ઘણા નવા અંગ્રેજી શબ્દોના ગુજરાતી પર્યાય પણ યોજવાના રહેશે. એ પ્રસંગે ગુજરાતી ભાષાની ખાસિયત અને સરળતા તથા સુગમતાને જ દષ્ટિ સમક્ષ રાખી સમાનાર્થ ગુજરાતી શબ્દો શોધી કે બનાવી તેની પડખે કૌંસમાં મૂળ અંગ્રેજી શબ્દ મૂકવા ઠીક થશે. એથી અર્થ પરત્વે કોઈ ગોટાળો થશે નહિ. પછી એ પર્યાયોમાં બળ હશે તો તે પ્રચલિત થઈ જશે, નહિતર તેને બદલે બીજા વધુ સારા પર્યાય યોજાશે ને વપરાવા માંડશે. ઉતાવળનું કામ હોય અને યોગ્ય ગુજરાતી પર્યાય તત્કાળ ન જડે (જોકે એમ બનવાનું કશું

કારણ નથી. દરેક કચેરીએ સારા અંગ્રેજી-ગુજરાતી શબ્દકોશોની એક બે નકલો રાખવી જ જોઈએ) તો નહૂટકે તે પ્રસંગ પૂરતો અંગ્રેજી શબ્દ જ વાપરી લઈ બીજું બધું લખાણ ગુજરાતીમાં કરી કામ નભાવી લેવાય અને પાછળથી તેવા અંગ્રેજી શબ્દોના યથાર્થ ગુજરાતી પર્યાય માટે ભાષા-કચેરીની મદદ માગી શકાય.

આજ સુધી વહીવટમાં અંગ્રેજી ભાષા પ્રચલિત રહી હોવાથી, ગુજરાતીમાં બધું સરકારી કામકાજ કરવા જતાં, કેટલાક સમય સુધી સરકારી વ્યવહારની અંગ્રેજી ભાષા જ સરકારી અધિકારી-કર્મચારીઓની નજર સમક્ષ રહેવાની. ઠરાવો, પરિપત્રો, યાદીઓ, જાહેરનામાં, પત્રો, નોંધ-લેખન વગેરેનું સ્વરૂપ તથા ભાષા બરાબર તેના અંગ્રેજી નમૂના પ્રમાણે જ ગુજરાતીમાં રાખવાની વૃત્તિ પણ રહેવાની. એ બધાં સ્વરૂપોનાં લખાણ ગુજરાતીમાં કેમ લખાય એ વિષે ઉદાહરણ સાથે સરકારી કર્મચારીઓને માર્ગદર્શન આપ્યું છે. અંગ્રેજીના શબ્દપ્રયોગો, વાક્ય-રચનાઓ અને કેટલીક લઘુઓનું ગુજરાતી ભાષાંતર એટલું અક્ષરશઃ કરવું જરૂરી નથી કે લખાણ તરજુમિયું અને ગુજરાતી તરીકે કઢંગુ લાગે. દરેક ભાષાને પોતાની ખાસિયત હોય છે. તેથી એક ભાષાનું વક્તવ્ય બીજી ભાષામાં ઉતારતાં તે બીજી ભાષાની ખાસિયત પ્રમાણે કરવું જોઈએ.

નીચેના દાખલાઓમાં ડાબી બાજુનું લખાણ અંગ્રેજીનો સીધો તરજુમો છે અને જમણી બાજુનું લખાણ, તે ગુજરાતી લાગે તે રીતે કેમ લખી શકાય તે દર્શાવે છે. અંગ્રેજીમાં શું હશે તે સૌ સમજી શકશે.

૧. સરકાર સહર્ષ ઠરાવે છે/સરકારને	૧. સરકાર ઠરાવે છે કે
ઠરાવતાં આનંદ થાય છે કે	
૨. ઓછામાં ઓછા વિલંબથી	૨. શક્ય તેટલું જલદી
૩. પુનર્જાળવણી માટે પ્રાપ્ત છે.	૩. ફરી ફાળવી શકાય તેમ છે.

૪. આની વિચારણા વધુ વખત મુલતવી રાખી શકાય નહિ. ૪. આ તરત વિચારવું ઘટે.
૫. ભૌતિક સિદ્ધિ (યોજનાના લક્ષ્યાંકની) કાર્યસિદ્ધિ ૫. (ખરેખર) થયેલું કાર્ય;
૬. આપનું માયાળુ ધ્યાન દોરવામાં આવે છે. ૬. સવિનય આપનું લક્ષ દોરું છું.
૭. શિક્ષણખાતાને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી ૭. શિક્ષણખાતા પૂરતું
૮. - ને સંબોધેલો પત્ર ૮. - ઉપર લખેલો પત્ર
૯. - નો સંપર્ક સાધશો ૯. - ને લખશો.
૧૦. - કરવા પગલાં લેશો. ૧૦.- કરવા તજવીજ કરશો.
૧૧. મને એમ જણાવવાનો અનુરોધ થયો છે કે ૧૧. સૂચનાનુસાર/આજ્ઞાનુસાર
૧૨. આના પર વધુ પડતો ભાર મૂકી શકાય નહિ. ૧૨. આની પર જેટલો ભાર મૂકીએ તેટલો ઓછો.

આ તો માહતી માટે દાખલ થોડાક નમૂના છે. વિશેષ માટે ભાષા-કચેરીના સરકારી પ્રકાશન “માર્ગદર્શિકા”માંની Whereas, Provided, Provided further, As the case may be વગેરે પરની નોંધો તથા તે આખી પુસ્તિકા વાંચવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે. અંગ્રેજી રચનાને નજર સમક્ષ રાખીને તેને ગુજરાતીમાં ગોઠવવાનું છોડી, વક્તવ્ય પર જ ભાર મૂકી તેને ગુજરાતી ભાષાની પ્રકૃતિ કે ખાસિયતને માફક આવે એ રીતે લખવાનું કરતાં, અને પછી, અંગ્રેજીમાં વિચારી તેને ગુજરાતીમાં ઉતારવાને બદલે ગુજરાતીમાં જ વિચારી ગુજરાતીમાં જ લખવાની ટેવ વધતાં, આ બાબતમાં કોઈ મુશ્કેલી વરતાશે નહિ. વળી “નીચે સહી કરનાર જણાવે છે” જેવી લઘણો સ્વતંત્ર ગુજરાતી લખાણમાં દેખાશે જ નહિ.

સરકારી લખાણ વાપરવાની ભાષા પરત્વે નીચે કેટલીક વ્યવહારુ સૂચનાઓ આપી છે, જેના પાલનથી સરકારી કામકાજમાં ગુજરાતી ભાષાનું ધોરણ ઊંચું જશે.

૧. રાજ્ય-વહીવટની કાર્યક્ષમતા આમ જોઈએ તો ઘણા પ્રમાણમાં તેના અધિકારીઓ-કર્મચારીઓની સ્પષ્ટ અને મુદ્દાસર લખવાની શક્તિ ઉપર અવલંબે છે. લખનારના મગજમાં પોતાને શું કહેવું તે સ્પષ્ટહોય તો તેની ભાષા પણ સ્પષ્ટ જ બનશે. ઉત્તર લખવાનો હોય તો જાવક, લખાણ કે તુમારનો ચોક્કસ મુદ્દો પકડી તેનો જ યોગ્ય ઉત્તર વાળવો અને કશી અપ્રસ્તુત વાત તેની અંદર આવવા દેવી નહિ.

૨. બને તેટલું ટૂંકું લખવું. ઘણાં સરકારી લખાણ સાઈકલોસ્ટાઈલ કરાવીને મોકલાતાં હોય છે. એનું બિનજરૂરી લંબાણ નકલો કાઢતી વેળા તેમજ વાચન વેળા નાહક વધુ સમય લે. સરકારી વહીવટી તંત્રની કાર્યક્ષમતામાં સમયની કિંમત ઘણી ગણવી જોઈએ. આથી, બિનજરૂરી પ્રસ્તાવના ટાળવી અને સીધા મુદ્દાની વાત ઉપર આવી જઈ, કહેવાનું કહી નાખી, લખાણ પૂરું કરવું. જરૂર લાગે તો ટૂંકો ઉત્તર લખી પછી તેના સ્પષ્ટીકરણ કે સમજૂતી અર્થે થોડીક લીટીઓ લખી શકાય. જરૂર કરતાં કશું વધુ લખવું નહિ. “આ પરથી માલૂમ પડશે કે, “આપ જોશો કે,” “વિશેષમાં જણાવવાનું કે,” “આથી એ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે કે”, “આપને માહિતી છે તે પ્રમાણે” વગેરે જેવી બિનજરૂરી ભાષા પણ બને ત્યાં સુધી ટાળવી. આ અંગે સભાનતા કેળવાશે તો શબ્દ અને અર્થ પરત્વે એવી જાગ્રત સાવધાની આવી જશે કે નીચેના શબ્દ-ઝૂમખામાંના કાળા છાપેલા શબ્દો બિનજરૂરી માની તે ટાળવાનું લખનારને સૂઝી જશે :

સાચી હકીકત એ છે કે; **ચોક્કસ** નિર્ણય; **આવશ્યક** શરત; **ગંભીર** કટોકટી; ખરું જોખમ; **સક્રિય** વિચારણા; **નાહક** લંબાઈ; અમુક **ચોક્કસ**

વ્યક્તિ; આ હકીકત જોતાં હરકત સરખું નથી; સવિનય જણાવવાનું જે...
તે વિદિત થાય;

૩. આપણું કહેવાનું સામી વ્યક્તિ કશી ગેરસમજણ વિના તરત સમજી શકે તે માટે સરકારી કામકાજની ભાષા સાદી, નિત્યપરિચિત, સીધી અને સુગમ હોવી જોઈએ. તેમાં બિનજરૂરી સાહિત્યિક છટા અને શબ્દાડંબર અસ્થાને ગણાય. આથી, વિશેષણો અને અવ્યયોના વપરાશમાં બહુ સાવધ કે કરકસરિયાં રહેવું જોઈએ. જેમાંથી બીજો અર્થ પણ સમજાવાનો સંભવ હોય તેવા શબ્દને બદલે સ્પષ્ટાર્થ કે નિશ્ચિતાર્થ શબ્દ જ પસંદ કરવા. અઘરા, ભારેખમ અને સામા વાંચનારને સમજવામાં સુગમ પડે નહિ તેવા શબ્દો વપરાય નહિ. અનિવાર્ય જરૂર વિના, એટલે કે સરળ કે સાદા ગુજરાતી શબ્દોથી કામ ચાલી શકે તેમ હોય ત્યાં, અપરિચિત સંસ્કૃત કે ફારસી શબ્દો વાપરવાનો મોહ રાખવો નહિ.

“સરળ”નો અર્થ “ગ્રામ્ય” અને “શિષ્ટ”નો અર્થ “આડંબરી” કરવાની જરૂર નથી. સરળતા સાથે શિષ્ટતાનો મેળ અશક્ય નથી.

નીચેના થોડાક નમૂનામાં ડાબી કરતાં જમણી બાજુના શબ્દો સરળ શબ્દોના વપરાશમાં માર્ગદર્શક થશે :

અનુગામી હપતો	પછીનો હપતો	પ્રથમત:	પ્રથમ;પહેલાં
સામાન્યતયા;	સામાન્ય રીતે	ઉપર્યુક્ત	ઉપરનું
સાધારણત:			
અધોરેખિત	નીચે લીટી દોરેલું	હસ્તાક્ષર	સહી
વિકલ્પ	બીજો ઉપાય	રોજ-બ-રોજનું	રોજનું
પરીક્ષ્ય	પરીક્ષાર્થી; ઉમેદવાર	વ્યવહાર્ય	વ્યવહારુ
વિશે:પરત્વે	સંબંધમાં પ્રાપ્ય	ઉપલભ્ય	મળી શકતું
ઘટિત	ઘટતું; યોગ્ય	ભવદીય	આપનો

૪. વાક્યમાં દુરાન્વયી રચના ટાળવી. એવી રચનાથી કોઈવાર લખનારે ધાર્યો ન હોય તેવો અર્થ સામી વ્યક્તિ કરી બેસે એવો સંભવ છે. વાક્યમાં જે શબ્દોને નજીકનો સંબંધ હોય તેને નજીક મૂકવા. કર્તા અને ત્યાં સુધી ક્રિયાપદની નજીક મુકાય તે સારું, ક્રિયાપદ કર્તાથી બહુ દૂર ન આવે તે જોવું. દુરાન્વય મોટે ભાગે લાંબા સંકુલ વાક્યોમાં આવે છે. એ ટાળવા વાક્યો અને ત્યાં સુધી સાદા અને ટૂંકા જ વાપરવાં. નજર સમક્ષ લાંબું અંગ્રેજી વાક્ય હોય તો એનું વકતવ્ય બે-ત્રણ સાદાં વાક્યમાં ઉતારવામાં હરકત નથી.

૫. લોકો સાથેના સામાન્ય વ્યવહારમાં કાનૂની અને તકનિકી પરિભાષા વાપરવાની કે એની લઘ્વોની અક્ષરશઃ અનુસરણ કરવાની જરૂર નથી. કાયદા કે નિયમોને લગતી બાબત સરળ સ્પષ્ટાર્થ ભાષામાં મૂકીને સમજાવી શકવાની આવડત સરકારી કર્મચારીઓએ કેળવી લેવી જોઈએ. કાયદાની ભાષામાં સર્વનામનો ઉપયોગ ઓછો થાય છે. અર્થફેરનો તમામ સંભવ ટાળવા એક જ વાક્યમાં તેનાં તે જ નામ કર્તા કે કર્મ તરીકે તેમાં વપરાય છે. સામાન્ય સરકારી લખાણોમાં ઘટતે સ્થળે સર્વનામ વાપરવામાં વાંધો નથી. કાયદાની ભાષાના અંગ્રેજી Such ના જેવો એવો-એવી-એવું ગુજરાતીમાં વારંવાર વાપરવું સારું ન લાગે. “એવો”નો પ્રયોગ એકવાર થઈ ગયા પછી તેને જ માટે થતા ઉલ્લેખોમાં “તે” થી કામ ચાલી શકે “અને/અથવા”નો પ્રયોગ પણ ઓછો જ કરવો ઠીક છે. તેને બદલે બીજું વાક્ય બનાવીને વિકલ્પ સ્પષ્ટ રીતે બતાવી શકાય. અંગ્રેજીમાં former અને later વપરાય છે. તેમ ગુજરાતીમાં “આગલા” અને “પાછલા” વાપરવાને બદલે એ સર્વનામોનાં નામ જ વાપરવાં સારાં, જેથી અર્થમાં કોઈ ગોટાળો થાય નહિ.

૬. સરકારી કામકાજની ભાષાને એક જ ઢાળની તુમારભાષા બનાવી દેવાની જરૂર નથી. સામાન્ય વ્યવહારની અને સરકારી કામકાજની ભાષા વચ્ચેનો ભેદ જેટલો ઓછો કરી શકાય તેટલું ઈષ્ટ. વળી, આમ જ લખાતું આવ્યું છે માટે તે જ રીતે લખવાની લાલચ ટાળી, સરકારી લખાણને

આજની ભાષાનું સ્વરૂપ આપતાં અચકાવું નહિ. દરેક પત્રમાં કે નોંધમાં “ઉપર્યુક્ત વિષય સંબંધમાં” એવી શરૂઆત ન કરાય તો ચાલે. “મહેરબાન સાહેબ” એ સંબોધનને બદલે “શ્રીમાન” અને “તાબેદાર સેવક”ને બદલે “આપનો” કે “સેવક” એ શબ્દથી ચાલે. “...કરવા મહેરબાની થવી/થશે. (અથવા કૃપાવંત થશો)” ...ને બદલે “...કરવા વિનંતી છે/ કરું છું નો પ્રયોગ થઈ શકે. “આમ કરવું યોગ્ય લાગશે નહિ” નોંધવાક્ય “આમ કરવું યોગ્ય (લાગતું) નથી” એ રીતે લખી શકાય. કશુંક મળી ગયું હોય ત્યારે તે જણાવવા માટે “...મળવામાં (કે મળી જવામાં) છે” એમ ભલે અગાઉ સરકારી લખાણોમાં વપરાયું હોય, એ પ્રયોગ ગેર-અર્થ ઊભો કરે તેવો હોઈ તેને બદલે “... મળ્યું (કે મળી ગયું) છે” એમ જ લખવું. દરેક લખાણને અંતે “.... તે વિદિત થાય” એ શબ્દો લખ્યા કરવાનું અનિવાર્ય નથી. આગળ “જણાવવાનું કે” શબ્દો આવતા હોય તો અંતે “તે વિદિત થાય” એ શબ્દો બિનજરૂરી ઠરે. એ પ્રયોગ ઠીક લાગતો હોય તો આગળ “જણાવવાનું” જેવા પ્રયોગની જરૂર નથી. with reference to your letter ના અર્થમાં “આપના પત્રના અનુસંધાનમાં” એમ અગાઉ લખાતું હોય કે લખાતું આવ્યું હોય તો પણ તેમ હવે ન લખાય. એ અર્થમાં ત “આપના પત્ર સંબંધમાં” એમ જ વપરાય. “અનુસંધાનમાં” એ અંગ્રેજી in continuation ના અર્થમાં જ, આગળના લખાણના અનુસંધાનના અર્થમાં જ વપરાય.

૭. લખનાર તરફથી વ્યક્તિગત રીતે નહિ પણ આખી કચેરી કે તંત્ર તરફથી જણાવાતું હોય એવી ભાષામાં અંગ્રેજીનું જોઈને ગુજરાતીમાં “તમારું” લક્ષ દોરવામાં આવે છે.” “આપે મોકલેલા વાર્ષિક રિપોર્ટની પહોંચ સ્વીકારવામાં આવે છે.” જેવી વાક્યરચના સરકારી પત્રવ્યવહારમાં વપરાતી જોવા મળે છે. એવી તૃતીય પુરુષ કર્મણિ રચનાઓને બદલે “તમારું લક્ષ દોરું છું.”ની પહોંચ સ્વીકારું છું.” જેવી પહેલા

પુરુષના પ્રયોગવાળી કર્તરિ રચના વાપરવી વધુ ઈષ્ટ છે. Delay is regretted માટે “વિલંબ માટે દિલગીર છું” એમ જ લખવું ગુજરાતીમાં શોભશે. ક્રિયાપદોમાં બને ત્યાં લગી સકર્મક ક્રિયાપદો જ વાપરવાં ઠીક છે. “... એમ આ કચેરીનું માનવું છે” કે “આ ખાતાની પ્રથા એવી છે કે” એવી રીતે લખીને એક ઉત્તર માટેની પોતાની વ્યક્તિગત જવાબદારીને પાછળ રાખી તંત્રને આગળ કરવાનું અધિકારી ક્યારેક કરી શકે.

૮. લખાણના શબ્દોના અર્થની ચોકસાઈ અને ભાર મૂકવો હોય ત્યાં તેટલો જ ભાર મૂકવાની સાવધાની રાખવી. “ચોક્કસ”, “ઘણું,” “ખૂબ” “બહુ” જેવા શબ્દો ઓછા અને વિચારીને વાપરવા. નીચેના શબ્દો પણ તેમનો ચોક્કસ અર્થ વિચારીને અને ઉદ્દિષ્ટ અર્થ પ્રમાણે તેની પસંદગી કરીને સંભાળપૂર્વક વાપરવા જોઈએ :

- (૧) તોપણ, તેમ છતાં અલબત્ત, જોકે
- (૨) યોગ્ય, ઉચિત, વાજબી, ઘટતું
- (૩) પ્રતિક્રિયા, પ્રત્યાઘાત, પરિણામ
- (૪) દષ્ટિ, દષ્ટિબિંદુ, દષ્ટિકોણ, અભિગમ
- (૫) બરતરફી, રૂપસદ, પાયરી-ઉતાર, મોકૂફી
- (૬) ફક્ત, માત્ર, જ, સિવાય, ઉપરાંત, વળી
- (૭) અનિવાર્ય, અવશ્ય, આવશ્યક, જરૂરી
- (૮) કેટલાક, થોડાક, કોઈકોઈ, અમુક, કાંઈ, કોઈ, કોઈપણ
- (૯) એકંદરે, સરવાળે, સમગ્રપણે, કુલ, સામાન્ય રીતે, સરેરાશ, લગભગ, આશરે

૯. સરકારી લખાણમાં આભાર, દિલગીરી, હર્ષ-ખુશી, પ્રોત્સાહન, સંતોષ વગેરે ભાવ વ્યક્ત કરતા શબ્દો દ્વારા માનવીય તત્ત્વ પણ લાવી

શકાય. સરકારી લખાણમાં યંત્ર/ જડ ટાઢાશ જ જોઈએ એવો કોઈ નિયમ નથી. કશાકની પહોંચ સ્વીકારતાં કે કોઈ કાર્યમાં આંકડા, રિપોર્ટ વગરની મદદ મળતાં તે માટે આભાર દર્શાવી શકાય. કશું થઈ શકે તેમ ન હોય તો “દિલગીર છું કે આ બાબતમાં નિયમનો બાધ આવતો હોવાથી કશું થઈ શકે તેમ નથી” એવી ભાષા પ્રયોજવામાં કશું ખોટું નહીં. ખુલાસો માંગતાં અને ચેતવણી આપતાં લખાણોમાં ભાષામાં કઠોરતા લાવ્યા વિના કડક સૂર વ્યક્ત કરી શકાય.

જાહેર જનતા સાથેના પત્રવ્યવહારમાં ક્યાંય અવિનય, તોછડાપણું કે બિનજરૂરી કઠોરતા પેસી ન જાય તે જોવું. લોકશાહીમાં કદાચ કોઈ પ્રજાજનના પત્રમાં તોછડાઈ, કોધ કે અધીરાઈ દેખાય, તોપણ સરકારી અધિકારીએ પોતે તો ધીરજ રાખી, ગૌરવ જાળવી, સામે સભ્યતા જ દાખવવી રહી. સહાનુભૂતિ કે સમભાવ સરકારી અધિકારી-કર્મચારીઓનો એક આવશ્યક ગુણ હોવો ઘટે અને તે રૂબરૂ મુલાકાત વેળા તેમજ લખાણમાં સૌજન્યરૂપે પ્રકટ થવો જોઈએ.

૧૦. સૌથી છેલ્લી, છતાં સૌથી પહેલી મૂકવા જેવી, મહત્વની સૂચના એ કે સરકારી લખાણમાં વપરાતી ભાષા શુદ્ધ જોઈએ. “શુદ્ધ” એટલે વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ ભૂલ વગરની જોડણી, અનુસ્વાર, વિરામચિહ્નો, જાતિ, વચન અને વાક્યરચનાના કોઈ દોષો વિનાની, સરકારી પરિપત્રો, યાદીઓ, તુમારો વગેરે કચેરીઓ અને ખાતાઓ વચ્ચેના આંતરિક વ્યવહારની જ વાત છે એમ માની આ બાબતમાં બેદરકારી સેવવી ઉચિત નથી. સરકારી લખાણો, ઠરાવો, જાહેરનામાં, અપીલો, નોટિસો, પત્રોના ઉત્તરો, સરકારી પ્રકાશનો વગેરે અનેક રૂપમાં સામાન્ય પ્રજા સુધી પહોંચતાં હોય છે. તેથી સરકારી ભાષા King’s English જેવી પ્રમાણભૂત, નમૂનારૂપ અને ભાષાશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ તેની ખામી કે ભૂલ કોઈ ચીંધી શકે નહિ તેવી બનવી જોઈએ.

સરકારી લેખન-વ્યવહાર

સરકારી કામકાજમાં થતાં લખાણોની બે પદ્ધતિ હોય છે : પત્રપદ્ધતિ અને નોંધપદ્ધતિ.

પત્રપદ્ધતિને સમજાવવાની જરૂર રહેતી નથી. આ પદ્ધતિ હેઠળ, આવેલ લખાણને રાખી લઈ તેનો અલગ ઉત્તર મોકલાય છે, જેની સ્થળપ્રત, ઉત્તર મોકલતી કચેરીના રેકર્ડમાં રહે છે. પત્ર મોકલતી તથા તેનો ઉત્તર આપતી એમ બેઉ કચેરીઓમાં આમ પોતપોતાના લખાણની સ્થળપ્રત તથા સામી કચેરીનો ઉત્તર સચવાય છે. આથી પછીના પત્રવ્યવહાર વેળા તેની પર નજર નાખી જવાની અનુકૂળતા મળે છે. આ પત્રપદ્ધતિ સચિવાલય સિવાયનાં ખાતાં/કચેરીઓને વિશેષ અનુકૂળ પડે છે.

સચિવાલય-કક્ષાએ સચિવાલયના વિભાગો વચ્ચેના કે તે વિભાગો હેઠળની કચેરીઓ સાથે થતા સરકારી કામકાજ અંગેના લેખન-વ્યવહારમાં નોંધ-પદ્ધતિનો આશ્રય લેવાય છે. આ પદ્ધતિ હેઠળ કોઈપણ બાબતમાં લખાણ શરૂ કરતા મૂળ વિભાગ (Originating Enactment) તરફથી એક વખત લખાણ શરૂ થયા પછી જે વિભાગ તરફ તે રવાના થાય તે વિભાગના અધિકારી તે લખાણની નીચે જ તેમનો જવાબ ઉમેરતા જાય છે અને આમ આખી અવિધિસર નોંધ (U.O.R) ની ફાઈલ પાછી ફરી મૂળ વિભાગમાં આવી જાય છે. આવી વ્યવસ્થામાં સ્થળપ્રત રાખવાનું બિનજરૂરી બની જાય છે.

પત્રપદ્ધતિમાં બે કચેરીઓમાં બધો પત્રવ્યવહાર સાચવવાની જે બેવડી કામગીરી કરવી પડે છે તેમાં આમ ઘણી કરકસર થઈ વિભાગો વચ્ચે ફરતી ફાઈલ પોતે જ તે વિષયનું સંપૂર્ણ રેકર્ડ બને છે.

સરકારી લખાણ મહદંશે પત્રરૂપે હોય છે. બિન-સરકારી વ્યક્તિઓ કે સંસ્થાઓ તરફથી આવતાં લખાણોના કે સરકારી નોકરીમાં ન હોય તેવા કર્મચારીઓની ખાતાને સીધી મળેલી અરજીઓના, “તે પરત્વે ધ્યાન

આપવામાં આવશે,” એવા ઉત્તર આપવા રાબેતા મુજબના પહોંચપત્રો લખવામાં આવે છે.

આવા રોજિંદા પ્રકારના પહોંચપત્રો ઉપરાંત હાઈકોર્ટ, જાહેર સેવા આયોગ, ઈત્યાદિને કોઈ લખાણની રવાનગી માટે શેરાનો ઉપયોગ ન કરતાં સાથપત્રો લખાય છે.

ભારત સરકાર તથા ઈતર રાજ્ય સરકારોને (હિંદી/અંગ્રેજીમાં) તથા ખાનગી વ્યક્તિઓ અને ધારાસભ્યોને પણ તેમણે માગેલી કોઈ માહિતી આપવા પત્રો લખાય છે.

આ ઉપરાંત ખાતાના કર્મચારીઓ તરફથી ખાતાના વડાને અરજીરૂપે પત્રો લખાય છે. સામાન્ય રીતે તાબાની કે બીજી કોઈ કચેરીમાંથી કોઈ હકીકત કે વિશેષ હકીકત, માહિતી કે વિશેષ માહિતી મેળવવા માટે આ જાતના પત્રો લખાતા હોય છે. રાજ્ય સરકારનાં ખાતાં/ કચેરીઓ વચ્ચે અંદરોઅંદર થતા પત્રવ્યવહારનું પ્રમાણ ઠીક ઠીક મોટું રહે છે.

સરકારી પત્રોની ભાષા સરકારી લખાણનાં યાદી જેવાં બીજા સ્વરૂપોની ભાષાની સરખામણીમાં ઓછી ઔપચારિક હોય છે. તેવા પત્રો પ્રથમ પુરુષમાં લખાતા હોવાથી તેની ભાષા પણ સીધી અને સરળ હોય એ ઈષ્ટ ગણાય.

પ્રકરણ ૧ : પત્ર-વ્યવહાર

પત્રનું સામાન્ય સ્વરૂપ

સરકારી પત્રમાં સૌથી પહેલી મહત્વની વાત, તેને મથાળે, જમણી બાજુએ “ગુજરાત સરકાર” એ શબ્દો અને પત્ર મોકલનાર વિભાગ, ખાતા કે કચેરીનું નામ અને સરનામું, પત્રનો વિષયદર્શક ત્રિવર્ણ સાથે નંબર અને તારીખ લખવાની છે. સામેથી ઉત્તર આપનાર ખાતા કે કચેરીને પૂર્વસંદર્ભ લેખે એ ટાંકવા પડતાં હોય છે. એક જ વિષય અને નંબરના પણ જુદી જુદી તારીખે લખાયેલા પત્રોવાળો પત્રવ્યવહાર એકઠો કરવાની સગવડ પણ એથી મળે છે. કચેરીના સરનામામાં તેનો ટેલિફોન નંબર કે તાર માટેનું ટૂંકું સરનામું પણ છાપવામાં આવે છે. ક્યારેક નંબરની વિગત છૂટી પાડીને પાનાની ડાબી બાજુએ મથાળે પણ દર્શાવાય છે, પણ પત્રને મથાળે ડાબી બાજુએ પત્ર લખનાર અધિકારીનું નામ અથવા/ અને હોદ્દો દર્શાવવા માટે પત્રનો નંબર જમણી બાજુ લખવો એ વધુ સૌં છે, ડાબી બાજુએ મથાળે પત્ર લખનાર અધિકારીનું નામ કે હોદ્દો દર્શાવ્યા પછી તેની નીચે “પ્રતિ” એ મથાળા નીચે સંબોધિત વ્યક્તિ કે અધિકારીનું નામ, હોદ્દો/ ખાતું/ વિભાગ/કચેરી/ સરનામું વગેરે લખાય. એ પછી વચમાં “વિષય” શબ્દ લખી તેની આગળ બે ટપકાં મૂકી પત્રનો વિષય કે બાબત ટૂંકમાં એક બે લીટીમાં લખવાની હોય છે. કોઈ પત્રનો જવાબ વાળવાનો હોય તો તે પત્રમાં વિષય જે રીતે વર્ણવ્યો હોય તે જ શબ્દો જવાબના પત્રમાં “વિષય” માટે વાપરવા જરૂરી ગણાય. પત્ર કયા ઉદ્દેશથી લખાયો છે અથવા કઈ બાબત સંબંધમાં છે, એ સામી કચેરીને પ્રથમથી તરત સ્પષ્ટ થાય એટલા માટે વિષયનો આવો ઉલ્લેખ સરકારી પત્રવ્યવહારમાં ખાસ જરૂરી ગણાય.

આના પછી આવે સંબોધન, એમાં રાજ્ય સરકારના અધિકારીઓ અન્ય સરકારી અધિકારીઓ પર સરકારી કામકાજ અંગે લખતા હોય તો ઉપર કશા સંબોધનવાચક શબ્દની તેમજ અંતે સમાપનની કશા વિવેક-વચનની જરૂર હોતી નથી.

વિધાનસભાના સભ્યો, ખાનગી વ્યક્તિઓ, સંસ્થાઓ વગેરેને લખાતા પત્રમાં અંગ્રેજીમાં જેમ Sir શબ્દથી ચલાવાય છે, તેમ ગુજરાતીમાં સંબોધિત વ્યક્તિ પુરુષ હોય તો “શ્રીમાન” અને સ્ત્રી હોય તો “શ્રીમતી”, એ સંબોધન શબ્દો જ વાપરવા બધી રીતે યોગ્ય છે. બંગાળીમાં એને માટે વપરાતા ‘મહાશય’ અને હિન્દીમાં વપરાતા ‘મહોદય’ને મુકાબલે “શ્રીમાન” વધુ સરળ છે અને તે હવે સારા પ્રમાણમાં પ્રચલિત પણ થઈ ગયો છે, તેથી “મહાશય” કે “મહોદય”નો મોહ રાખવો ઈષ્ટ નથી. અધિકારીના હોદ્દાની આગળ ‘મહેરબાન’ અને પાછળ ‘સાહેબ’ લગાડવાની જૂની લઢણ પણ હવે છોડી દેવી જોઈએ. પ્રજાજનો હવે સ્વતંત્ર લોકશાહી પ્રજાસત્તાકની અંગરૂપ વ્યક્તિઓ હોઈ સ્વરાજ્યની હવામાં સરકારી અધિકારીઓ પર આવતી તેમની અરજીઓ કે પત્રોમાં પણ, “મહેરબાન... સાહેબ” કે “કૃપાવંત” કે એવાં જૂનાં સંબોધનો હવે દેખાતાં અટકી જશે. તેઓ “પ્રતિ”ની નીચે અધિકારીનો હોદ્દો લખી તેને માનવાચક “શ્રી” લગાડી દે (દા.ત. સચિવશ્રી, મહેસૂલ વિભાગ, કલેક્ટરશ્રી, ખેડા જિલ્લો) તેથી શિષ્ટાચાર ગૌરવભરી રીતે જળવાશે. સરકારી અધિકારીઓ પર લખાતા પત્રોમાં જ્યાં સંબોધન-શબ્દ “શ્રીમાન” વાપરવાનો ન હોય ત્યાં પણ ઉપર “પ્રતિ” ની નીચે સંબોધિત અધિકારીના હોદ્દાને “શ્રી” લગાડીને આદર વ્યક્ત કરી શકાશે.

સંબોધન પછી પત્રનું મુખ્ય વક્તવ્ય આવે. એને માટે જરૂરી હોય તો જ અને તેટલી જ (એટલે ટૂંકી ને મુદ્દાસર) પ્રસ્તાવના કરી સીધું કહેવાની વાત ઉપર આવી જવું જોઈએ. સરકારી પત્રમાં સંદર્ભરૂપે પત્રનાં નંબર-તારીખ-પત્રના પ્રારંભમાં જ ટાંકવા જોઈએ. દા.ત. “અથવા તા.... ના આપના પત્ર નં....ના સંબંધમાં સૂચનાનુસાર જણાવવાનું કે “અથવા” સવિનય/નિવેદન... જ.” “તા.... ના આપના પત્ર નં..... ના ઉત્તરમાં સવિનય જણાવવાનું કે” વિભાગ/ ખાતા/ કચેરીના પોતાના આગલા પત્રની યાદ આપવાનું જરૂરી થતું હોય ત્યાં તેને નંબર-તારીખ આપવાનું સર્વથા ઉચિત ઠરે છે. દા.ત. “આ વિભાગના તા....નં.... ના પત્ર પ્રત્યે ધ્યાન દોરી સૂચનાનુસાર જણાવવાનું જે” વળી લાંબો પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો હોય ત્યાં છેલ્લા પત્રનો ઉલ્લેખ કરવાનું જરૂરી

બને છે. “આપના તા...નં.... ના આ વિષય પરના છેલ્લા પત્રના સંબંધમાં... ને અનુલક્ષીને જણાવવાનું જે”

ખાતા/ કચેરીએ લખેલા આગલા પત્રનો હવાલો આપી લખતી વેળા જ “... ના અનુસંધાનમાં ” એવો શબ્દપ્રયોગ થઈ શકે છે. દા.ત. “મારા તા..... ના પત્ર નં.... ના અનુસંધાનમાં જણાવવાનું કે “સામી કચેરીના પત્રનો ઉલ્લેખ કરતી વેળા “...ના અનુસંધાનમાં” નહિ પણ “...ના સંબંધમાં” કે “ને અનુલક્ષીને” એવો પ્રયોગ કરાય.

પત્રમાં સામા અધિકારી કે કચેરીને ખ્યાલમાં રાખી તેની પાસેથી કશી માહિતીની અપેક્ષા હોય, તો કયા પ્રકારની અથવા કયા મુદ્દા બાબત માહિતી જોઈએ છે તેને વિશે કશી ગૂંચવણ ન થાય તેવી સ્પષ્ટ ભાષાં લખવું ખાસ આવશ્યક ગણાય. આપણે જવાબ આપવાનો હોય તો તે, સામેથી પૂછવાયેલ મુદ્દા બરાબર પકડીને તેના ઉપર જ અને જોઈતી. હકીકત બરાબર રજૂ કરીને એટલી જ સ્પષ્ટતાથી આપવો રહ્યો. પુછાવેલી બાબત કે માંગેલી હકીકત વિશે કે તેના અપાતા ઉત્તર વિશે ફરી સામી કચેરીએ કે અધિકારીએ કશું પુછાવવું પડે તેવી સંદિગ્ધતા લખાણમાં રહે તો તે દોષ ગણાય. ગમે તે પ્રકારના લખાણમાં સૌજન્ય અને શિષ્ટાચાર ચુકાય નહિ એનું પણ પૂરું ધ્યાન રાખવું ઘટે. કહેવાનું કહેવાઈ જાય એટલે પત્ર તરત પૂરો કરવો જોઈએ. પત્રમાં એકથી વધુ મુદ્દા વિશે લખવાનું થતું હોય તો દરેક મુદ્દાને એક અલગ ફકરો આપવો સારો. બિનજરૂરી લંબાણ કે આગળ કહેવાનું પુનરાવર્તન હંમેશાં ટાળવું.

લખાણ પૂરું થયે લખનાર અધિકારીની સહી અને હોદ્દો આવે; સરકારી અધિકારી બીજા સરકારી અધિકારીને લખતા હોય તો જરૂર નહિ. પણ પત્ર ખાનગી વ્યક્તિઓ આદિને લખાતો હોય ત્યારે સહીની ઉપર, “આપનો” શબ્દ લખવો જોઈએ.

આ સૂચનાઓને લક્ષમાં રાખી જુદાજુદા પ્રકારના પત્રોના માર્ગદર્શક નમૂના હવે પછી આપ્યા છે.

૪.૨.૧. પત્ર

સામાન્ય સ્વરૂપ

- (૧) મથાળે જમણી બાજુએ પત્રનંબર, પત્ર મોકલનાર વિભાગ/ ખાતા/ કચેરીનું નામ અને સરનામું અને તારીખ લખવાં. ટેલિફોન નંબર અને તારનું ટૂંકું રૂપ પણ લખવાં.
- (૨) ત્યારબાદ ડાબી બાજુ પ્રતિ લખી તેની નીચે સંબોધિત વ્યક્તિ અથવા અધિકારીનો હોદ્દો અને તે વ્યક્તિનું પૂરું સરનામું લખવું.
- (૩) તેની તરત નીચે મધ્યમાં “વિષય” શબ્દ લખી તેની પછી બે ટપકાં મૂકી પત્રનો વિષય ટૂંકમાં લખવો.
- (૪) પત્રની શરૂઆતમાં સંબોધનના શબ્દો શ્રીમાન અથવા શ્રીમતી લખી, તેમના પત્રનો સંદર્ભ હોય તો તે આપી તરત કહેવાની વાત પર આવી જવું. લાંબો પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો હોય ત્યાં છેલ્લા પત્રનો ઉલ્લેખ કરી “આપના વિભાગ/ કચેરીના તા... ના પત્ર નં.... સંબંધમાં સવિનય/ આજ્ઞાનુસાર/ સૂચનાનુસાર જણાવવાનું કે” જેવા શબ્દો લખી મુખ્ય લખાણ પર આવી જવું.
- (૫) પ્રત્યેક બાબત અંગે અલગ ફકરો પાડવો.
- (૬) લખાણ પૂરું થયે ડાબી બાજુ નીચે “આપનો અથવા આપની” લખી અધિકારીનાં સહી અને હોદ્દો લખવાં.
- (૭) પોતાની જ કચેરીનો સંદર્ભ આપવો હોય ત્યાં “આ કચેરીના તા....ના પત્ર નં....ના અનુસંધાનમાં” એ શબ્દો લખવા.
- (૮) સંબોધન શબ્દો મહેરબાન સાહેબ, મહાશય, મહોદય, કૃપાવંત તેમજ અંતમાં આજ્ઞાંકિત, તાબેદાર જેવા શબ્દો ન લખવા.
- (૯) લખાણ, સ્પષ્ટ, ટૂંકું, સરળ અને મુદ્દાસર લખવું. લખાણમાં સૌજન્ય અને શિષ્ટાચાર ચુકાય નહિ તે જોવું.

(૧૦) પત્રની અગત્ય મુજબ તેના મથાળે ડાબી બાજુએ “તાકીદનું”, “તાત્કાલિક” જેવા શબ્દ લખવા.

(૧૧) એક કચેરીમાંથી બીજી સરકારી કચેરી પરના પત્રમાં સંબોધનના શબ્દો શ્રીમાન કે શ્રીમતી અથવા અંતભાગના સમાપનના વિવેકવચનવાળા “આપનો કે આપની” જેવા શબ્દ લખવાની જરૂર નથી.

(ઉમેદવારોની યાદી મંગાવતો પત્ર)

તાકીદનો

ગુજરાત રાજ્ય,
ભાષા નિયામકની કચેરી,
સચિવાલય, ગાંધીનગર
તા.

પ્રતિ,

રોજગાર નિયામકશ્રી,
ઓ-૧૨, ન્યુ મેન્ટલ હોસ્પિટલ,
અસારવા, અમદાવાદ

વિષય : ભાષાંતરકારોની ખાલી જગ્યાઓ માટે ઉમેદવારોની યાદી

આ કચેરીમાં ભાષાંતરકારોની કેટલીક જગ્યાઓ તા..... સુધી હંગામી ધોરણે ભરવાની હોઈ, તે માટેનું માગણીપત્રક આ સાથે ભરીને મોકલ્યું છે. એ માટે જરૂરી લાયકાત ધરાવતા ઉમેદવારોની યાદી આ કચેરીને મોકલવા વિનંતી છે.

આ જગ્યાઓ તાત્કાલિક ભરવાની હોઈ ઉમેદવારોની યાદી મોડામાં મોડી તા..... સુધીમાં મળી જાય તેમ મોકલી આપશો તો આભારી થઈશું.

બિડાણ : માગણીપત્રક

ભાષાનિયામક

(૨) સ્મૃતિપત્ર

મંગાવેલી માહિતી સમયસર ન મળે તો યાદ દેવડાવવા કે તાકીદ કરવા સ્મૃતિપત્ર લખવાનો થાય છે.

તેનું સ્વરૂપ પત્ર જેવું જ હોય છે. વધારામાં પત્રના મથાળે ડાબી બાજુ સ્મૃતિપત્ર લખવામાં આવે છે. તેમાં પત્રની તમામ વિગત લખવામાં આવતી નથી. પત્રનો સંદર્ભ હોય છે અને વિગત અપાય તો ખૂબ જ ટૂંકમાં અપાય છે.

સ્મૃતિપત્ર

જરૂરી

નં.

હિસાબ અને તિજોરી

નિયામકની કચેરી,

નવી સિવિલ

હોસ્પિટલ, અમદાવાદ

તા.

પ્રતિ,

નિયામકશ્રી,

ભાષા નિયામકની કચેરી,

સચિવાલય, ગાંધીનગર

વિષય : ના વર્ષ માટેનો જિલ્લા અને તાલુકા પંચાયતોને લગતો તપાસનીશનો ઓડિટ અહેવાલ

સવિનય વિનંતી કે આ કચેરીએ તૈયાર કરેલ ઉક્ત ભાષાંતર ભાષાકીય દૃષ્ટિએ જોઈ-સુધારી આપવા આપને મોકલેલ છે. અહેવાલ વિધાનસભાની આગામી બેઠકમાં રજૂ કરવાનો હોવાથી તે બાબતમાં અંગત ધ્યાન આપી સુધારીને અત્રે સવેળા મોકલી આપવા વિનંતી છે.

તપાસનીશ

સ્થાનિક ભંડોળ હિસાબ

(૩) ત્વરાપત્ર

કરકસરની દષ્ટિએ તારને બદલે ત્વરાપત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તેનું મહત્ત્વ તાર જેટલું જ ગણાય છે. તેથી તેની ભાષા તાર જેવી ટૂંકી અને મુદ્દાસર હોય છે. તેમાં પત્રનો નંબર મથાળે નહિ પણ સંબોધિત વ્યક્તિના નામ-સરનામા નીચે તથા વિષયના ઉપરના ભાગમાં લખાય છે. તેની લખાવટ સંક્ષિપ્ત હોવાથી તેમાં આરંભનું સંબોધન અને અંતભાગનું વિવેક ચનવાળું સમાપન હોતાં નથી; ફક્ત અધિકારીનો હોદ્દો દર્શાવાય છે.

નં...

વિભાગ

સચિવાલય,

ગાંધીનગર

તા.

પ્રતિ,

.....

વિષય : ની જગ્યાનું પગારધોરણ

શ્રી..... ની..... તરીકેની નિમણૂક અંગેના તા.....
ના તાર સંબંધમાં.

જગ્યાનો પગાર રૂા. ના વરિષ્ઠ સમય-પગાર ધોરણ (સુપર
ટાઈમ-સ્કેલ)માં રહેશે.

આ હંગામી જગ્યા તા..... સુધી મંજૂર થઈ છે.

ઉપસચિવ,

સામાન્ય વહીવટ વિભાગ

(૪) બચત-તાર

પત્રના મથાળે “બચત-તાર” લખાય છે. તેની લખાવટ તાર જેવી સંક્ષિપ્ત હોય છે. તેમાં સંબોધિત વ્યક્તિનું નામ, સરનામું લખી પોતાની કચેરીના પત્રનું અનુસંધાન જણાવી ખૂબ ટૂંકમાં વિગત આપવાની હોય છે. તેમાં સમાપન-વાક્ય હોતું નથી; ફક્ત મોકલનાર અધિકારીનો હોદ્દો દર્શાવવામાં આવે છે.

નમૂનો

(તાર જેટલી તાકીદનો ગણવો)

કલેક્ટરશ્રી,

તા.ના પત્ર નં. તથા તા. ના
સ. પત્ર નં. ના અનુસંધાને હિન્દી ઉચ્ચ શ્રેણી પરીક્ષા કેન્દ્ર નં.
..... બેઠક નં. ના ગુણની ફેર-ચકાસણી અંગે વળતી
ટપાલે જવાબ અપેક્ષિત, નકલ ઉમેદવારને પણ જાય.

ભાષા નિયામક

લવ ગુજરાત રાજ્ય
ભાષા નિયામકની કચેરી,
સચિવાલય, ગાંધીનગર,
તા.

નકલ સાદર રવાના પેટા-તિજોરી અધિકારી શ્રી..... તેમના
તા. નં. પત્ર સંબંધમાં કલેક્ટરશ્રી પાસેથી માહિતી
મળતાં જ ઉત્તર પાઠવવામાં આવશે.

ભાષા નિયામક

(૫) અર્ધ-સરકારી પત્ર

કોઈ માહિતી, સૂચના, અભિપ્રાય કે સંમતિની ત્વરિત આપ-લે કરવા તથા વિલંબમાં પડેલ કોઈ કામ સંબંધમાં તાકીદ કરવા માટે અંગત રસ લેવા સરકારી અધિકારીઓ વ્યક્તિગત હેસિયતથી અર્ધ-સરકારી પત્રો લખે છે. તેની ભાષા પરિચિત વ્યક્તિઓ વચ્ચેના વ્યવહાર જેવી હોય છે અને સંબોધન તથા સમાપનમાં તથા સમગ્ર લખાવટમાં થોડી આત્મીયતાને અવકાશ છે.

- (૧) પત્રમાં મથાળે ડાબી બાજુ અ.સ.પત્રનો નંબર અને જમણી બાજુ કચેરીનું નામ, પૂરું સરનામું અને તારીખ લખવામાં આવે છે.
 - (૨) અ.સ. પત્ર નંબર નીચે ડાબી બાજુએ મોકલનાર અધિકારીનું નામ અને હોદ્દો લખવામાં આવે છે.
 - (૩) તેની નીચે સંબોધનવાક્ય સ્નેહીશ્રી / ભાઈશ્રી / બહેનશ્રી..... વત્તી-ઓછી નિકટતા મુજબ લખવામાં આવે છે.
 - (૪) સમાપનમાં “આપનો સ્નેહાધીન” શબ્દ વાપરી પત્ર લખનાર અધિકારી પોતાની સહી કરે છે.
 - (૫) પત્રની સમાપ્તિ પછી ડાબી બાજુએ “પ્રતિ” લખ્યા સિવાય સંબોધિત અધિકારીનાં નામ, હોદ્દો અને સરનામું લખવામાં આવે છે.
 - (૬) અ.સ.પત્રમાં પત્રનો વિષય લખવામાં આવતો નથી પણ તે બાબત પત્રમાં વણી લેવામાં આવે છે.
- અર્ધસરકારી પત્રનો નમૂનો નીચે આપ્યો છે.

અર્ધ-સરકારી પત્ર નં.

અમદાવાદ, તા.....

× ×.....

મદદનીશ કેન્દ્રનિયામક,

આકાશવાણી, અમદાવાદ

સ્નેહીશ્રી,

આપની સાથે ફોન પર થયેલી વાતચીત મુજબ કેટલુંક સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષાંતર માટે મોકલું છું. ભારત સરકારનાં અંગ્રેજી લખાણોનું ગુજરાતી ભાષાંતર આપની કચેરી દ્વારા સરકારે ઠરાવેલા દરે હાથ ધરવાની યોજના અનુસાર આ કામના ખર્ચનો અંદાજ કઢાવી ભાષાંતરની સાફ નકલ અત્રે મોકલવામાં આપને કેટલો સમય લાગશે તે જણાવશો તો આભારી થઈશ.

પ્રતિ

શ્રી..... ★ ★

ભાષાનિયામક,

ભાષાનિયામકની કચેરી,

સચિવાલય, ગાંધીનગર

આપનો સ્નેહાધીન

X X

.....

સરકારી હુકમો

(૬) કચેરી-યાદી

- (૧) સરકારી ખાતાં/ કચેરીઓ વચ્ચેનું લખાણ, સમાન કક્ષાના અધિકારીઓ કે તાબાની કચેરીઓ/અધિકારીઓને સરકારના વિધિસર હુકમ કે મંજૂરીની જાણ કરવા, તે મુજબ સૂચના આપવા, ટીકા-ટિપ્પણ કરવા, રોજિંદા પ્રકારની માહિતી મંગાવવા યાદીનો ઉપયોગ થાય છે. હુકમ સ્પષ્ટ હોય તો તાબાના કર્મચારીઓને તે યાદીરૂપે પાઠવવામાં આવે છે. અરજના જવાબ, પત્ર મળ્યાની સ્વીકૃતિ, વચગાળાના જવાબ કે સ્મૃતિપત્રો, માહિતીપત્રક કે નિયતપત્રકો મોકલવા કે મંગાવવા તથા પરચૂરણ હેતુસર યાદી મોકલવામાં આવે છે.
- (૨) યાદીનું લખાણ ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં થાય છે.

- (૩) તેમાં સહી કરતા અધિકારીના હોદ્દા સિવાય આરંભનું સંબોધન કે અંતભાગનું સમાપન હોતાં નથી.
- (૪) યાદીના મથાળે ડાબી બાજુ યાદીનો નંબર તથા કચેરી/ વિભાગનું નામ અને પૂરું સરનામું તથા તારીખ લખવામાં આવે છે, જ્યારે મધ્યમાં 'કચેરી-યાદી' એ શબ્દો લખવામાં આવે છે.
- (૫) યાદીનું લખાણ પૂરું થયે અંતભાગમાં ડાબી બાજુ "પ્રતિ" લખી જેને તે મોકલવાની હોય તેનાં નામ, હોદ્દા, સરનામાં લખવામાં આવે છે.

કચેરી-યાદી

નાણાં વિભાગના તા..... ના પરિપત્ર નં. હેઠળ લેખન-સામગ્રી, વીજળી વગેરેના વપરાશમાં ૧૦ ટકાનો કાપ મૂકવામાં આવેલ છે. આ બાબતમાં શક્ય તેટલી કરકસર માટે આથી સર્વ કર્મચારીઓ નીચેની સૂચનાઓનું બરાબર પાલન કરે એવી અપેક્ષા છે :

૧. વીજળીના પંખા કે બત્તીની જરૂર પતી જાય કે તરત તે બંધ કરવાની સૌએ કાળજી રાખવી.
૨. કાગળની બંને બાજુએ લખવું અને હાંસિયો નાનો રાખવો.
૩. ચોથિયા કાગળથી ચાલી શકે ત્યાં સુધી અર્ધો કાગળ વાપરવો નહિ.
૪. લખાણની ટાઈપ-નકલો જરૂર પૂરતી જ કઢાવવી.
૫. હસ્તલિખિત સ્થળપ્રત ચાલે તેમ હોય તો ટાઈપ કરાવવી જરૂરી નહિ.
૬. ભાષાંતર માટે આવતા તુમારો સાથે એક નકલ મોકલવાનો રિવાજ રાખવો એકથી વધુ નકલો માટે અધિકારીના સ્પષ્ટ હુકમ મેળવવા.

નકલ-બંધી શાખાઓને

.....
(અધિકારીની સહી અને હોદ્દો)

(૭) કચેરી-હુકમ

ખાતા/ કચેરીના બધા કે અમુક કર્મચારીઓને સૂચના આપવા, કર્મચારીઓની નિમણૂક, બદલી, બઢતી, રજા-મંજૂરી, કામકાજની વહેંચણી માટે કચેરી-હુકમ બહાર પાડવામાં આવે છે. તેની લખાવટ સાદી સીધી હોય છે. મથાળે જમણી બાજુએ કચેરીનું નામ, સરનામું અને તારીખ હોય છે. નંબર ડાબી બાજુ મથાળે હોય છે. લખાણ ત્રીજા પુરુષમાં હોય છે અને અંતે જમણી બાજુએ અધિકારીની સહી અને હોદ્દો આવે છે તથા તેની નીચે ડાબી બાજુએ જેમને નકલ આપવી હોય તેનો ઉલ્લેખ આવે છે.

નં. મકમ. ૨-૧/

ગુજરાત રાજ્ય,

સચિવાલય, ગાંધીનગર

તા.

કચેરી-હુકમ

શ્રી..... ને રૂા..... ના પગાર-ધોરણમાં માસિક રૂ. ના પગારથી મળવાપાત્ર ભથ્થાં સહિત..... તરીકે..... માટે..... અને વિભાગના તા..... ના ઠરાવ નં..... અન્વયે ચાલુ રાખવામાં આવેલી, જગ્યાઓ પૈકીની.....ની જગ્યા પર, નીચેની શરતોને અધીન રહીને, તે હાજર થાય તે તારીખથી બીજા હુકમો થતાં સુધી નિમણૂક આપવામાં આવે છે.

૧. આ નિમણૂક હંગામી પ્રકારની અને અગાઉથી નોટિસ તેમજ કોઈપણ પ્રકારનું કારણ આપ્યા વગર ઉમેદવારને છૂટા કરી શકાય તે પ્રકારની છે. ઉમેદવારે નોકરી પર હાજર થતી વખતે આ શરત પોતાને મંજૂર છે એવી બાંધધરી આપવી પડશે.

૨. આ કચેરીની અગાઉથી લિખિત મંજૂરી મેળવ્યા સિવાય, ઉમેદવાર કોઈ

- કોલેજ અથવા ધંધાદારી સંસ્થામાં આગળ અભ્યાસ માટે દાખલ થઈ શકશે નહિ.
૩. ઉમેદવારે ભારતના સંવિધાનને વફાદાર રહેવાના સોગંદ લેવા પડશે.
૪. નોકરી પર હાજર થયે શૈક્ષણિક લાયકાત, ઉંમર વગેરે અંગેના અસલ પ્રમાણપત્રો ઉમેદવારે રજૂ કરવાં પડશે.
૫. ઉમેદવારે હિન્દી અને/ અથવા ગુજરાતી ભાષાની પરીક્ષા, સરકાર વખતોવખત ઠરાવે તે પ્રમાણે, નિયત સમયમાં પસાર કરવાની રહેશે.
૬. પોતે અસ્પૃશ્યતામાં નહિ માને તેમજ અસ્પૃશ્યતાનું કલંક દૂર કરવા માટે હંમેશ પ્રયત્નશીલ રહેશે એવો લિખિત એકરાર નોકરીમાં દાખલ થતી વખતે ઉમેદવારે આપવાનો રહેશે.
૭. જે જગ્યા પર ઉમેદવારની હંગામી નિમણૂક કરવામાં આવે છે તે જગ્યા ગુજરાત જાહેર સેવા આયોગના ક્ષેત્રાધિકારમાં હોઈ, જગ્યા પર હંગામી દરજ્જે નિમાયેલ ઉમેદવાર વગર નોટિસે છૂટા કરવાપાત્ર છે.

પ્રતિ,

શ્રી.....

(સહી તથા હોદ્દો).....

(૮) પરિપત્ર

કોઈ સરકારી પત્ર, યાદી કે કચેરી યાદી એકસાથે અનેકને મોકલવાની થાય ત્યારે તે પરિપત્ર-સ્વરૂપે લખાય છે. તે ઘણું કરીને સામાન્ય પ્રકારના હુકમો કે સૂચનાઓ મોકલવા માટે કે જુદાંજુદાં ખાતાં/ કચેરીઓમાંથી ખાસ પ્રકારની માહિતી મેળવવા લખવામાં આવે છે. તેની લખાવટ પત્ર કે યાદી પ્રકારની હોય છે. સચિવાલયનો વિભાગ તે બહાર પાડે, તો તેના લખાણમાં જમણી બાજુ

મથાળે પરિપત્રનો વિષય, ત્યારબાદ મધ્યમાં ગુજરાત સરકાર, તેના નીચે વિભાગનું નામ, તેની નીચે પરિપત્રનો નંબર અને પછી તારીખ આવે છે. ત્યારબાદ “વંચાણમાં લીધા” લખ્યા બાદ અગાઉના પરિપત્રનાં નંબર-તારીખ આપવામાં આવે છે. ત્યાર પછી “પરિપત્ર” એવું શીર્ષક આપી લખાણ આવે છે. લખાણ પૂરું થયા બાદ “ગુજરાત રાજ્યપાલશ્રીના હુકમથી અને તેમના નામે” એ વાક્ય લખી તેની નીચે અધિકારીની સહી અને હોદ્દો દર્શાવવામાં આવે છે. અંતે તેની નકલ જેમને આપવાની હોય તે નામ/ હોદ્દો/ કચેરીઓની યાદી આવે છે. ક્યારેક જે કારણસર આ પરિપત્ર/ પરિપત્રયાદી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ હોય તે આમુખમાં આપ્યા બાદ પરિપત્ર/ પરિપત્રયાદીનું લખાણ લખવામાં આવે છે.

પરિપત્ર અન્ય ખાતાં/ કચેરીઓ બહાર પાડે, તો જમણી બાજુએ મથાળે કચેરીનું નામ-સરનામું, તારીખ આવે છે. ડાબી બાજુએ નંબર આવે છે અને “પરિપત્ર” શીર્ષક આપી તેનું લખાણ લખવામાં આવે છે. આ લખાવટ ત્રીજા પુરુષમાં લખાય છે. અને છેડે “ગુજરાતના રાજ્યપાલશ્રીના હુકમથી અને તેમના નામે” એ વાક્ય લખાતું નથી. અંતે જમણી બાજુએ કચેરીના વડાની સહી અને હોદ્દો લખાય છે. ત્યારબાદ “પ્રતિ” શબ્દ લખી આ પરિપત્ર જેમને મોકલવાનો હોય તે કચેરીઓનાં નામ-સરનામાં આવે છે.

સામાન્ય ભવિષ્યનિધિ તથા વર્ધિત

ભવિષ્યનિધિમાંથી ચૌલકર્મ

તથા મોસાળા માટે પેશગી

ગુજરાત સરકાર

નાણાં વિભાગ

સચિવાલય, ગાંધીનગર તા.....

પરિપત્ર

‘મુંબઈ સામાન્ય ભવિષ્યનિધિ નિયમો’નો નિયમ ૧૪ તથા ‘વર્ધિત ભવિષ્યનિધિ નિયમો (મુંબઈ)’ના નિયમ ૧૨ અનુસાર બચતદારને તેના આશ્રિતોનાં લગ્ન, મરણ, આદિ પ્રસંગોએ વિધિ કરવા માટે મોભાને અનુરૂપ અનિવાર્ય ખર્ચ કરવા સારુ પેશગી “મંજૂર” કરવા માટેની જોગવાઈ કરવામાં આવેલ છે. ઉક્ત પ્રસંગોમાં ચૌલકર્મ તથા મોસાળાના ખર્ચના પ્રસંગોનો સમાવેશ થાય છે કે કેમ તે વિશે શંકા ઉપસ્થિતિ કરવામાં આવી હતી. કાળજીભરી વિચારણાને અંતે એવું નક્કી કરવામાં આવેલ છે કે સામાન્ય ભવિષ્યનિધિમાંથી, મોસાળા તથા ચૌલકર્મના પ્રસંગોએ બચતદારને જે ખર્ચ કરવું પડે તેને પહોંચી વળવા માટે પણ પેશગી મંજૂર કરવી.

આ નિયમો વર્ધિત ભવિષ્યનિધિ નિયમો (મુંબઈ)ને પણ લાગુ પાડવામાં આવે છે.

‘સામાન્ય ભવિષ્યનિધિ નિયમો’ અને ‘વર્ધિત ભવિષ્યનિધિ નિયમો (મુંબઈ)’માં હવે પછી જરૂરી સુધારા કરી લેવામાં આવશે.

ગુજરાતના રાજ્યપાલશ્રીના હુકમથી અને તેમના નામે,

ઉપસચિવ

નાણાંવિભાગ

ગુજરાત સરકાર

(૯) હુકમ

કોઈ વિસ્તારને શીતળાગ્રસ્ત કે કોલેરાગ્રસ્ત જાહેર કરતા, હથિયારબંધી કે સરઘસબંધી ફરમાવતા, કોઈ માર્ગને એકમાર્ગી જાહેર કરતા, કોઈ ગામને અન્ય ગામ સાથે ભેળવતા કે અન્ય તાલુકા કે જિલ્લામાં સમાવેશ કરતા હુકમો જાહેર જનતાની જાણ માટે રાજપત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

તેના લખાણમાં મથાળે નંબર, કચેરીનું નામ, સરનામું, તારીખ લખી “હુકમ” એમ શીર્ષક આપી લખાણ લખવામાં આવે છે. તેનું લખાણ પણ ત્રીજા પુરુષમાં હોય છે અને તે બહાર પાડનાર સચિવાલયનો વિભાગ હોય તો ગુજરાતના રાજ્યપાલશ્રીના હુકમથી અને તેમના નામે એ વાક્ય લખી અધિકારીની સહી અને હોદ્દો લખાય છે. જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ કે પોલીસખાતાના હુકમમાં રાજ્યપાલશ્રીના હુકમથી અને તેમના નામે એવું લખવામાં આવતું નથી.

હુકમ

સચિવાલય, ગાંધીનગર તા.

મુંબઈ જમીન મહેસૂલ સંહિતા ૧૮૭૯

નં..... મુંબઈ જમીન મહેસૂલ સંહિતા ૧૮૭૯ (અધિનિયમ ૫, ૧૮૭૯)ની કલમ ૭-ક થી મળેલી સત્તાની રૂએ, ગુજરાત સરકાર, આથી ફરમાવે છે કે તા.૧લી એપ્રિલ, થી અમલ થાય તે રીતે..... જિલ્લાના..... તાલુકાનું..... ગામ તે જ જિલ્લાના તે જ તાલુકાના ગામ સાથે ભેળવાશે અને બંને ગામો એકત્રિત થયા પછી બનતા નવા ગામનું નામ..... રહેશે.

ગુજરાતના રાજ્યપાલશ્રીના હુકમથી અને તેમના નામે

ઉપસચિવ

મહેસૂલ વિભાગ

ગુજરાત સરકાર

(૧૦) ઠરાવ

સરકારના નીતિ-નિર્ણયોની, તેની યોજનાઓની અનુમતિની કે વિધિસર વહીવટી મંજૂરીની જાણ કરવા, આયોગ કે સમિતિના અહેવાલ મંજૂર રાખવા જણાવવા, કોઈ મહત્વના વિષય પર વિચારણા બાદ સરકારનો નિર્ણય પ્રગટ કરવા, કોઈ વિષય પર અનેક વ્યક્તિઓ સાથે વિચારવિમર્શ કરી વિચારણા બાદ સત્તાવાર નિર્ણય લેવાય તે આવા ઠરાવરૂપે રજૂ થાય છે. તેથી ઠરાવમાં પૂર્વભૂમિકા, પત્ર, અગાઉના ઠરાવનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે અને છેલ્લે ઠરાવનો મહત્વનો ભાગ આવે છે. આ ઠરાવનો અમલ કઈ તારીખથી થશે અને અંદાજપત્રના ખર્ચનાં સદર, પેટા-સદર, ગૌણ સદર આ ખર્ચને પહોંચી વળવાનાં સાધનો, નાણાકીય સલાહકારની સંમતિની તારીખ વગેરેનો ઉલ્લેખ તેમાં જોવા મળે છે.

ઠરાવના મથાળે જમણી બાજુએ વિષય લખવામાં આવે છે. તેની નીચે મધ્ય ભાગમાં ગુજરાત સરકાર, તે બહાર પાડનાર વિભાગનું નામ, ઠરાવ-નંબર, સચિવાલય, ગાંધીનગર અને તારીખ ક્રમાનુસાર લખી તેની નીચે “ઠરાવ” એવું શીર્ષક આપી તેની વિગત લખવામાં આવે છે. તેના છેલ્લા ફકરાઓમાં ખર્ચનું સદર અને ખર્ચની તારીખની સંમતિની તારીખ લખી છેક છેલ્લે “ગુજરાતના રાજ્યપાલશ્રીના હુકમથી અને તેમના નામે” એ વાક્ય લખી, અધિકારીની સહી એનો હોદ્દો જમણી બાજુએ લખાય છે અને તેની નકલો જેને મોકલાતી હોય, તેની યાદી ડાબી બાજુએ લખવામાં આવે છે.

ટી.બી. હોસ્પિટલ માટે જમીન

ગુજરાત સરકાર

... વિભાગ

ઠરાવ નં.

સચિવાલય, ગાંધીનગર તા.

વંચાણમાં લીધો : કલેક્ટરશ્રી,.....નો તા.નો પત્ર નં.

ઠરાવ

મોજે ગામ..... , તાલુકો....., જિલ્લો..... ના સર્વે નંબર
.....ની જમીન પૈકીની..... ચોરસ વાર તથા સર્વે નંબર.....
પૈકીની જમીનમાંથીચોરસ વાર મળીને કુલ ચોરસ વાર
જમીન, જેની મહેસૂલ માફીની કિંમત રૂ.... થાય છે તે, ક્ષય નિવારણ સમિતિને
ટી.બી. હોસ્પિટલના સાર્વજનિક કામ માટે જમીન મહેસૂલ નિયમોના નિયમ
() હેઠળ મહેસૂલ-માફીથી, સદરહુ નિયમોના નિયમ () માં જણાવેલી શરતોને
અધીન રહીને તથા નીચે જણાવેલી વધારાની શરતોએ આપવાની આથી મંજૂરી
આપવામાં આવે છે :

- (૧) આ જમીન પર મકાનોનું બાંધકામ, સમિતિને જમીનનો કબજો સોંપ્યાની તારીખથી છ માસમાં શરૂ કરી બે વર્ષની મુદતમાં પૂરું કરવાનું રહેશે.
- (૨) આ મકાનોનો ઉપયોગ જ્ઞાતિ કે ધર્મના કોઈપણ ભેદભાવ વિના સૌને કરવા દેવાનો રહેશે.
- (૩) જમીન જે હેતુ માટે આપવામાં આવી છે તે માટે જ તેનો ઉપયોગ કરવાનો રહેશે. બીજા કોઈપણ હેતુ માટે તેનો ઉપયોગ કરી શકાશે નહીં.
- (૪) બાંધકામના નકશા કલેક્ટર પાસે મંજૂર કરાવવાના રહેશે અને કલેક્ટરની અગાઉથી મંજૂરી મેળવ્યા વિના તેમાં ફેરફાર કે વધારો થઈ શકશે નહીં.

- (પ) આ જમીન ઉપર જે બાંધકામ કરવામાં આવે તે રાજ્યના અર્બન ડેવલપમેન્ટ નિયમો અને મકાન બાંધકામ વિનિયમોને અધીન રહેશે.
- (ઢ) ઉપરની કોઈ શરતનો ભંગ થશે તો કોઈપણ જાતનું વળતર આપ્યા વિના જમીન પરત લેવામાં આવશે.

આ હુકમ તા.....ના રોજ મળેલી નાણાંવિભાગની મંજૂરીથી બહાર પાડવામાં આવે છે.

ગુજરાતના રાજ્યપાલશ્રીના હુકમથી અને તેમના નામે,

ઉપસચિવ

..... વિભાગ, ગુજરાત સરકાર

(૧૧) જાહેરનામું

વિધાનમંડળના અધિનિયમોથી પ્રાપ્ત થતી સત્તાની રૂએ બહાર પડાયેલા સરકારી હુકમો પ્રસિદ્ધ કરવા જાહેરનામું વપરાય છે. સરકારી રાજપત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરી જે તે વિસ્તારમાં લાગુ પાડવાના નિયમો કે હુકમોની, સત્તા-સોંપણીની, રાજપત્રિત અધિકારીઓની નિમણૂ, રજા, બદલી વગેરેની જાહેરાત કરવા જાહેરનામું બહાર પાડવામાં આવે છે. જાહેરનામું ગુજરાત સરકારના રાજપત્રમાં યોગ્ય વિભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. તાકીદના સ્વરૂપનું જાહેરનામું ગુજરાત સરકારના રાજપત્રમાં અસાધારણ અંકોમાં પ્રગટ કરવામાં આવે છે. ભારત સરકારના હુકમોને પુનઃ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે પણ રાજ્ય સરકાર જાહેરનામું બહાર પાડે છે. પુસ્તકના વેચાણ, વિતરણ કે તે પાસે રાખવા પર પ્રતિબંધ મૂકતા હુકમ પુનઃ પ્રસિદ્ધ કરવા જાહેરનામું બહાર પડાય છે. માહિતી અને પ્રસારણ મંત્રાલયનાં જાહેરનામાં જે તે રાજ્યમાં પુનઃ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. કોઈ સૂચિત કાર્યથી જેમને અસર પહોંચવા સંભવ હોય તેવી વ્યક્તિઓ પાસેથી વાંધા કે સૂચનો મંગાવવા સારુ જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરતાં

પહેલા તેનો મુસદ્દો રાજપત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે અને તેમાં જણાવેલી મુદત વીત્યે સરકારને મળેલા વાંધા કે સૂચનો વિચારણામાં લીધા બાદ પાકું સ્વરૂપ પામે છે.

જાહેરનામાની લખાવટમાં સૌથી ઉપર મધ્યમાં ગુજરાત સરકાર, વિભાગનું નામ, સચિવાલય, ગાંધીનગર અને તારીખ લખી, જાહેરનામું એમ શીર્ષક આપી તેની નીચે નંબર લખી લખાણની શરૂઆત કરવામાં આવે છે. તેનું લખાણ પણ ત્રીજા પુરુષમાં હોય છે.

છેલ્લે “ગુજરાત રાજ્યના રાજ્યપાલશ્રીના હુકમથી અને તેમના નામે” એ વાક્ય લખી છેલ્લે અધિકારીની સહી અને હોદ્દો જમણી બાજુએ આવે છે.

જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ કે અન્ય તંત્ર જાહેરનામું પ્રસિદ્ધ કરે તેમાં “ગુજરાત રાજ્યના રાજ્યપાલશ્રીના હુકમથી અને તેમના નામે” એ વાક્ય લખવામાં આવતું નથી.

ગુજરાત સરકાર

..... વિભાગ

સચિવાલય, ગાંધીનગર તા.

જાહેરનામું

મોટર વાહન અધિનિયમ, ૧૯૩૮ (૧૯૩૮ના ૪થા)ની કલમ.....ની પેટા-કલમ..... ના ખંડ..... મુજબ બહાર પાડવા ધારેલા જાહેરનામાની નીચેનો ખરડો તેની અસર જેમને પહોંચવાનો સંભવ હોય તેવી તમામ વ્યક્તિઓની જાણ સારુ, સદરહુ અધિનિયમની કલમ..... ની પેટા-કલમ..... થી ફરમાવ્યા પ્રમાણે આથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે અને નોટસિ આપવામાં આવે છે કે ગુજરાત સરકારના રાજપત્રમાં તે પ્રસિદ્ધ થયાની તારીખથી ૩૦ દિવસ પૂરા થયે ગુજરાત સરકાર સદરહુ ખરડો વિચારણામાં લેશે.

ઉપર્યુકત મુદત પૂરી થયા પહેલાં સદરહુ ખરડા સંબંધમાં કોઈના તરફથી ગુજરાત સરકારના ગૃહ સચિવને જે કંઈ વાંધા અથવા સૂચનો મળશે તેના ઉપર સરકાર વિચારણા કરશે.

ગુજરાત રાજ્યના રાજ્યપાલશ્રીના હુકમથી અને તેમના નામે,

ઉપસચિવ

..... વિભાગ

ગુજરાત સરકાર

(૧૨) શેરો

એકથી વધુ કચેરીઓ સાથે પત્રવ્યવહાર કરવાનો હોય કે વચગાળાનો જવાબ આપવાનો હોય, એક ખાતા/કચેરીએ માગેલી માહિતી અન્ય કચેરીમાંથી મેળવવાની હોય અને માહિતી માગતી કચેરીને લીધેલાં પગલાંની જાણ કરવાની હોય, મૂળ લખાણ તે મોકલનારને પરત કરવાનું હોય ત્યારે આ પ્રકારનું લખાણ કરવામાં આવે છે. વળી, તાબાની કચેરીઓને માહિતી, માર્ગદર્શન કે અમલ માટે મોકલવામાં આવતી સૂચનાની નકલો તેમજ અરજીઓ વિચારણા માટે ઉપર મોકલતી વખતે તથા રાજ્યપાલશ્રી પર બારોબાર આવેલા નિવેદનો રાજ્ય સરકાર મારફત મોકલવાનું જણાવી તે પરત કરતી વખતે શેરાનો ઉપયોગ થાય છે.

બિન-સરકારી વ્યક્તિઓ કે સંસ્થાઓ સાથેના પત્રવ્યવહારમાં કે પુસ્તકો વગેરે મોકલવા માટે આનો ઉપયોગ કરાતો નથી.

મૂળ લખાણ નીચે ડાબી બાજુએ કચેરીનાં નંબર, નામ, તારીખ હોય છે અને ત્યારબાદ શ્રી..... ની..... અંગેની અરજી યોગ્ય થવા સારુ મતલબનું લખાણ કરી તેની નીચે અધિકારીની સહી અને હોદ્દો આવે છે.

નં.

..... વિભાગ,

સચિવાલય, ગાંધીનગર

તા.

..... વિભાગે સંપૂર્ણ અંગે માગેલી માહિતી વહેલી તકે અત્રે પહોંચાડવાની સૂચના સાથે નકલ રવાના.

.....

..... વિભાગ

(૨)

૧.

..... ખાતું

નવી મેન્ટલ હોસ્પિટલ,

અમદાવાદ. તા.

પ્રતિનિયુક્તિ પર આવેલા..... ખાતાના..... (હોદ્દો)
શ્રી.....નું નિવેદન તે ખાતાના યોગ્ય ટીકા-ટિપ્પણ સારુ રવાના.

(૧૩) અખબારી યાદી

પ્રજાની દૃષ્ટિએ મહત્વની કોઈ બાબત પરના સરકારના નિર્ણયને પ્રસિદ્ધિ આપવા માટે ખાતા તરફથી અખબારી યાદી બહાર પાડવામાં આવે છે. તેનો હેતુ પ્રજાને જાણકારી આપવાનો હોઈ, વર્તમાનપત્રો તેમાં કાટછાંટ કરી ટૂંકાવીને છાપે છે. આ યાદી ઉપર જમણી બાજુએ મથાળે પહેલી રવાનગી, બીજી રવાનગી, તારીખ, સમયનો નિર્દેશ હોય છે અને ડાબી બાજુએ કચેરીનું નામ-સરનામું હોય છે. પ્રજામાં અફવા અને ખોટી માહિતી ન પ્રસરે અને સાચી પરિસ્થિતિથી પ્રજા વાકેફ રહે તે હેતુથી અખબારી યાદી બહાર પાડવામાં આવે છે. બાબત જે વિભાગને સ્પર્શતી હોય તે વિભાગમાંથી મંજૂર થયેલ લખાણ માહિતી ખાતામાં મોકલવામાં આવે છે અને માહિતીખાતું તેને અખબારી યાદીનું સ્વરૂપ આપે છે. તે અમુક નિયત સમયે પ્રસિદ્ધ કરવા ધાર્યું હોય, તો તેવી સૂચના સાથે તે જે તે વર્તમાનપત્રોને મોકલવામાં આવે છે.

.....ખાતું,	પહેલી રવાનગી
ગુજરાત રાજ્ય,	સ.સં. ()
ગાંધીનગર	ચૈત્ર ()
	એપ્રિલ ()

ઓઈલ-એન્જિન માટે સહાય

ગાંધીનગર, વાર : ઓઈલ-એન્જિનો માટે સહાય મેળવવા માટે કરવાની અરજીની મુદત છ માસ સુધીની હતી તે લંબાવવામાં આવી છે. જે ખેડૂતો પાસે દસ એકર અથવા તેથી ઓછી જમીન હશે તેમને જ આ મુદત-વધારાનો લાભ મળશે. આ ખેડૂતોને ખાસ કિસ્સા તરીકે આ સહાય આપવામાં આવશે.

અત્યારના નિયમો મુજબ ખેડૂતો તેમના કૂવા પર ઓઈલ-એન્જિન ગોઠવે તે તારીખથી છ માસમાં ઓઈલ-એન્જિન માટે સહાયની અરજીઓ સંબંધિત અધિકારીને કરવાની હોય છે, પરંતુ કેટલાક કિસ્સાઓમાં ખરીદી બાદ ખેડૂતો અરજી કરી શક્યા ન હોવાથી ખાસ કેસ તરીકે સરકારે આવી છૂટછાટ આપી છે.

(૧૪) અખબારી નિવેદન

અખબારી નિવેદન એ વધુ ઔપચારિક લખાણ હોઈ તેને યથાવત્ છાપવાનું રહે છે. તત્કાલીન કોઈ સળગતા પ્રશ્ન અંગે જાહેરજીવનમાં પડેલી વ્યક્તિ/વ્યક્તિઓ, સરકારી, અર્ધ-સરકારી, ખાનગી કે જાહેર સંસ્થાઓ, વર્તમાનપત્રો દ્વારા વિનંતી, પ્રાર્થના, અનુરોધ, સ્પષ્ટતા કરે કે નિવેદન યા સમાચાર આપે તેને અખબારી નિવેદન કહેવાય. ક્યારેક આવી જાહેર સ્પષ્ટતા પોતાના બચાવમાં હકીકતો સાથે સમર્થિત કરવાની જરૂર ઊભી થાય છે. લોકશાહીમાં આ પ્રક્રિયા

જાહેરજીવનમાં તંદુરસ્તી અને સ્વસ્થતા આપનાર પરિબળ છે. આ નિવેદન અંગત સ્વાર્થ કે આક્ષેપોથી પર અને પ્રામાણિક હેતુવાળું હોય એ જરૂરી છે.

(૧૫) કાર્યસૂચિ

કાર્યસૂચિ એટલે સામાન્ય રીતે કોઈપણ પ્રકારની બેઠકમાં ચર્ચા કરવા વિચારેલાં મુદ્દા કે હાથ ધરવા વિચારેલા કાર્યોની યાદી કે સૂચિ. કાર્યસૂચિ જેટલી વ્યવસ્થિત અને મુદ્દાસર તૈયાર કરવામાં આવે તેટલા પ્રમાણમાં બેઠકનું કામકાજ ઝડપી તથા સરળ બને છે તેમજ નિર્ધારિત સમયમાં બેઠકની કાર્યવાહી પૂરી કરવામાં મદદરૂપ થવા ઉપરાંત કોઈ મહત્વનો મુદ્દો કે કામગીરી બાકી રહી જવા પામતી નથી. કાર્યસૂચિના આધારે સમિતિના સભ્યો પણ પૂર્વ તૈયારી કરીને આવી શકે છે.

કાર્યસૂચિનો મુસદ્દો તૈયાર કરતાં પહેલાં બેઠકોના પ્રકાર જાણી લેવા જરૂરી છે. વૈધાનિક પ્રકારની બેઠકમાં વિધાનસભા, જિલ્લા-પંચાયતો અને કંપની અધિનિયમ હેઠળની સામાન્ય બેઠકોનો સમાવેશ થાય છે. ઔપચારિક પ્રકારની બેઠકમાં વિધાનસભા-સમિતિ, મંત્રીમંડળ, કંપનીઓના બોર્ડની તેમજ અન્ય બોર્ડની બેઠક વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. કારોબારી પ્રકારની સમિતિમાં ખાતાંના વડા, સચિવોની બેઠક, ખાતાંના વડા હેઠળની ખાતાકીય બેઠકો, સ્ટાફ-બેઠકો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. સલાહકાર પ્રકારની બેઠકોમાં મંત્રી સલાહકાર સમિતિ, ખાતાકીય સલાહકાર સમિતિ, નહેરુ શતાબ્દી સમિતિ જેવી સમિતિની બેઠકોનો સમાવેશ થાય છે. અન્ય બેઠકોમાં તદ્દર્થ સમિતિ, પસંદગી સમિતિ, ભરતી સમિતિ, સ્ટાફ પરિષદ, યુનિયનો સાથેની બેઠકનો સમાવેશ થાય છે. તેથી જે પ્રકારની બેઠક હોય તેને અનુરૂપ કાર્યસૂચિ તૈયાર કરવામાં આવે છે. કાર્યસૂચિની સાથોસાથ તેમાનાં તમામ મુદ્દા અંગે વિગત-નોંધ પણ તૈયાર કરવામાં આવે છે.

જે બેઠક બોલાવવાની હોય તેના અધ્યક્ષ અથવા સચિવ અથવા આવાહક તરફથી જે તે સમિતિના સભ્યોને તેમજ આમંત્રિતોને તે અંગેની નોટિસ મોકલવામાં

આવે છે. ક્યારેક જાહેર નોટિસ આપીને પણ બેઠક બોલાવી શકાય છે. કાર્યસૂચિ અને બેઠક માટેની તારીખ અધ્યક્ષની અનુકૂળતા જાણીને નિયત કરવી પડે છે. આખરી કાર્યસૂચિ નક્કી કરતાં પહેલાં સભ્યોનાં સૂચન પણ મંગાવવામાં આવે છે.

કાર્યસૂચિ અંગે સમિતિના સભ્યો તરફથી કોઈ સૂચન મળ્યાં હોય તો તેનો સમાવેશ કરી લઈને આખરી કાર્યસૂચિ તૈયાર કરવામાં આવે છે અને સભ્યોને તેની વિધિસર જાણ કરવામાં છે. આ રીતે મોકલાયેલી આખરી કાર્યસૂચિ પ્રમાણે જ બેઠકની કાર્યવાહી હાથ ધરવામાં આવે છે. બેઠકની કાર્યવાહી સરળતા ખાતર દરેક કાર્યસૂચિમાં “અધ્યક્ષશ્રી તરફથી જણાવવામાં આવે તે મુદ્દાની ચર્ચા” એવો મુદ્દો છેલ્લે ઉમેરવામાં આવે છે, જેથી કોઈ બાબત રહી જતી હોય તો તેની ચર્ચા કરી લેવામાં આવે છે.

(૧૬) કાર્યનોંધ

આખરી કાર્યસૂચિ પ્રમાણે બેઠકની કાર્યવાહી હાથ ધરાય છે. બેઠકમાં જે કાર્યવાહી થાય તે તાત્કાલિક ટૂંકમાં નોંધી લેવામાં આવે છે. બેઠક પૂરી થયે આવી નોંધના આધારે કાર્યનોંધનો મુસદ્દો તૈયાર કરવામાં આવે છે. સંબંધિત અધિકારી એ મુસદ્દો મંજૂર કરે પછી કાર્યનોંધની આખરી મંજૂરી માટે અધ્યક્ષશ્રીને મોકલવામાં આવે છે. અધ્યક્ષે મંજૂર કરતાં, તે કાર્યનોંધ ટાઈપ કે સાઈકલોસ્ટાઈલ કરાવી સભ્યોને જાણ માટે મોકલવાની હોય છે. આવી કાર્યનોંધમાં સમિતિમાં થયેલી ચર્ચા તેમજ સંપૂર્ણ કાર્યવાહીઓ તથા ચર્ચા બાદ લીધેલા નિર્ણયો નોંધવામાં આવે છે. સલાહકાર-સમિતિમાં સામાન્ય ચર્ચા અને વક્તાવાર કે મુદ્દાવાર જે સૂચનો રજૂ થયાં હોય તે નોંધવામાં આવે છે. મુદ્દા કે ફકરાને ક્રમાંક તેમજ ફકરાને શીર્ષક આપવામાં આવે છે. સભ્યો તરફથી ઠરાવ અંગે થયેલી દરખાસ્ત પણ નોંધવામાં આવે છે. અન્ય પત્રવ્યવહાર પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે અને તેના આધારે તેના પછીની બેઠકની કાર્યસૂચિ તૈયાર કરાય છે.

આ અંગે અનુવર્તી કામગીરી પત્રવ્યવહાર દ્વારા કરવામાં આવે છે અને પછીની બેઠક માટે કાર્યવાહીની નોંધ કરવામાં આવે છે.

(૧૭) આમંત્રણપત્રિકા

સરકારનાં ખાતાં/ કચેરીઓ દ્વારા બંધાતા ભવન, પુલ, પરિયોજના, હોસ્પિટલ, બંધ કે અન્ય બાંધકામ વગેરેમાં શિલારોપણ, ઉદ્ઘાટન વગેરે પ્રસંગે કે પરિસંવાદમાં ભાગ લેવા કે ઉપસ્થિત રહેવા આમંત્રણપત્રિકાઓ મોકલવામાં આવે છે.

આમંત્રણપત્રિકા પત્રના રૂપમાં લખવામાં આવે છે. તેમાં પ્રસંગ, તેનો સમય, સ્થળ અને તારીખ જણાવવામાં આવે છે. સમારંભના અધ્યક્ષપદે તેમજ તેના અતિથિવિશેષ તરીકે હાજર રહેનાર મહાનુભાવનું નામ પણ તેમાં જણાવવામાં આવે છે. તેમાં આ કાર્ડ સાથે લાવવું. અમુક સમય સુધીમાં હાજર થઈ જવું, ‘નિશ્ચિત પોશાક પહેરવો’ વગેરે વિગત જણાવવામાં આવે છે. આમંત્રણના સ્વીકારને અનુમતિ આપવાનું પણ જણાવવામાં આવે છે. તેમાં જે જે કાર્યક્રમો રાખ્યા હોય તેની વિગત સમયાનુક્રમે લખવામાં આવે છે. છેલ્લે આમંત્રણ મોકલનાર અધિકારીનું નામ અને હોદ્દો લખવામાં આવે છે. આ લખાણ સામાન્ય રીતે પ્રથમ પુરુષમાં, તો ક્યારેક ત્રીજા પુરુષમાં લખાય છે.

આમંત્રણપત્રિકા

ગુજરાત સરકાર

શ્રી / શ્રીમતી ને.....વાર તા.ના રોજ સવારે.....કલાકે..... ખાતે.....ના શિલારોપણ/ ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે યોજાયેલ સમારંભમાં પધારવા નિમંત્રણ આપે છે. આ સમારંભનું અધ્યક્ષપદ માનનીય શ્રી..... સંભાળશે. માનનીય શ્રી..... ના વરદ હસ્તે શિલારોપણવિધિ/ ઉદ્ઘાટન કરવામાં આવશે.

નિમંત્રક

(નામ).....

હોદ્દો.....

નિમંત્રણ-સ્વીકૃતિ

તા. . . પહેલાં

..... વિભાગ/ ખાતાને મોકલવા વિનંતી છે.

(આ આમંત્રણપત્રિકા સાથે લાવવા તથા... કલાકે આપની બેઠક લઈ લેવા વિનંતી છે.) ★

(કાર્યક્રમની વિગતો પાછળ છે.)

★ જે કાર્યક્રમ નિયત થયો હોય તે જણાવવો.

(૧૮) તકતી

સરકારનાં ખાતાં/ કચેરીઓ દ્વારા બંધાતા ભવન, પુલ, પરિયોજના, હોસ્પિટલ, બંધ કે અન્ય બાંધકામ પર તકતીઓ જડવામાં આવે છે. શિલારોપણ કે ઉદ્ઘાટનવિધિ જેમના વરદ હસ્તે થનાર હોય તેમનાં નામ, પદનામ વગેરે લખવામાં આવે છે. કોઈક વિશિષ્ટ વ્યક્તિને અતિથિવિશેષ તરીકે આમંત્રણ હોય તો તેમનું નામ પણ તેમાં કોતરવામાં આવે છે. છેલ્લે શક સંવત, મહિનો, વાર અને અંગ્રેજી તારીખ, મહિનો અને વર્ષ લખવામાં આવે છે. દા.ત. શક ૨૭ આશ્વિન ૧૯૦૯ બુધવાર ૧૬ ઓક્ટોબર, ૧૯૮૮.

૧. શિલારોપણ :

આ..... (ભવન/ પુલ/ પરિયોજના/ હોસ્પિટલ/ બંધ વગેરે, જેનું શિલારોપણ હોય એનું નામ લખવું)નો શિલારોપણવિધિ માનનીય શ્રી.....ના વરદ હસ્તે કરવામાં આવ્યો. શાકે.....વાર, તા.....

૨. ઉદ્ઘાટન :

આ..... (ભવન/ પુલ/ પરિયોજના/ હોસ્પિટલ/ બંધ વગેરે, જેનું ઉદ્ઘાટન હોય એનું નામ લખવું)નું ઉદ્ઘાટન માનનીય શ્રી.....ના વરદ હસ્તે કરવામાં આવ્યું. શાકે..... વાર, તા.....

૪.૨.૨. બિન-સરકારી પત્રવ્યવહાર

પત્રલેખન એક અત્યંત કૌશલ્યપૂર્ણ કળા છે. આજના પ્રગતિશીલ સમાજમાં પત્રોનું એક આગવું મહત્ત્વ છે. આપણા પારસ્પરિક પરિચયનું ક્ષેત્ર વ્યાપક

બની રહ્યું છે અને દરેક એક-બીજાની નિકટ જવા માગે છે. પરિણામે પત્રલેખનના ક્ષેત્રની સીમાઓ પણ ઘણી વિસ્તૃત બની ગઈ છે. ખરેખર તો પત્ર વિચારોના આદાન-પ્રદાનનું માધ્યમ છે. સમયને અનુરૂપ એકબીજાનાં સુખ-દુઃખ, સલાહ-સૂચન અને માર્ગદર્શન મેળવવા માટે પણ વ્યક્તિ ઉત્સુક રહે છે. એમાં પત્ર જ મદદરૂપ થાય છે.

પત્રનો ઉદ્દેશ

પત્ર-પ્રેષક મનની ભાવનાઓ પ્રેષિત સુધી પ્રભાવક તથા યથાતથ સ્વરૂપે પહોંચાડવા માગે છે.

આવશ્યક સૂચના

૧. પત્રની ભાષા, પત્ર વાંચનારના શિક્ષણ અને સમજના સ્તરને અનુરૂપ હોવી જોઈએ.
૨. ભાષા સરળ, રોચક અને અસરકારક હોવી જોઈએ.
૩. નાનાંનાનાં ઉચિત પ્રભાવક વાક્યો વાપરવાં.
૪. અપ્રસ્તુત વાતોનો ઉલ્લેખ ન હોવો જોઈએ.
૫. જે હેતુથી પત્ર લખતા હોઈએ તે હેતુ બરાબર વ્યક્ત થવો જોઈએ.
૬. કૃત્રિમ અને શબ્દાડંબરવાળી ભાષાનો પ્રયોગ ટાળવો.
૭. ભાષા શુદ્ધ અને પરિસ્થિતિને અનુરૂપ હોવી જોઈએ.
૮. ભાષાની અશુદ્ધિથી ખોટો અર્થ ન સમજાય તેનું ધ્યાન રાખવું.
૯. વિરામચિહ્નોનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો.
૧૦. જોડણી સાચી હોવી જોઈએ.
૧૧. પ્રયુક્ત શબ્દોનો અર્થ સંદેહાત્મક ન હોવો જોઈએ. દ્વિઅર્થી શબ્દોનો પ્રયોગ બને ત્યાં સુધી ટાળવો.
૧૨. વ્યક્તિગત પત્રોમાં પોતાપણાનું તત્ત્વ હોવું જોઈએ જેથી પત્ર મેળવનાર પણ ભાવને અનુરૂપ પ્રતિભાવ આપી શકે.

૧૩. પત્રમાં વિચારો ક્રમબદ્ધ હોવા જોઈએ.
 ૧૪. પત્રની શૈલી આકર્ષક અને પ્રભાવશાળી હોવી જોઈએ.
 ૧૫. પત્રનો નિશ્ચિત અર્થ નીકળવો જોઈએ.

પત્રોનું રૂપવિધાન

આજના પરિવર્તનશીલ યુગમાં પત્રોનું સ્વરૂપ પરંપરાગત રહ્યું નથી. સંબોધનો અને 'સ્વ નિર્દેશો' નો ઢાંચો બિલકુલ બદલાઈ ગયો છે અને એ જરૂરી પણ નથી કે આપણે જૂના જ ઢાંચાને અનુસરવું. નવો ઢાંચો અપનાવવામાં બિલકુલ વાંધો ન હોવો જોઈએ. પરંતુ આ સ્થિતિ વ્યક્તિગત પત્રો માટે સ્વીકાર્ય થઈ શકે. સરકારી પત્રો, અરજી-પત્રો કે વ્યાવસાયિક પત્રોમાં નિશ્ચિત સ્વરૂપ કે ઢાંચાનું પાલન અનિવાર્ય છે. સામાન્ય પત્રોનું સ્વરૂપ ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય.

૧. પત્રનો શીર્ષભાગ

એમાં પ્રેષક ડાબી બાજુ પૂરું નામમ અને જમણી બાજુ પ્રેષકનું પૂરું સરનામું લખે છે.

(અ) સંબોધન

વ્યક્તિનો પ્રેષિત સાથે જેવો સંબંધ હોય તેને અનુરૂપ સંબોધન રાખવું. સંબોધનો કેવાં લખાય છે તે નીચે સમજાવેલ છે.

(બ) અભિવાદન અને સમાપન :

એમાં પણ લખનાર અને જેના ઉપર પત્ર લખાયો હોય તે વ્યક્તિ વચ્ચેના સંબંધને અનુરૂપ શબ્દ કે શબ્દપ્રયોગો વપરાય છે.

સંબોધન

અભિવાદન

સમાપ્તિ

૧. વડીલો માટે

શ્રદ્ધેય, પૂજ્ય, આદરણીય, ચરણસ્પર્શ, પ્રણામ,

પરમ આદરણીય, માન્યવરે, નમસ્કાર, સાદર

આપનો

આજ્ઞાંકિત,

આપનો પ્રિય,

શ્રીમાન, માનનીય	પ્રણામ, સાદર,	સ્નેહાકાંક્ષી
પૂજનીય, શ્રીમતી, પૂજ્ય	પુત્ર/ પૌત્ર/ પૌત્રી વગેરે	
મહામાન્ય વગેરે		

૨. સમવયસ્ક માટે

પ્રિય, પ્રિયવર, મિત્રવર	સ્નેહસ્મરણ, સ્નેહ,	સસ્નેહ, તારો,
પ્રિયબંધુ, પ્રિયભાઈ,	નમસ્કાર, નમસ્તે	તારો જ,
પ્રિય રમેશ		શુભેચ્છક
		શુભચિંતક,
		શુભાકાંક્ષી

૩. ઉંમરનાં નાની હોય તેવી વ્યક્તિઓ માટે

પ્રિય... પ્રિયવર,	પ્રસન્ન રહો,	તારો શુભચિંતક
પરમ પ્રિય, ચિરંજીવ	હંમેશાં સુખી	તારો હિતૈષી,
	રહો, આશિષ	શુભાકાંક્ષી
	આશીર્વાદ, સ્નેહાશિષ	

આમ, પ્રથમ ભાગમાં નીચેની વસ્તુઓ હોય છે :

- (૧) પ્રેષકનું નામ અને સરનામું
- (૨) સ્થાન
- (૩) તારીખ
- (૪) સંબોધન
- (૫) અભિવાદન

૨. મધ્યભાગ (મુખ્ય ભાગ)

હકીકતમાં આ પત્રનું મૂળ ક્લેવર છે. પ્રતિપાદ્ય વિષય છે. આથી સરળ, સ્વાભાવિક, આકર્ષક, પ્રભાવશાળી, શિષ્ટ ભાષામાં પોતાની વાત રજૂ કરવી જોઈએ.

મુખ્ય વિષય-વસ્તુને ફકરાઓમાં વહેંચીને લખવું. એક ફકરામાં એક જ વાત લખવી.

૩. અંતિમ ભાગ (સમાપન)

પત્રના અંત ભાગમાં જવાબ મોકલવા માટેનો આગ્રહ કરાય છે અને ક્યારેક આશીર્વાચન (શુભકામના સાથે) પત્રનું સમાપન કરાય છે. અંતમાં નીચે 'આજ્ઞાકારી', 'વિશ્વાસુ' વગેરે લખીને હસ્તાક્ષર કરાય છે.

૪. સરનામું

આજના જમાનામાં સરનામું સાફ, શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખવું જોઈએ. સરનામું લખતાં પહેલાં સૌપ્રથમ શ્રી, શ્રીમતી, કુમારીની સાથોસાથ સરનામાવાળી વ્યક્તિનું નામ લખવું. બીજી લીટીમાં માર્ગનું નામ પણ લખવું અનિવાર્ય છે. ગામ, કસબા અને શહેરનું સરનામું અને જરૂર હોય તો તાલુકા તથા જિલ્લાનું નામ લખવું. અંતમાં જ્યાં મોકલવાનું હોય તેનું નામ સ્પષ્ટ અક્ષરોમાં લખવું. અંતમાં પિનકોડ નંબર આપવો.

પત્રના પ્રકાર

પત્રોના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર પાડવામાં આવે છે.

૧. વ્યક્તિગત ૨. વ્યાવસાયિક ૩. સરકારી

વિષય-ભેદની દૃષ્ટિએ એના વધુ પ્રકારો પડે છે :

(૧) સૂચના પત્ર (૨) વધાઈ-પત્ર (૩) નિમંત્રણ-પત્ર (૪) ધન્યવાદ-પત્ર (૫) શોક-પત્ર (૬) સંવેદના-પત્ર (૭) પૂછપરછ-પત્ર (૮) પરિચય-પત્ર (૯) ઉપદેશાત્મક-પત્ર (૧૦) આદેશ-પત્ર (૧૧) ભલામણ-પત્ર (૧૨) સ્વીકૃતિ અને અસ્વીકૃતિનો પત્ર (૧૩) ફરિયાદ પત્ર (૧૪) પ્રેમ-પત્ર (૧૫) વિનંતી-પત્ર (૧૬) પ્રશંસા-પત્ર (૧૭) અભિનંદન-પત્ર (૧૮) સાંત્વના-પત્ર (૧૯) ચરિત્ર-પ્રમાણપત્ર (૨૦) શ્વેત-પત્ર (૨૧) દાન-પત્ર (૨૨) સંપાદકને પત્ર

પુત્રનો પિતાને પત્ર

પૂજ્ય પિતાશ્રી,

આપને જાણીને આનંદ થશે કે પરીક્ષામાં મારાં બધાં જ ઉત્તરપત્ર સરસ ગયાં છે. મારો પ્રથમ વર્ગ આવશે એવી મને આશા છે. પણ ભાવિ કારકિર્દી બાબતમાં હું ખૂબ મૂંઝાઈ ગયો છું.

ભારતમાં લાખો બેકાર યુવાનો નોકરી માટે આમથી તેમ વલખાં મારે છે. પ્રથમ વર્ગની અનુસ્નાતક પદવી ધરાવતા યુવકો સુદ્ધાં સામાન્ય નોકરી શોધવા ફાંફાં મારતા જોવા મળે છે. આવા સંજોગોમાં હું કેવી રીતે ગોઠવાઈ શકીશ ? મને કેવી તકો મળશે ? ભાવિની ભીતરમાં મારા માટે કયા પ્રકારની કારકિર્દી છુપાઈ છે ? હું 'શિક્ષક તાલીમ'નો અભ્યાસક્રમ શરૂ કરું કે જુદાજુદા પ્રકારની કારકુની તાલીમ લઉં ? હું કંઈ જ નક્કી કરી શકતો નથી.

હું અંધારામાં બાયકાં ભરું છું. કંઈક પ્રકાશ પાડશો. મને શિક્ષક બનવાની ઈચ્છા તો થાય છે. પણ તાલીમ લીધા પછીય મને નોકરી મળી શકશે કે કેમ તે મને સમજાતું નથી.

વળી ક્યારેક મને આગળ ભણવાની ઈચ્છા થાય છે. હું ખૂબ દ્વિધામાં છું. ભ્રમણા અને ગૂંચવાડાના આ તબક્કામાંથી કેવી રીતે બહાર આવવું તેની પણ મને સૂઝ પડતી નથી. મને માર્ગદર્શન આપી પરિસ્થિતિમાંથી ઉગારશો.

આદર સહ,

આપનો આજ્ઞાંકિત,

ઉપરના પત્રનો ઉત્તર

વહાલા ચિ.....

તેં પરીક્ષા સારી રીતે આપી છે એ જાણી મને અત્યંત ખુશી થઈ. પણ તું આટલો બધો કેમ મૂંઝાઈ ગયો છે એ મને સમજાતું નથી. થોડી હિંમત રાખ.

પાત્રતા ધરાવતા લોકોને કશું જ ગુમાવવાનું હોતું નથી. યોગ્ય હોય એ જ ટકી રહે એવો નિયમ છે અને તે આજેય સાચો છે.

જો તને સારા ગુણ મળે તો અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમમાં જોડાઈ જજે. એમ.એ.માં તારો પ્રથમ વર્ગ આવશે તો તને ચોક્કસ સારી નોકરી મળશે. તારી સળંગ પ્રથમ વર્ગની કારકિર્દી હોવાથી તને સારી તકો ચોક્કસ મળશે.

વળી પ્રાધ્યાપકની જિંદગીમાં તો ઘણી સગવડ છે. શીખવવા માટે અને તેનો અભ્યાસ કરવા માટે સમય આપવો પડે. માણસ જીવનભર વિદ્યાર્થી રહે છે. કંઈક નવું શીખતો રહે છે. મને આશા છે કે મારા વિચારો તારા વિચારો સાથે મળતા આવશે.

તારી કારકિર્દી ઘડવાની બાબતમાં હું તને સદા સહાયરૂપ થવા તત્પર છું.

લિ.

...ના આશિષ

મિત્રને પત્ર

પ્રિય મિત્ર,

તું અનુસ્નાતક થઈ ગયો છે અને તને પત્રકારત્વમાં અભિરુચિ છે તે જોતાં, કોઈ કચેરીમાં મદદનીશ કે કારકુન તરીકે નોકરી કરવા કરતાં તું પત્રકાર તરીકેનો વ્યવસાય પસંદ કરે તે મને વધુ ગમશે.

પત્રકારત્વ એવી પ્રવૃત્તિ છે, જેમાં આપણા જેવા લોકશાહી રાષ્ટ્રની સમસ્યાઓ પર પોતાના અભિપ્રાય આપી શકાય અને પોતાના વિચારો સ્વતંત્રપણે રજૂ કરી શકાય. લોકમતના ઘડતર માટે આ ક્ષેત્રમાં પૂરતો અવકાશ છે. વાણીસ્વાતંત્ર્ય તથા લેખનસ્વાતંત્ર્યના વિચારો પર વિહાર કરી શકાય. અલબત્ત, આ બધું વિવેક અને વ્યવહારદક્ષતા માગી લે છે.

પત્રકારત્વ એ લોક-માધ્યમ છે. તે રાજ્યશાસ્ત્ર, સામાજિક સુધારા, વર્ગવાદ, અન્ન જેવી સમસ્યાઓ પર સરકારની નીતિ, ધર્મ અને સંપ્રદાય, સામાન્ય

માનવીની હાડમારીઓ, જાહેર જીવનનું વલણ જેવાં અનેક ક્ષેત્રોને સ્પર્શે છે. સમાજ અને સરકારનાં સામસામા દષ્ટિબિંદુ દર્શાવવાની આમાં તક રહેલી છે.

ટૂંકમાં, એકાદ સામયિકમાં કટારલેખક તરીકે તું જોડાય તેને હું આવકારીશ. સામાન્ય લોકોના દરેક ક્ષેત્રમાં જનમનત ઘડવા તારી પાસે પ્રગલ્ભ શક્તિ છે. મારા મતે તે રાષ્ટ્રની સાચી સેવા છે.

તું... માં પત્રકાર તરીકે જોડાવા માગતો હોય, તો અધિકૃતિપત્રનો કોઈ પ્રશ્ન રહેશે નહીં. જે દિવસે તું નોકરીમાં જોડાય ત્યારથી આકર્ષક પગાર તેમજ આકર્ષક આનુષંગિક લાભ મળશે.

લિ.

તારો સહૃદયી મિત્ર

તી...

સ્નેહીશ્રી,

અમે ગયે રવિવારે આવી ગયા છીએ. મજામાં છીએ. ત્યાંની વાતો સાંભળીને અહીં સૌ ઘણાં ખુશ થયાં છે. મારા સાળાને તો ત્યાં આવવાનું બહુ મન થઈ આવ્યું છે.

તમારા પડોશથી અમને ગુજરાતનો મીઠો પરિચય થયો. જૂનાગઢનું 'ટીપણી નૃત્ય' હજીયે યાદ આવે છે.

આજે સવારે શ્રીમતી રાઘવને દાળ-ઢોકળી બનાવી અને સસરાજીને ખુશ કરી દીધા. સરલાબહેને આપેલો પાટણનો હાથી લઈને સુલભા આખો દહાડો રમ્યા જ કરે છે.

મારાં ભાભી કલાકારીગરીનાં શોખીન છે. આ વખતે એ અમારી સાથે આવવાનાં છે. આપણે એમને બધું બતાવીશું. સંખેડાની કારીગરી, વડનગરનું તોરણ, અમદાવાદની સીદી સૈયદની જાળી વગેરે વગેરે.

શ્રી જનુભાઈ અને શ્રીમતી ઈન્દુબહેનને પત્ર લખવા કહેજો.

ગુજરાતીઓનાં ઘર જરૂર જોવા જેવાં છે : કેવાં શાંત અને સુઘડ !
ત્યાંનો 'આવજો' શબ્દ અહીં સહુને બહુ ગમ્યો છે. મારી પાસે વારેઘડીએ
તે બોલાવે છે ચાલો ત્યારે, 'આવજો.'

લિ.

... નાં સ્નેહવંદન

તી....

પ્રિય,

અમારા બે દિવસ તો સામાન ગોઠવવામાં ગયા. આજે ખાસ વખત કાઢીને
લખું છું. પપ્પાએ સવારે પૂછેલું અક્ષયને કાગળ લખ્યો ?

આપણી કોલેજની ક્રિકેટ-ટીમ ક્યારે પસંદ થવાની છે ? આ વખતે તારી
કેપ્ટનશિપ નક્કી. અત્યારથી અભિનંદન. આપણા દોસ્ત કાદરીને કહેજે કે
ફાઈનલમાં બોલિંગ બરાબર કરે. ગઈ સાલ જેવું ડબલું (Fiasco) ન થાય.
'ડબલું' તારો પેટન્ટ શબ્દ છે ને !

અહીં કોલેજમાં હજી ફાવતું નથી- ફાવી જશે. હોકી ટીમમાં અહીં બધા
ખાંટુઓ છે. દાદુ રમે છે. મેં પણ નામ લખાવ્યું છે. પસંદ કરશે તો તને જણાવીશ.
એકલો એકલો પિકચરો જોતો હોઈશ. કેટલાં જોયાં ? જલસા છે તારે. મને તો
તું શેનો યાદ કરે ? અહીં ફ્લેટ ખાસ્સો મોટો છે. સગવડ પણ સારી છે. મારો
અભ્યાસ-ખંડ મજાનો છે.

કાગળ લખજે. તારા મમ્મી-પપ્પાને મારા નમસ્તે કહેજે. તારો કાગળ તરત
નહિ આવે તો હુંયે નહીં લખું. આપણી ચંડોળાની ટ્રિપ હજી યાદ આવે છે. એમ
થાય છે કે ક્યારે પાછા અમદાવાદ આવું ?

લિ.

...ની યાદ

માતાના અવસાન અંગે મિત્રને દિવાસાનો પત્ર

પ્રિય મિત્ર,

આજના વર્તમાનપત્રમાં તારાં માતૃશ્રીના અવસાનના સમાચાર વાંચી ખૂબ જ ઊંડા દુઃખ અને આઘાતની લાગણી અનુભવું છું. આ આઘાતજનક પ્રસંગે તારી ઊંડી વેદના પણ હું સમજી શકું છું.

માતા તો મમતાની મૂર્તિ હોય છે. પ્રેમનું પ્રતીક છે. સ્નેહની સરિતા છે. એના વાત્સલ્યનાં વહેણમાં ભીંજાવાનું સૌને મન થાય એવું વાત્સલ્યનું વહેતું ઝરણું છે. આ ઝરણું એકાએક વહેતું અટકી ગયું તે જાણીને ખૂબ જ દુઃખ થયું છે. એમની ખાસ જરૂર હતી ત્યારે જ ઈશ્વરે તેમને આપણી વચ્ચેથી ઝૂંટવી લીધાં એ આપણું દુર્ભાગ્ય છે.

તારાં માતૃશ્રીના મિલનસાર સ્વભાવથી સૌ કોઈ પરિચિત છે. તેમની નમ્રતા અને નિખાલસતા, તેમના સ્વભાવની સૌમ્યતાથી કોઈ અજાણ નથી. તારા પિતા પ્રત્યેની તેમની લાગણી તથા તારા વિકાસ માટે તેમની વાંછના તીવ્ર હતાં. સૌજન્યમૂર્તિ માતૃશ્રી મને પણ પુત્રતુલ્ય ગણીને મારા પર સ્નેહ રાખતાં.

આવા નિર્વ્યાજ સ્નેહની મૂર્તિ સમાં બા આપણી વચ્ચે નથી એ જાણીને અસહ્ય આઘાત અનુભવાય છે. પણ હવે શોકનો અર્થ શો ? ભૂલ્યાં ન ભુલાય છતાં ભૂલવાના પ્રયત્ન કરીને કુદરતના ક્રમનો સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો. ખીલ્યું તે કરમાવાનું જ છે. એ જ રીતે જન્મનારનું મૃત્યુ નક્કી જ છે; પરંતુ ખીલ્યું કરમાય કે ઊગ્યું આથમી જાય ત્યારે તે કુદરતનો ક્રમ બનવાને બદલે કુદરતની ક્રૂરતા લાગે છે. તારાં માતૃશ્રીની બાબતમાં પણ કુદરત ક્રૂર બની છે.

તું તો સમજું છું એટલે વિધિની આ વક્તાને સ્વીકારીને વિષાદ ઓછો કરવાનો પ્રયત્ન કરજે. પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા તમને સૌને-કુટુંબીજનોને આ અસહ્ય આઘાત સહન કરવાની શક્તિ આપે એવી પ્રાર્થના.

લિ.

તારો સહૃદયી

અમદાવાદ, જૂન ૯-૧૯૧૫

મુ. રણછોડભાઈ,

આપનો પત્ર મળ્યો. આપની ટીકા સારુ આભારી થયો છું. માબાપ વિષેનો ભાગ અતિ શુદ્ધતાપૂર્વક લખાયો છે. છતાં તેમાં ફેરફાર કરીશ. બીજી બાબતો વિષે કાગળ દ્વારા ચર્ચા કરવાને બદલે આપણે મળીએ ત્યારે સંપૂર્ણ વાતો કરીએ એમ ઉમેદ રાખું છું. જેને હું સનાતન ધર્મ માનું છું તે પાળવા આ પ્રાણની આહુતિ આપીશ.

મને તો પાણકોરું જોઈએ છે ને ઝીણું હાથવણાટનું કપડું પણ જોઈએ છે. એટલે ત્યાંથી તમે જ પાલણપુરથી મોકલશો તો ઠીક થશે. સાળ અને સાળનું કામ શીખવનાર જેટલી ઉતાવળથી આવી શકે તેટલી ઉતાવળથી મોકલશોજી.

મોહનદાસના પ્રણામ

મોતીહારી

શ્રાવણ સુદ ૫ (જુલાઈ ૨૪, ૧૯૧૭)

ચિ. મગનલાલ,

તમારો જન્મદવિસ ગયો એટલે તમારા આ દેહના આયુમાંથી એક વર્ષ ઓછું થયું. તમારા ઉપર મેં શેખચલ્લીના કિલ્લા રચ્યા છે. એટલે તમારી નિર્મળતા સદાય વધ્યા કરો એમ ઈચ્છવામાં સ્વાર્થ પણ રહ્યો છે. જે કહું, જે ઈચ્છું તે તમે માનો છો. તમારી સર્વ શુભ ઈચ્છાઓ ફળો. તમે દીઘાર્યુ રહો. તમારું આરોગ્ય વધો અને તમે કુટુંબને, દેશને, જગતને આદર્શરૂપ થાઓ એવી પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે. એવા મારા તમને આશીર્વાદ છે.

બાપુના આશીર્વાદ

અરજીપત્ર

૯, આકાશ સોસાયટી,
 નવરંગપુરા,
 અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
 તા.

પ્રતિ,
 ગુજરાત ઊર્જા વિકાસ એજન્સી,
 અલકાપુરી,
 વડોદરા

વિષય : અનુવાદકની જગ્યા માટે અરજી

સંદર્ભ : તા..... ના વર્તમાનપત્રમાં આવેલી અનુવાદકની જગ્યા માટેની
 જાહેરાત

માનનીયશ્રી,

સવિનય જણાવવાનું જે તા.....ના વર્તમાનપત્રમાં આવેલી આપની કચેરીની
 જાહેરાતના સંદર્ભમાં હું અનુવાદક તરીકેની મારી ઉમેદવારી નોંધાવવા ઈચ્છું છું.
 આ અંગે મારી શૈક્ષણિક લાયકાત, અનુભવ વગેરે વિગતો આ સાથે દર્શાવ્યાં છે.

નામ : _____

પિતાનું નામ : _____

જન્મ તારીખ : _____

ઉંમર : વર્ષ : _____

હાલનું સરનામું : ૯, આકાશ સોસાયટી,

નવરંગપુરા

અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

કાયમી સરનામું : ઉપર મુજબ

શૈક્ષણિક લાયકાત :

ક્રમ નં.	ડિગ્રી	યુનિ. કે બોર્ડ	પાસ કર્યાનું વર્ષ	વિષય	વર્ગ
૧	બી.એ.	ગુજ. યુનિ.	૧૯૮૫	અંગ્રેજી	બીજો
				સંસ્કૃત	
૨	એમ.એ.	ગુજ. યુનિ.	૧૯૮૭	અંગ્રેજી	બીજો
				ગુજરાતી	

અનુભવ : હું છેલ્લાં બે વર્ષથી “સંવાદ” સામયિકમાં અનુવાદક તરીકે મારી ફરજ બજાવું છું.

અપેક્ષિત પગાર : રૂ. ૪૦૦૦ માસિક

મારી ઉપર્યુક્ત વિગતો લક્ષમાં લઈ મને રૂબરૂ મુલાકાત માટે બોલાવવામાં આવશે એવી અપેક્ષા રાખું છું. આપની કચેરીમાં મને કામ કરવાની તક મળશે તો હું બાંધધરી આપું છું કે કામ કરવામાં જરાય પાછી પાની કરીશ નહીં. મારી પસંદગી બદલ આપને ક્યારેય નિરાશા સાંપડશે નહીં.

આપના સાનુકૂળ પ્રત્યુત્તરની આશા રાખું છું.

લિ.

આપનો વિશ્વાસુ

અ.બ.ક.

વૃક્ષોની ગેરકાયદે કાપણી

રોમેશ નરપાકર

સે.૨૧, ગાંધીનગર

તા.૧૦ ડિસેમ્બર, '૮૨

પ્રતિ,
 વનસંરક્ષકશ્રી,
 વડોદરા ગ્રામ્ય વન વિભાગ,
 વડોદરા

વિષય : વૃક્ષોની આડેધડ કાપણી

શ્રીમાન,

સવિનય જણાવવાનું કે વૃક્ષો ઉગાડવા અંગે આપની કચેરી સારી એવી કામગીરી કરી રહી છે. ઝડપથી ઊગતી નવી જાતો માર્ગો પર ઝડપથી તૈયાર થાય છે, તે જોતાં ગાંધીનગર જેવા શહેરમાં જાહેર રસ્તાઓ પર આવી વનરાજીની શોભા અનેરી થઈ શકી છે, પરંતુ માવજત અને સંભાળ રાખનાર કર્મચારીવર્ગના અભાવે હાલમાં એ વૃક્ષોની આડેધડ કાપણી થઈ રહી છે. એ લીલાં લાકડાં જો બળતણ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય તો પ્રદૂષણમાં વધારો થાય અને પર્યાવરણને પણ અસર પહોંચે.

‘વૃક્ષ વાવો’ એ સૂત્ર હવે વ્યાપક બની રહ્યું છે ત્યારે ‘વૃક્ષ કપાય’ એ દુઃખદ બીના છે. આથી આપની કચેરી આ અંગે તાકીદે પગલાં લે એ તદ્દન આવશ્યક છે.

આપનું આ અંગે ધ્યાન દોરી સત્વરે યોગ્ય કાર્યવાહી થાય એવી અપેક્ષા રાખું છું.

આપનો,

રોમેશ નરપાકર

નિમંત્રણ

ગુજરાત રાજ્યની ભાષાનિયામક કચેરીના ઉપક્રમે પાલનપુર ખાતે ગુરુવાર તા.૨૪મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૨ના રોજ સવારે ૧૧-૦૦ વાગ્યે “વહીવટમાં

ગુજરાતી ભાષા અને ભાષા વિષયક સમસ્યાઓ” એ વિષય પર યોજાયેલા રાજભાષા પ્રદર્શન તથા પરિસંવાદનું ઉદ્ઘાટન ગુજરાત રાજ્યના પંચાયત અને ગ્રામગૃહનિર્માણ મંત્રી માનનીયશ્રી..... ના વરદ હસ્તે રાખવામાં આવ્યું છે.

આ સમારંભના અતિથિવિશેષ તરીકે રાજ્યકક્ષાના આયોજન અને આરોગ્ય મંત્ર માનનીયશ્રી..... અને ૨૦ મુદ્દા કાર્યક્રમના અધ્યક્ષશ્રી પધારશે. સમારંભના અધ્યક્ષપદે જિલ્લા કલેક્ટર શ્રી..... પધારશે.

આ પ્રસંગે પધારવા આપને હાર્દિક નિમંત્રણ છે.

ભાષા નિયામક

- ★ સ્થળ : જિલ્લા કર્મચારી કલ્યાણતંત્રભવન, જિલ્લા પંચાયતની બાજુમાં, પાલનપુર
- ★ સમય : ગુરુવાર તા.૨૪ મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૨ સવારે ૧૧-૦૦ વાગ્યે
- ★ પ્રદર્શન : તા.૨૪, ૨૫ અને ૨૬-૯-૯૨ સવારે ૧૧-૦૦ થી ૧૮-૦૦ સુધી ખુલ્લું રહેશે.
- ★ આપની બેઠક સવોર ૧૦--૪૫ સુધીમાં લઈ લેવા વિનંતી

કાર્યક્રમ

રાજભાષા-પ્રદર્શન અને પરિસંવાદનું ઉદ્ઘાટન સવારે ૧૧-૦૦ કલાકે

- ★ સ્વાગત પ્રવચન :
- ★ ઉદ્ઘાટક : માનનીયશ્રી
- ★ ઉદ્ઘાટન પ્રવચન : માનનીયશ્રી
- ★ અતિથિવિશેષનું પ્રવચન : માનનીયશ્રી
- ★ અધ્યક્ષશ્રીનું પ્રવચન : માનનીયશ્રી
- ★ આભારદર્શન :

વર્તમાનપત્રના તંત્રીને પત્ર

પ્રતિ,
તંત્રીશ્રી, 'માતૃભૂમિ' કાર્યાલય,
આનંદનગર,
અમદાવાદ-૨૨

વિષય : વર્તમાનપત્રમાંની ભાષાશુદ્ધિ અંગે

શ્રીમાન,

સવિનય જણાવવાનું કે આપનું દૈનિક ગુજરાતી ભાષાનું પ્રતિષ્ઠિત દૈનિક છે. એમાં પ્રસિદ્ધ થતાં સમાચારોમાં અને લેખોમાં ભાષાદોષો, જોડણીદોષો વાંરવાર જોવા મળે છે. વાક્ય-રચના, અનુસ્વાર, અનુસ્વાર, વિરામચિહ્ન વગેરે બાબતોમાં ભયંકર ભૂલો જોવા મળે છે. તા.૨૭-૨-૮૧ના માતૃભૂમિમાં ત્રીજા પાને કેટલાંક મથાળાં આમ છે :

★ ઉપગ્રહ દ્વારા માછલાં પકડનારાઓને અપાતી માહિતી, ★ ...તો તેલની મિલો સરકાર ચલાવશે' વગેરે. આ ઉપરાંત એમાં પ્રસિદ્ધ થતી જાહેરાતોમાં પણ અસંખ્ય ભૂલો જોવા મળે છે. તેમજ મુદ્રકની ભૂલ નહીં પણ શબ્દપસંદગી અને પદક્રમની ચીવટમાં તો સાવ જ બેદરકારી જોવા મળે છે. જેમ કે :

- ★ જાણીતા પ્રસિદ્ધ રૂના વેપારીનું અવસાન
- ★ યથાશક્તિ પ્રમાણે ફાળો આપો.
- ★ હસ્તલિખિત અક્ષરમાં અરજી કરવી.

વર્તમાનપત્ર તો લોકો સુધી પહોંચવાનું સબળ માધ્યમ છે. તેમાંય આપનું વર્તમાનપત્ર દાયકા ઉપરાંતના સમયથી ખેડાયેલું છે, ત્યારે તેમાં ભાષાશુદ્ધિ અંગેનાં ધોરણો સુધરવાને બદલે કથળતાં જતાં જણાય છે. આથી જ ભાષા અંગેની શુદ્ધિ સાચવવાના પ્રયત્ન થવા ઘટે.

આપના અનુવાદકો કે તંત્રીઓ પારિભાષિક શબ્દકોશો વાપરતા નથી.

તેમજ આપના વિભાગે આપેલી સામગ્રી પણ તેઓ સહજ રીતે ફરજના ભાગરૂપે ઉપયોગમાં લે છે. શબ્દોનો પારિભાષિક સંદર્ભ તો ક્યારેક સમજી પણ નથી શકતા. પરિણામે પ્રકલ્પ/ સંકલ્પ/ વિકલ્પ/ આદેશ/ વિધેયક/ ઠરાવ આદિ પારિભાષિક શબ્દો તેઓ સાચા અર્થ કે સંદર્ભમાં વાપરી શકતા નથી. આ અંગે અંગત રસ લઈ ગુજરાતી અને અંગ્રેજી એમ બંને ભાષા ઉપર પર્યાપ્ત પ્રભુત્વ ધરાવતા અને અનુવાદની સજ્જતા ધરાવતા સક્ષમ ઉપતંત્રીઓને નિરીક્ષણની કામગીરી સોંપી ભાષાશુદ્ધિ જાળવી શકાય.

આવા પ્રકારના અનુવાદમાં ઉપયોગી થાય એવાં બે પ્રકાશનો 'વહીવટી શબ્દકોશ' અને 'ત્રિભાષી શબ્દકોશ (અંગ્રેજી-ગુજરાતી-હિન્દી)' ગુજરાત સરકારે તૈયાર કરાવ્યા છે. એ સત્વરે મેળવવાથી ઘણી ભૂલો નિવારી શકાય.

કુશળ હશો.

આપનો,

પ્રેષક :

પ્રકરણ ૨ : નિબંધ

નિબંધ એટલે ચોક્કસ વસ્તુ કે વિષય પરના વ્યક્તિના અંગત વિચારો કે અભિપ્રાયોની અભિવ્યક્તિ. અલબત્ત, તેમાં અંગત અભિપ્રાય હોય કે નિયત વિષય પરની માહિતી હોય કે વર્ણનાત્મક માહિતી હોય. પરંતુ 'નિબંધ' શબ્દ સામાન્ય રીતે કોઈપણ પ્રકારની લેખિત રચનાનો સમાવેશ કરી લે છે. અંગ્રેજીમાં "Essay"નો અર્થ થાય છે પ્રયત્ન કરવો કે મહેનત કરવી. નિબંધ લખીએ છીએ એનો અર્થ જ એવો થાય છે કે સારી ભાષામાં આપણા વિચારો અભિવ્યક્ત કરવાનો "પ્રયત્ન" કે "સ્વાધ્યાય" કરીએ છીએ.

સારા નિબંધનાં મુખ્ય લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે :

૧. એક જ વિષયનું આલેખન અથવા એક જ વિચારનું વિવરણ હોવું જોઈએ.
૨. એ આલેખન કે વિવરણ ટૂંકું, મુદ્દાસર, સ્પષ્ટ અને સરળ ભાષામાં થવું જોઈએ.
૩. એના ત્રણ મુખ્ય વિભાગ હોય :
 - (૧) આદિ : જેમાં વિષયનો પરિચય કરાવવાનો થાય.
 - (૨) મધ્ય : એમાં પોતાનું મુખ્ય વક્તવ્ય, અભિપ્રાય, સમર્થન, દાખલા-દલીલ વગેરે ફકરાવાર દર્શાવી શકાય.
 - (૩) અંત : એનું વક્તવ્ય સમેટી લઈને તેના ઉપસંહાર કે તારણ પર આવવું જોઈએ.
૪. નિબંધમાં વિચારોથી દૂર ન ફંટાવું કે અન્ય કોઈ આડ-કથાઓ ન આપવી.
૫. કોઈ વિશિષ્ટ વ્યક્તિનાં અવતરણો કે કાવ્યપંક્તિઓ આપવાથી નિબંધ વધુ સુચારુ બને, પરંતુ તે વિષયના વિચારોને અનુરૂપ હોવા જોઈએ અને ગમે ત્યાં વારંવાર અવતરણો ન નોંધવાં જોઈએ. સારી છાપ ઊભી કરવા બહુ પ્રચલિત બની ગયેલ અવતરણો ન લઈએ તો સારું.

૬. નિબંધ લખવામાં મનને મોકળું રાખવું. પોતાના વિચારો દિલ ખોલીને વ્યક્ત કરવા અને તો જ આપણો નિબંધ રસમય અને જીવંત બની શકશે.
૭. નિબંધમાં મૌલિક વિચારો સુવ્યવસ્થિત સ્વરૂપે સચોટ અને સરળ શૈલીમાં વ્યક્ત થવા જોઈએ. આ માટે પાંડિત્યપૂર્ણ ભાષાથી વેગળા રહેવું. વિચારોનું પુનરાવર્તન ન કરવું અને શૈલીમાં આડંબર ન વર્તાવો જોઈએ.
૮. ઉપરના બધા મુદ્દાઓને લક્ષમાં રાખીને નિબંધનું માળખું મનમાં ગોઠવી રાખવું જોઈએ. કયા વિચારો પહેલાં લખવા વગેરે શરૂઆતમાં જ વિચારી લેવું.
૯. નિબંધ જે ભાષામાં લખાય છે તે ભાષાને લગતા જોડણી-નિયમો, વ્યાકરણ, ભાષાશુદ્ધિ, કહેવતો-રૂઢિપ્રયોગો, શબ્દભંડોળ વગેરેથી વાકેફ થઈને લખાણમાં તેનું પાલન થાય તે બરાબર જોવું.

ટૂંકમાં, નિબંધનાં મુખ્ય ત્રણ લક્ષણો છે : યોગ્ય વિષયવસ્તુ, વિચારોની ઉચિત ગોઠવણી અને ઉચિત અભિવ્યક્તિ. આ ત્રણનો જ્યાં સંયોગ હોય ત્યાં સફળ નિબંધ લખી શકાય.

નિબંધના વિવિધ પ્રકાર છે :

(૧) વર્ણનાત્મક	(૨) ચિંતનાત્મક	(૩) કાલ્પનિક
(૪) માહિતીદર્શક	(૫) કથનાત્મક	(૬) આત્મકથાત્મક

નિબંધ માટે આવશ્યક છે :

(૧) વાચન	(૨) નિરીક્ષણ-અવલોકન	(૩) ચર્ચા-વિચારણા.

આમ, વાંચે, જુએ અને લોકોની સાથે વાતો કરે તો વ્યક્તિ પોતાના મગજને વિચારો અને જ્ઞાનથી સમૃદ્ધ કરી શકે અને ત્યારે વ્યક્તિને વિચારો શોધવા નહીં પડે પણ વિચારો જ આપોઆપ શબ્દો બની જશે.

આવા નમૂનારૂપ થોડા નિબંધો હવે જોઈએ.

૧. માતૃભાષાનું શૈક્ષણિક મહત્ત્વ

જૂના સમયમાં કહેવાતું કે માણસ ડહાપણ ધરાવી શકે છે એ એની વિશેષતા છે, કેમકે બીજા પ્રાણીઓ વિચાર કરી શકતાં નથી અને સિદ્ધાંતો બાંધી શકતાં નથી, પરંતુ માણસ એવું કરી શકે છે. વાસ્તવિક રીતે આજે હવે એમ પણ કહી શકાય કે માણસ બોલી શકે છે એ એની વિશેષતા છે, કેમકે માણસની બૌદ્ધિક, સાંસ્કૃતિક તેમજ સામાજિક બધી પ્રગતિમાં ભાષાનો ફાળો ઘણો મોટો છે.

હવે, "ભાષા" શબ્દનો વ્યાપક અર્થ કરીએ તો "ભાષા એટલે અભિવ્યક્તિ અને અવગમનનું અવાજોનું બનેલું કોઈ પણ માધ્યમ." આમ, ભાષા માનવ-સંસ્કૃતિના વિકાસનું એક પરિબળ છે. ભાષા માનવ-સમાજનું સર્જન છે. તેથી જ બાળક એના જે તે સમાજની પ્રણાલિકાગત રીત પ્રમાણે વિચારોનું સંક્રમણ કરતાં શીખે છે, જે તેની માતૃભાષામાં હોય છે. આ રીતે ભાષા એક સામાજિકસંસ્થા કે માનવસંસ્થા છે. "Every human society is held together by language."

– Robert Hall

ભાષા અન્ય માનવસંસ્થાઓની જેમ સર્વવ્યાપક છે છતાં પ્રજાએ-પ્રજાએ એનું સ્વરૂપ અને નામ જુદાં છે, જે પરિવર્તનીય પણ છે. બાળક સૌપ્રથમ પોતાની માતાના દૂધમાંથી જે ભાષા મેળવે છે એ એની માતૃભાષા ગણાય છે. કોઈ પણ માનવ-બાળક પોતાની માની અથવા કુટુંબની ભાષાના તંત્રને જેટલી ઝડપથી આત્મસાત્ કરી લે છે તેટલી તેના પછીના જીવનકાળ દરમિયાન કોઈ પણ ભાષા શીખી શકતો નથી, અગર શીખે તોપણ તેનું જીવન કે જીવનમૂલ્યો માતૃભાષા દ્વારા જ ઘડાય છે. વિશ્વની કોઈ પણ સર્જકપ્રતિભા એવી નહીં હોય જેનું પ્રથમ સર્જન માતૃભાષામાં ન થયું હોય. કવિવર ટાગોર લખે છે કે, "શિક્ષણ તો આહાર જેવું છે. પહેલા જ કોળિયે સ્વાદનો આનંદ મળવો જોઈએ. માતૃભાષામાં એ બને છે. અન્ય ભાષાના શિક્ષણમાં એવું બનવાનો સંભવ નથી. તેના તો પહેલા જ કોળિયે બત્રીસે દાંત હાલી ઊઠે છે. ધરતીકંપ થઈ જાય છે."

આ દષ્ટિએ દરેક વ્યક્તિને પોતાની માતૃભાષા માટે ગૌરવ હોવું જ ઘટે. હું જે ભાષામાં સપનું જોઉં છું, મેં જે ભાષામાં સૌપ્રથમ હાલરડું સાંભળ્યું છે, તે ભાષા મારી માતાના ખોળા જેવી પવિત્ર છે. માતૃભાષામાં બોલવું, લખવું અને તેનું શિક્ષણ મેળવી તેનું રક્ષણ કરવાની ફરજ છે. આમ, સ્વભાષા અભિમાન કે માતૃભાષા અભિમાન સિવાય ભાષા-સુધાર શક્ય નથી.

ભાષા-સુધાર માટે માતૃભાષાનું શિક્ષણ અનિવાર્ય છે. બીજા રાજ્યની ભાષા ન આવડે તો તે ચાલે પણ પોતાના જ રાજ્યની કે પ્રદેશની ભાષા તો પ્રત્યેક નાગરિકને આવડવી જ જોઈએ. હાલમાં ફક્ત ગુજરાતમાં જ નહીં પણ દેશનાં લગભગ તમામ રાજ્યોમાં જે તે રાજભાષાના શિક્ષણ કરતાં અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણ પર વધુ ભાર મૂકવામાં આવે છે. ભારતનાં ગામડાંમાં પણ હવે આ રિવાજ ફેલાતો જાય છે અને અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાઓનો ઘણો વધારો થતો જાય છે. માતૃભાષાના ભોગે આ શિક્ષણ મેળવવું આપણને પોષાય નહીં. અંગ્રેજી આંતરરાષ્ટ્રીય ભાષા હોવાથી તે જાણવી જરૂરી, પણ તેના કારણે સ્વભાષા બોલવા કે લખવામાં ગૌરવને બદલે ક્ષોભ અનુભવવો કેટલા અંશે વાજબી ?

ગુજરાતીમાં એક કહેવત છે કે "સો શિક્ષક બરાબર એક માતા." માતાના ધાવણમાંથી જે સંસ્કાર અને ભાષા સિંચાય છે તે બાળકનો વારસો બની જાય છે અને પેઢીઓ સુધી તે ચાલે છે. ગુજરાતી માતા-પિતાનું બાળક ભલે ઈંગ્લેન્ડમાં જન્મે પણ અને ગળથૂથીમાં તો ગુજરાતી ભાષા જ આવવાની. એક શિક્ષિત તરીકે આજે પણ મને લાગે છે કે મારી માતૃભાષાની યોગ્ય કેળવણી મને મળી નથી. આવું શું આપણને ક્યારેક નથી થતું ?

ગુજરાતી શાળામાં અભ્યાસ કરવા છતાં પણ ગુજરાતી વિષયનું વ્યાકરણ-વિષયક જ્ઞાન ઘણું ઊણું છે. કારણો સ્પષ્ટ છે. ગુજરાતી માધ્યમની શાળાઓમાં ગુજરાતી ભાષા સિવાય શીખવાતા વિષયો જેવા કે ઈતિહાસ, ભૂગોળ, વિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, ગણિત વગેરે વિષયોની ભાષા તો ગુજરાતી જ, પરંતુ જે તે વિષયના શિક્ષકો જે તે વિષયનું જ્ઞાન જરૂર ધરાવતા હોય છે પણ તે વિષયની

ભાષા અંગેનું નહીં. કોઈ પણ વિષયનો શિક્ષક સૌપ્રથમ તો તેના વક્તવ્યની ભાષાની શિક્ષક છે.

માતૃભાષામાં શિક્ષણ મેળવનાર બાળકને અન્ય ભાષા સારી રીતે ન આવડે એ ખ્યાલ આજે આપણે ભૂંસવો પડશે. માતૃભાષાના શિક્ષણને જ પાયાનું શિક્ષણ કહી શકાય. ગુજરાતની ધરતીના છોરુને ગુજરાતી જ શુદ્ધ ન આવડે તે કેટલું શરમજનક ગણાય ? માતૃભાષા અથવા સ્વભાષા-સુધાર માટે ગુજરાત સરકાર અને દરેક ગુજરાતીએ કટિબદ્ધ થવું પડશે. દિવસે દિવસે માતૃભાષાના શિક્ષણની ઉપેક્ષા થતી જાય છે એમ નથી લાગતું ? ગાંધીયુગમાં ગાંધીજી સહિત ગુજરાતીના જેટલા લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સર્જકો ગુજરાતને સાંપડ્યા એટલા અને એવા સર્જકોની ખામી આજે શું નથી જણાતી ? ગુજરાતી ભાષાનું ખેડાણ ઘટતું ગયું છે. ગુજરાતી ભાષામાં સાહિત્ય-પ્રકારો વધ્યા પણ ગુજરાતી સાહિત્યકારો ખૂટવા માંડ્યા છે. જેનું કારણ માતૃભાષાના શિક્ષણનો અભાવ અને ઊણપ. ગુજરાતમાં શિક્ષણનું સ્તર વધ્યું પણ માતૃભાષાના શિક્ષણનું પ્રમાણ અને સ્તર ઘટતાં જ ગયાં છે. ૧૯૨૯માં ગાંધીજી પ્રેરિત “સાર્થ ગુજરાતી જોડણી કોશ” પછી આજે આટલાં વર્ષો બાદ પણ ગુજરાતીઓને આ કોશની આવશ્યકતા સમજાઈ નથી. કારણ ? માતૃભાષા પ્રત્યેની ઉદાસીનતા અને અજ્ઞાનતા. આ ઉદાસીનતા અને અજ્ઞાનતા નિવારવા માતૃભાષાના યોગ્ય સ્થાન અંગે કેટલાક ઘટતા પ્રયત્નો કરી શકાય.

કોઈ પણ માધ્યમની શાળામાં ગુજરાતીનું શિક્ષણ ફરજિયાત બનાવવું, ઉચ્ચ શિક્ષણ એટલે કે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ માટે પણ કોઈ પણ પ્રવાહની કોલેજમાં ગુજરાતી વિષયનું શિક્ષણ ફરજિયાત બનાવવું. કોલેજના પ્રથમ વર્ષમાં ખાસ કરીને વિનયન પ્રવાહમાં અંગ્રેજી વિષય આજે પણ ફરજિયાત છે તે અજુગતું લાગે છે. આપણે ગુજરાતી ભાષા વિશે કદીયે સજાગ રહ્યાં નથી. ઉચ્ચ શિક્ષણ ક્ષેત્રે પણ ગુજરાતી ભાષાનું શિક્ષણ ફરજિયાત બનાવવું જરૂરી છે.

જાહેર માધ્યમોની ભાષામાં વપરાતી ગુજરાતીમાં પણ ગુજરાતી લોકોની ઊણી માતૃભાષાનાં જ દર્શન થાય છે. જાહેર માધ્યમોમાં પણ ગુજરાતી ભાષાના

તજજ્ઞો-વિદ્વાનોનું માર્ગદર્શન ફરજિયાત બનાવવું જરૂરી છે. ખાસ કરીને ગુજરાતી ભાષાની જોડણી માટે નિશ્ચિત ધોરણ નક્કી કરવાં આવશ્યક છે. આજે પણ કદાચ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા માટેનાં નિશ્ચિત ધોરણો આપણી પાસે નથી. “સાર્થ ગુજરાતી જોડણી કોશ”માં છે તેવા આ શિક્ષણ માટે, સુધારણા માટે પાયાના પ્રયત્નો થવા જરૂરી છે.

કોઈ પણ માધ્યમની શાળાના દરેક શિક્ષકને ગુજરાતી શુદ્ધ, સરળ અને સ્પષ્ટ રીતે બોલતાં, લખતાં અને વાંચતાં આવડવું જોઈએ. કોઈ પણ ક્ષેત્રની નોકરી માટે સાચું ગુજરાતી આવડવું અનિવાર્ય હોવું ઘટે. અન્ય રાજ્ય કે ભાષાના સાહિત્યને ગુજરાતીમાં ઉતારવાના પ્રયાસો થાય છે પણ તે પર્યાપ્ત નથી. આ બાબતે ગતિ વધારી પ્રગતિ સાધવી પડશે. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના સર્જનમાં શ્રેષ્ઠતા લાવી જગતની દરેક ભાષામાં તેનો અનુવાદ થાય એવું ગરવું સાહિત્ય-નિર્માણ ગુજરાતી ભાષામાં થવું આવશ્યક છે.

માતૃભાષાના શિક્ષણમાં અથવા તો કોઈ પણ ભાષાના શિક્ષણ માટે વ્યાકરણનું જ્ઞાન તે પાયાની બાબત છે. આજે શાળા-કોલેજોમાં ગુજરાતી ભાષા કરતાં તેની જોડણી અને વ્યાકરણ-વિષયક સાચી માહિતી વિદ્યાર્થીઓને આપવી જ પડશે. ગુજરાતી ભાષાના તાસ પણ વધારે મળે એવી અપેક્ષા રખાય. હજી આજે પણ કેટલીય શાળા-કોલેજો તેમજ યુનિવર્સિટીનાં પ્રવેશપત્રો અંગ્રેજીમાં ભરવાં પડે છે. આ પ્રથાની જડ નાબૂદ કરવી પડશે. સ્વભાષા શિક્ષણના ઓપવર્ગો ફક્ત સરકારી કચેરીઓ કે કાર્યાલયમાં જ નહીં ચલાવતાં દરેક શાળા, કોલેજના શિક્ષકો-વિદ્યાર્થીઓ માટે ચાલે તો પરિસ્થિતિ સુધારી શકાય.

અંતે, આ બધાય પ્રયત્નોની સાથો સાથ ગુજરાતમાં ગુજરાતી ભાષામાં જે અંગ્રેજી શબ્દોનું કચુંબર ભળવા માંડ્યું છે તેની ગંભીરતા સમજી આપણે ભેળસેળિયું ગુજરાતી ન બોલતાં શુદ્ધ ગુજરાતી બોલવાનો આગ્રહ રાખવો પડશે. આપણે શુદ્ધ ગુજરાતી બોલીશું તો બાળકો પણ એવું જ શીખશે અને આગળ જતાં તેમને પણ માતૃભાષાનું મહત્ત્વ સમજાશે તેમજ તેનું શિક્ષણ પણ સરળ બનશે.

૨. લોકાભિમુખ વહીવટની ભાષા

લોકશાહી શાસન ધરાવતા રાષ્ટ્રમાં વહીવટ લોકો માટે છે, લોકોનો છે અને લોકો દ્વારા ચાલે છે. આ વિશ્વમાન્ય સિદ્ધાંત ચરિતાર્થ કરવા લોકાભિમુખ વહીવટની ભાષા એટલે કે રાજભાષામાં વિવેક, વિનમ્રતા અને સાહજિકતા હોવાં જોઈએ. એકવાર પૂ. ગાંધીબાપુને કોઈ પત્રકારે પૂછ્યું, “સ્વરાજ્યની ભાષા કઈ ?” ગાંધીજીએ કહ્યું, “માતૃભાષા.” આ રીતે રાજ્યના વહીવટને લોકાભિમુખ કરવામાં બેશક ભાષા પાયાની કામગીરી કરે છે કારણ કે વહીવટની ભાષા જુદી હોય અને જેના પ્રશ્નો માટે વહીવટ ચલાવવાનો છે તે પ્રજાની ભાષા પણ જુદી હોય તો તેવો વહીવટ કેવો અને કેટલો ચાલે ?

આજે ગુજરાત રાજ્ય નામથી ઓળખાતા પ્રદેશમાં સદીઓથી વહીવટી ભાષા એટલે કે રાજભાષા ગુજરાતી સિવાયની જ રહી છે. પરિણામે વિવિધ શાસનના અરબી-ફારસી-ઉર્દૂ-મરાઠી અને અંગ્રેજી જેવી વિવિધ ભાષાનું પ્રવર્તન અને વર્ચસ્વ રાજ્યવહીવટમાં રહ્યું છે. આ ભાષાઓના કેટલાક શબ્દો, લેખન-પદ્ધતિ અને ભાષાપ્રયોગો ગુજરાતીમાં પ્રવેશ્યાં અને સ્થિર થયાં, કારણ કે ભાષાના પ્રવર્તન સંબંધમાં શાસન એક મહત્ત્વનું પરિબલ છે. આમ થતાં તળપદી ગુજરાતી વાક્યરચનાના લઢણો બદલાઈને રાજ્ય અને સામાન્ય પ્રજાવર્ગ વચ્ચે વહીવટી ભાષાના જાણકારોનો એક ખાસ વર્ગ પણ ઉદ્ભવ્યો. લોકાભિમુખ વહીવટની ભાષા વિશે વાત કરતાં એક બાબત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે, વહીવટની ભાષા તે પ્રજામાં બોલાતી શિષ્ટ કે તળપદી ભાષાથી જુદી અને ચોક્કસ હેતુ માટે ઘડી કાઢવામાં આવેલી ભાષા છે. એ પ્રજાના કોઈ સ્તરની સ્વાભાવિક ભાષા નથી તેમજ બોલી પણ નથી. આપણે એ પણ સમજી લેવું જોઈએ કે સ્વભાષાના માધ્યમ દ્વારા લોકો સુધી પહોંચવાની આપણી શક્તિ મર્યાદિત છે. આપણે એટલું જ ઈચ્છીએ છીએ કે પ્રજા પોતાને લગતી વહીવટી બાબતોની ગતિવિધિ સમજે, એની સમજ બહાર વહીવટની કોઈ વાત ન રહે, સરકાર સાથેના વ્યવહારમાં ભાષાને કારણે એને કોઈ વ્યવધાન કે મુશ્કેલી ન નડે.

લોકાભિમુખ વહીવટની ભાષાનું સ્વરૂપ કેવું હોય અને એની લાક્ષણિકતાઓ કઈ હોય શકે એ વિચાર માગી લે એવી બાબત છે. વ્યવહારનાં સર્વ ક્ષેત્રોને પોતપોતાની એક આગવી ભાષાલક્ષણ હોય છે. વહીવટની ભાષાને પણ એ હોઈ શકે. જેમ પત્રકારત્વના ગદ્યને, દસ્તાવેજ સાહિત્યને પોતાની આગવી રીતિ કે મુદ્રા હોય છે એમ વહીવટી ભાષાનું પણ એક આવગું સ્વરૂપ હોઈ શકે. વહીવટી ભાષાના ક્ષેત્રમાં "કળા" શબ્દનો પ્રયોગ વિચિત્ર લાગે. વહીવટી ભાષામાં વળી કળા કેવી ? પરંતુ ગાંધીજીના ગદ્યમાં જે કળા છે તેને આપણે વહીવટી ભાષામાં ન ગૂંથી શકીએ એમ નથી. સરળ ગદ્ય એ ગાંધીસાહિત્યની એક લાક્ષણિકતા છે. કોશિયો પણ સમજી શકે એવું ગદ્ય હોવું જોઈએ એવી શૈલી વિશેની ગાંધીજીની વિભાવના બહુ જાણીતી છે. આ સરળતા વહીવટી ભાષાની મુખ્ય લાક્ષણિકતા શા માટે ન બને ? જોકે લખાણમાં સરળતા દાખવવાનું કામ બહુ સહેલું નથી એ વાત પણ યાદ રાખવી પડશે. જે કહેવાનું છે એ નજર આગળ એકદમ સ્પષ્ટ હોય એ એની પહેલી જરૂરિયાત છે. એટલે એમ કહી શકાય કે, વહીવટી ભાષાની પ્રથમ લાક્ષણિકતા એ ભાષાની સરળતા છે.

ગુજરાતી ભાષાના જ હોય પણ ઝાઝા પરિચિત ન હોય એવા શબ્દોને લખાણમાં પસંદગી ન આપવી. લાંબાં વાક્યો ઘણીવાર ક્લિષ્ટતામાં ઉમેરો કરે છે અને એવાં વાક્યો ક્યારેક લખાણના હેતુને સહેલાઈથી સમજવામાં બાધક બને છે, જ્યારે ટૂંકાં વાક્યો કથનને વધારે સુગમતાથી સ્પષ્ટ કરે છે. લાઘવ એ વહીવટી ભાષાનું એક અગત્યનું પાસું છે. હકીકતનો બિનજરૂરી વિસ્તાર ઘણી વાર ગૂંચવણ ઊભી કરે છે. આપણે જેને ટૂંકું કે મુદ્દાસરનું લખાણ કહીએ છીએ એ લાઘવની કળાની જ નીપજ છે. લોકો સાથેના રોજિંદા વ્યવહારમાં આપણે આપણી વૃત્તિઓ, લાગણીઓ, વિચારો વગેરે વ્યક્ત કરવા માટે જે ભાષાનો ઉપયોગ કરીએ છીએ એમાં આત્મલક્ષી તત્ત્વ વધારે અને પરલક્ષી તત્ત્વ ઓછું હોય છે, પરંતુ વહીવટની ભાષામાં જોઈએ તો પરલક્ષી તત્ત્વ વધારે અને આત્મલક્ષી તત્ત્વ નહીંવત્ હોય છે.

આમ છતાં, વહીવટમાં પત્રો, અર્ધસરકારી પત્રો, સૂચનાઓ, તાકીદ વગેરે જેવી બાબતોમાં પરલક્ષી (Objective) તત્વના બદલે આત્મલક્ષી તત્વ (Subjective)નો ઉપયોગ કરી શકાય. વહીવટમાં તુમાર એ એક અનિવાર્ય મર્યાદા છે. વહીવટી વ્યવહાર પાછલા અનેક પ્રકારના સંદર્ભો સાથે સંકળાયેલો હોય તેમ સમયાનુસાર નીતિનિયમોમાં થયેલા ફેરફાર, ઠરાવો અને તેના પર રાખેલા સુધારા વગેરેને સાથે રાખીને ચાલવાનો આ વ્યવહાર કેટલીકવાર જટિલ જવો બની રહે છે. પરંતુ એક વહીવટી રસમ તરીકે આ બધું અનિવાર્ય હોય એ સમજી શકાય એવું છે. આપણે ત્યાં કાયદા અને વિનિયમો કે અધિનિયમો જેવું ઘણુંખરું પ્રથમ અંગ્રેજીમાં રચાય છે અને પછી એનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ નહીં પણ તરજુમો જ થાય છે તેમ કહી શકાય. હવે આજે જ્યારે રાજ્યનો સમગ્ર વહીવટ રાજભાષામાં ચાલે છે ત્યારે કાયદાને અંગ્રેજીમાં તૈયાર કરીને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવા કરતાં જો એને સીધો જ ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર કરવામાં આવે તો અંગ્રેજી ભાષાની અડચણ તો અવશ્ય દૂર થશે અને લોકાભિમુખ વહીવટની ભાષા સામાન્ય લોકો માટે વધુ સરળ બનશે.

આ પ્રમાણે લોકાભિમુખ વહીવટમાં ભાષાની ઉપર જણાવ્યા મુજબની બધી લાક્ષણિકતાઓ ક્યારે જોવા મળશે ? આવી સરળ અને સ્પષ્ટ ભાષા માટે સરકાર તો કટિબદ્ધ છે જ પરંતુ જાહેર માધ્યમો જેવાં કે વર્તમાનપત્રો, સામયિકો, આકાશવાણી તેમજ દૂરદર્શનની ભાષા પણ શુદ્ધ અને સરળ હોય એ વધારે મહત્વનું છે. એની પાછળ સભાન પ્રયત્ન થાય અને સતત જાગૃતિ કેળવાય તો જ એ શક્ય બને. માટે સરકારે શક્ય તે બધી જ સુવિધાઓ પૂરી પાડવી જોઈએ અને સરકારી નીતિ જ એમાં સૌથી મહત્વનો ભાગ ભજવી શકે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓ પાછળનો હેતુ એટલો જ કે વહીવટમાં ગુજરાતી ભાષાનું માધ્યમ વધારે અસરકારક પુરવાર થાય તો લોકાભિમુખ વહીવટની નેમ સરળતાથી પાર પાડી શકાય. વહીવટમાં પ્રયોજાતી આ ભાષા નવીનવી બૂબીઓ સાથે વહીવટને સરળ બનાવીને, રાજ્યના સામાન્ય લોકોને સુગમ

બને. પણ આ પુરુષાર્થની પૂરી સફળતા તો લોકો, જાહેર માધ્યમો તેમજ રાજ્યના વહીવટકર્તાઓ અને કર્મચારીઓના ઉત્સાહ ઉપર જ નિર્ભર છે.

ઉક્ત બાબતની જેમ આજે આપણે વહીવટની ભાષાનો વિચાર કરીએ તોપણ અને સાહિત્યસર્જન વિશે વાત કરીએ તોપણ લોકો સમજે એવી સરળ છતાં શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા સમાજમાં વપરાય તો સાહિત્યની સાથોસાથ કાયદાકીય અને વહીવટી બાબતો પણ વધુ પ્રચાર અને પ્રસાર પામે. આ હેતુ બર લાવવા ગુજરાત સરકાર ઘણા જ પ્રયત્નો કરે છે. બિન-ગુજરાતીભાષી અધિકારીઓ, કર્મચારીઓ માટે રાજ્યના જિલ્લેજિલ્લે શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાના ઓપવર્ગો ચલાવવાથી હજારો અધિકારીઓ તેમજ કર્મચારીઓ આજે ગુજરાતના લોકોની ભાષા બોલતાં, લખતાં અને વાંચતાં થયા છે અને ફક્ત આ લોકભાષાના સબળ માધ્યમથી જ તેઓ રાજ્યવહીવટમાં સફળ થઈ સહકાર મેળવી રણમાં જીતી ગયા છે, તેમ કહીએ તો તે અસ્થાને નહીં ગણાય.

પ્રકરણ ૩ : વિચાર-વિસ્તાર

લેખકો અને વિચારકો પોતાનું કથન ક્યારેક સૂત્ર સ્વરૂપે રજૂ કરે છે. આવા કથન કે સૂત્રમાં સમાવિષ્ટ વિચાર કે સિદ્ધાંતને સમજાવવા સૂત્રના અર્થને સવિસ્તર સમજાવવો પડે. આ ઉક્તિના મહત્વના મુદ્દાને સવિસ્તર સમજાવવા વિગતો, દાખલા-દલીલો પુષ્ટિ માટે રજૂ કરવાં અનિવાર્ય છે. વિચાર-વિસ્તાર માટે નીચેના કેટલાક મહત્વના મુદ્દા ધ્યાનમાં રાખવા જરૂરી છે :

- (૧) વાક્ય, કથન કે કંડિકામાં અથવા સૂત્રમાં મુખ્ય વિચારને શોધી તેની સ્પષ્ટતા સવિસ્તર કરવી. આ માટે તેના મૂળ અર્થને સમજવો જોઈએ.
- (૨) વાક્ય કે સૂત્રના વિચારનો વિસ્તાર કરવો. તે માટે જરૂરી દાખલા, દલીલ, સરખામણી, દૃષ્ટાંત કે ટુચકા ઉમેરવા અને એની છણાવટ કરવી.
- (૩) લખાણ અતિ લાંબું ન થવા દેવું.
- (૪) વિચાર-વિસ્તારમાં આવેલ વાક્ય નિશ્ચયાત્મક અભિપ્રાય અથવા રૂપક હોય છે. તેને અનુરૂપ દલીલો સાદી, સરળ ભાષામાં રજૂ કરવી.
- (૫) વિચારની અભિવ્યક્તિમાં કશી અસ્પષ્ટતા કે સંદિગ્ધતા રહી ન જાય તેનો ખ્યાલ રાખવો.

નમૂનારૂપ કેટલાક લખાણો નીચે આપ્યાં છે :

- (૧) “ઉત્તમ વસ્તુ અધિકાર વિના મળે, તદપિ અર્થ નવ સરે.”

શ્રેષ્ઠ ગણાતી વસ્તુ, પદાર્થ, જ્ઞાન, ઉપાધિ એમ કંઈ પણ લાયકાત વગર પ્રાપ્ત થાય, અનાયાસ મળી જાય, તો એવી વસ્તુ માત્ર મેળવવી એ વ્યક્તિની વિશેષતા કે ગૌરવમાં વધારો કરતું નથી. એ માટે પાત્રતા ઊભી કરવી પડે. સહજ મળે તો એને ટકાવવા ગુણવત્તા હોવી જોઈએ. એ ઉપરાંત એમાં વધારો કરો તો એ મળેલ વસ્તુ દીપી ઉઠે. એ મળ્યાની સાર્થકતા થાય. દા.ત., સમાજમાં પ્રતિષ્ઠિત મોભો કે હોદ્દો મળ્યેથી જ પૂરતું નથી. એ મળ્યા પછી એને ટકાવવા સામર્થ્ય કેળવવું જરૂરી છે. નહીં તો એ નિરર્થક પુરવાર થાય. ગાંગો તેલી રાજા ભોજના આસન પર બિરાજે તો શું થાય ? ઝૂંપડીમાં રહેનારને મહેલ મળે તો

કેવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થાય ? કોઈ ગરીબને મોટી રકમનું ઈનામ મળે તો કેવી હાલત થાય ? પણ એ ટકાવી રાખવા, એમાં વધારો કરવા આવડત હોવી જોઈએ અને યોગ્ય લાયકાત કેળવવી પડે.

(૨) હણો ના પાપીને, દ્વિગુણ બનશે પાપ જગનાં;

લડો પાપો સામે, અડગ દિલના ગુમ બળથી.

કવિનું કહેવું છે કે પાપીને હણવાથી ક્યારેય પાપનો અંત આવે ખરો ? પાપી તો પાપમાં વધારો કરે જ છે; પરંતુ પાપીને મારવાની ઘાતક ક્રિયાથી શું બીજું પાપ થતું નથી ? કવિ કહે છે કે, મારવું હોય તો પાપને મારો, પાપના મૂળનો નાશ કરો. એ પણ અડગ દિલના ગુમ બળથી, આંતરિક શક્તિથી, સદ્ગુણથી. ઉપકારથી પાપ પર જીત મેળવવી. ઈશુએ કહ્યું છે તેમ, કોઈ તમારા એક ગાલે તમારો મારે તો બીજો ગાલ ધરવો, પરંતુ સામે પ્રહાર કરવાનું કહ્યું નથી. પાપીને શાંત કરવા પાપનું શમન કરવું જરૂરી છે. વ્યક્તિ નહીં પણ વ્યક્તિનું આચરણ દોષપાત્ર ગણાય એમ કવિ ભારપૂર્વક દર્શાવવા માગે છે.

(૩) જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી,

ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત.

આ પંક્તિમાં કવિ કહે છે કે દુનિયાના કોઈપણ ખૂણામાં જો એક પણ ગુજરાતી વસતો હોય તો તે ત્યાં સમગ્ર ગુજરાતને ખડું કરી દે છે. ગુજરાતી ઓળખાયા વિના રહેતો નથી. ગુજરાતી ત્યાં પોતાનો સમાજ રચી દે છે. ગુજરાતના ઉત્સવો હોળી, દિવાળી, દશેરા, રામનવમી, જન્માષ્ટમી-ને તે મહાત્મ્ય અને તેની રીતરસમ પ્રમાણે ઊજવે છે. નવરાત્રિના ગરબા પણ આજે ગુજરાતીઓ મારફત દૂર-સુદૂર પહોંચ્યા છે. ગુજરાતની સંસ્કૃતિ દેશવિદેશમાં પ્રસરી હોય તો તે ત્યાં જઈ વસેલા ગુજરાતીઓને કારણે જ. એટલું જ નહીં, ગુજરાત છોડીને ગયેલા ગુજરાતી જ્યાં જાય ત્યાં પોતાની આગવી ગુર્જરી રીતરસમ પ્રમાણે જ જીવે છે, એનો રોજબરોજનો વ્યવહાર પણ ગુજરાતના રીતરિવાજ પ્રમાણે જ રાખે છે. તે જ્યાં જાય ત્યાં ગુજરાતી સમાજ રચી દે છે.

(૪) હું ભારતનો ગુજરાતી કવિ છું.

અહીં કવિ ગુજરાતી તરીકે પોતાનું ગૌરવ વ્યક્ત કરે છે. “શું શાં પૈસા ચાર” આમ કહીને ગુજરાતી ભાષાને કવિ રાષ્ટ્રીય ફલક પર ગૌરવભેર રજૂ કરે છે. કવિની રાષ્ટ્રીયતા તો વ્યક્ત થાય છે જ, પરંતુ સાથોસાથ કવિ પોતાની માતૃભાષાનું પણ વિશિષ્ટ મહત્ત્વ વ્યક્ત કરે છે. ભારત દેશમાં અલગઅલગ રાજ્યોમાં અલગઅલગ ભાષાઓ બોલાય છે. જે તે રાજ્યોમાં પોતાની ભાષાનું મહત્ત્વ છે. ગુજરાત રાજ્યમાં ગુજરાતી ભાષાનું વર્યસ્વ હોય એ દેખીતું છે, પરંતુ ગુજરાત બહાર ગુજરાતી ભાષાની મોટેભાગે અવહેલના જ થતી હોય છે. અહીં કવિએ ગુજરાતીપણાને ગૌરવભેર ઊંચું સ્થાન આપ્યું છે. એમ કરીને એમણે રાષ્ટ્રીયતાની ભાવનાને પણ વ્યક્ત કરી છે. કવિએ પોતાના દેશ અને પોતાની માતૃભાષા બંનેનું આગવું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે. કવિ ઉમાશંકર જોશીએ પણ આ જ વાતને અન્યરૂપે દોહરાવતાં કહ્યું છે : હું ગુર્જર ભારતવાસી.

(૫) “યથા ભાષક તથા ભાષા.”

સંસ્કૃતમાં વર્ણવ્યું છે કે “યથા રાજા તથા પ્રજા”, “યથા ગુરુ તથા શિષ્ય” ...એ જ પ્રમાણે “યથા ભાષક તથા ભાષા” એમ કહી શકાય, કારણ કે ભાષાનો નિયમ એવો છે કે લોકોના અથવા ભાષકના મનમાં જેવા વિચાર ચાલતા હોય તે જ તેની ભાષામાં બોલાય છે. જો લોકો વિવેકી હોય તો તેમની ભાષા કે વાણી પણ વિવેકપૂર્ણ હોવાની. જો લોકો કર્કશ હોય તો ભાષા તેમના જેવી જ હશે. ગુજરાતી કહેવત છે કે “બાર ગાઉએ બોલી બદલાય” - પણ એથીય આગળ વધીને કહીએ તો જુદીજુદી કોમના જુદાજુદા લક્ષણોમાં પણ આપણને જુદીજુદી બોલી કે ભાષા સાંભળવા મળે છે.

(૬) “જેવો સમાજ તેવી ભાષા.”

ભાષા એક સામાજિકસંસ્થા છે, માનવસંસ્થા છે. છતાં પ્રજાએ પ્રજાએ એનું સ્વરૂપ જુદું છે તેથી તે પરિવર્તનીય પણ છે. જરૂરિયાતો ઊભી થતાં અને અન્ય ભાષાની અસર થતાં દરેક ભાષા પરિવર્તન પામે છે. માણસ ભાષા ગ્રહણ કરે છે એના જે તે સમાજમાંથી, કારણ કે ભાષાનું અસ્તિત્વ અને માનવ-વ્યવહાર

માનવબુદ્ધિની અમુક પ્રકારની સજ્જતા પર અવલંબે છે. એ સજ્જતા નૈસર્ગિક છે, સમાજમાંથી મળેલો ધર્મ નથી. જુદાજુદા સમાજની વ્યક્તિઓની ભાષા પણ અલગ પડતી હોય છે. તેમજ શિક્ષિતવર્ગ અને અશિક્ષિતવર્ગની ભાષામાં હવે ઘણો તફાવત જોવા મળે છે. શિક્ષિત અને સંસ્કારી વર્ગની વ્યક્તિઓની ભાષા શિષ્ટ અને સભ્ય જણાય, જ્યારે અશિક્ષિત વર્ગની ભાષા તેની અજ્ઞાન સીમિત દુનિયાની જેમ મર્યાદિત તેમજ ઘણીવાર અભદ્ર કે અશુદ્ધ પણ હોય છે. વ્યક્તિ જે વિચારે છે તે તેની વાણીરૂપે પ્રગટ થાય છે. માટે જ કહેવાય છે કે “જેવું હૈયે તેવું હોઠે.” આ ઉક્તિ ઘણે અંશે સાર્થક લાગે માટે ભાષાને કૂવા અને તળાવનાં બંધિયાર જળ કરતાં નદીનાં વહેતાં નીર સાથે સરખાવી શકાય. કારણ કે નીરપ્રવાહની જેમ અનેકવિધ ભાષકોના વાણીપ્રવાહની ભાષા પર પણ અસર પડતાં તેમાં નોંધપાત્ર ફેરફાર થતા જાય છે.

(૭) “ભાષા કે વાણી એક સમર્થ શસ્ત્ર છે.”

આપણા પ્રદેશોને તથા તેની ભાષાને તેમનાં નામ આમ ગુર્જરો પાસેથી મળ્યાં એ ભલે, પણ ગુજરાતી ભાષા કંઈ ગુર્જર સાથે બહારથી આયાત થયેલી ભાષા નથી. એ હિંદી, બંગાળી, મરાઠી આદિની જેમ ભારતના આર્યકુળની જ ભાષા છે. આમ, ગુજરાતની ભાષા તે ગુજરાતી કહેવાય છે, તો ગુર્જર લોકોની બોલી અથવા ભાષા એટલે ગુજરાતી એમ કહી શકાય. જેમ કે, મરાઠાઓ બોલે તે મરાઠી. આ રીતે ભાષક જે પ્રદેશનો તે પ્રમાણે તે નામની તેની ભાષા કહેવાય. સાક્ષર કેશવલાલ ધ્રુવ કહે છે તેમ, “ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રથમ યુગ તે ગુજરાતના ભવ્ય ઉદયનો યુગ હતો. તેથી તે યુગના સાહિત્યમાં પુરુષ-પરાક્રમનું ગંભીર ગાન છે.” ઉક્ત વાક્યના સંદર્ભમાં વિચારીએ તોપણ એમ કહી શકાય કે કવિ, લેખક, ધર્માચાર્ય કે સાહિત્યકારો જેવા ભાષકોની ભાષા અસરકારક તેમજ શુદ્ધ હોવાથી તેની અસર પણ જે તે ભાષા પર પડે છે. આવા વિદ્વાન ભાષકો જ ભાષાને ખેડે છે, વિકસાવે છે. જગતના મહાન પુરુષોએ ઉચ્ચારેલાં વાક્યોમાંથી કેટલાય આજે જે તે ભાષાનાં સનાતન સૂત્ર જેવાં બની રહ્યાં છે, જે રીતે જેવો ભાષક હોય તેવી તેની ભાષા હોય તે પ્રમાણે ઘણીવાર આપણે

કોઈ પણ ભાષાનું સાહિત્ય કે ઇતિહાસ વાંચીએ ત્યારે તે વાક્યો કે માહિતી પરથી આપણે તેના ભાષકનું માપ પણ કાઢી શકીએ. આ જગતમાં ઘણા ભાષકો અથવા તો વક્તાઓ છે કે જેમણે પોતાની ખમીરવંતી વાણી-ભાષા કે વક્તવ્યના કારણે જગતનો ઇતિહાસ ફેરવી નાખ્યો છે. મહાત્મા ગાંધી, સ્વામી વિવેકાનંદ, સોક્રેટિસ, એન્ટની ચેખોવ જેવા પુરુષો અન્ય કોઈ પણ શસ્ત્ર કરતાં ભાષાના શસ્ત્ર કે વાણીના શસ્ત્રના બળે ઇતિહાસનાં પાનાંમાં ઊજળા બની જીવે છે.

(૮) “ભાષાને શું વળગે ભૂર રણમાં જે જીતે તે શૂર.”

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના નામી કવિઓમાંના એક એવા અખાએ રચેલી ઉક્તિમાં જે તે સમયની ભાષાનું પોત સ્પષ્ટ થાય છે. ભાષાને શું વળગે ભૂર (જુસ્સાભેર) એમ કહેનાર અખાને મન ભાષા સાધ્ય તો નહીં પણ પ્રબળ સાધન તો હતી જ. આથી જે તે સમયના લેખકો કે કવિઓએ પણ તે સમયે લોકોની ભાષામાં જ તેમનું જ્ઞાન કે બોધ પ્રગટ કર્યાં. આમ જોવા જઈએ તો “ભાષાને શું વળગે ભૂર” એ ઉક્તિ દ્વારા અખો એમ પણ કહેવા માગે છે કે લોકો જે વાણી કે ભાષાને સમજે તે જ સાચી ભાષા. જો વાણી લોકોનાં હૈયા સુધી પહોંચે તો જ તેની ધારી અસર કે પરિણામ નિપજાવી શકે. પરોક્ષ દૃષ્ટિએ એમ કહેવાય કે મધ્યકાલીન યુગમાં પણ લોકો સુધી પહોંચવા માટેનું એકમાત્ર સાધન તે પંડિતોની કે સાહિત્યકારોની ભાષા નહીં પણ લોકો સમજી શકે તેવી લોકાભિમુખ ભાષા જ હતી. તે સમયના લગભગ તમામ સાહિત્યકારો, ભક્તકવિઓ કે જ્ઞાનીઓ જેવા કે, અખો, શામળ, પ્રીતમ, ધીરા ભગત, દયારામ કે પ્રેમાનંદ જેવા લબ્ધપ્રતિષ્ઠ કવિઓએ પણ સરળ અને સચોટ ભાષા દ્વારા જ પોતાના કવન કે સાહિત્યનું સર્જન કર્યું છે. કદાચ આ કારણસર જ એ સમયનું સાહિત્ય અભણ-ભણેલાં બધાંને જ સાહજિક રીતે સમજાતું અને યાદ રહી જતું એટલું જ નહીં, આજે પણ તે લોકહૈયામાં જીવંત છે.

પ્રકરણ ૪ : સારલેખન

સંક્ષેપીકરણ અથવા સારાંશલેખન એટલે જે વિગતો વિસ્તૃતપણે કહેવાઈ હોય તે આપણા પોતાના શબ્દોમાં ફરીથી ટૂંકાણમાં લખવી. ઘણીવાર ભાષામાં શબ્દાડંબર, અલંકારો, પુનરુક્તિ, સમર્થનરૂપે વિસ્તૃતીકરણ એમ વિવિધ કારણોસર લંબાણ થતું હોય છે. ભાષાને કરકસરથી વાપરવી આવશ્યક છે કેમ કે તેનાથી વક્તવ્ય સચોટ, ચોક્કસ અને અસરકારક બને છે. તેમજ અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે સમય પણ બચે છે. માટે જ ભાષા કરકસરથી વાપરવાની તાલીમ માટે આ જાતનો સ્વાધ્યાય જરૂરી બને છે.

સારલેખન એટલે કે સંક્ષેપીકરણમાં મૂળ લખાણની વિશેષતા જાળવીને તેમાંથી મુખ્યમુખ્ય મુદ્દાઓ તારવીને ખૂબ ટૂંકાણમાં અને સરળ ભાષામાં રજૂ કરવામાં આવે છે. તેમાં બીજાઓની વાતનો મર્મ સમજી લેવાની જરૂર પડે છે.

મુદ્દાસરનું વાચન જરૂરી અને બિનજરૂરી હકીકતો વચ્ચેનો તફાવત પારખવાની શક્તિ અને સારગ્રહણ કરવાની કળા સંક્ષેપીકરણ માટે આવશ્યક છે.

સારલેખન માટે નીચેના મુદ્દા ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા :

- (૧) આખો ફકરો ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જવો. એક વાર અર્થ ન સમજાય તો બે-ત્રણ વાર વાંચી જવો અને કયા વિષયની વાત કરવામાં આવી છે તે પૂરેપૂરું સમજી લેવું.
- (૨) મહત્વની અને બિનમહત્વની બાબતો અલગ તારવીને જુદી પાડવી, જેથી સારલેખનમાં બિનમહત્વની વસ્તુઓ દૂર કરી શકાય.
- (૩) સંક્ષેપીકરણ એટલે મૂળ કરતાં ત્રીજા ભાગના શબ્દો ધરાવતું લખાણ. અલબત્ત, એને ચુસ્તપણે પકડી રાખવાની જરૂર નથી.
- (૪) લખાણમાં આવતી ઝીણીઝીણી વિગતો તારવવી. એમાં વપરાયેલા શબ્દસમૂહો માટે કોઈ એક શબ્દ, પારિભાષિક શબ્દ કે સમાસ હોય તો એવા શબ્દસમૂહો જુદા તારવવા. જુદાંજુદાં વાક્યોમાં એકની એક વાત

કહેવાઈ હોય તો એવાં વાક્યો ભેગાં કરી પુનરુક્તિ દૂર કરવી. વધારાનાં વિશેષણો, ક્રિયાવિશેષણો કે ક્યારેક ક્રિયાપદો દૂર કરી શકાય એમ હોય તો તે દૂર કરીને વાક્યો ભેગાં કરી લેવાં.

(૫) અંતે આખાય પરિચ્છેદનો આપણા શબ્દોમાં માત્ર સાર આપી દેવો. બે વાક્યો અહીંથી ને બે વાક્યો તહીંથી ઉપાડીને થીંગડાં દીધે સારો સંક્ષેપ લખી શકાય નહીં.

ટૂંકમાં, એ આપણા શબ્દોમાં હોવો જોઈએ. એ સળંગ ક્રમબદ્ધ સ્વરૂપમાં હોવો જોઈએ અને સારાંશ વાંચીને મૂળ વક્તવ્યનો અર્થ વાચકને સંપૂર્ણપણે સમજાય એવો પરિપૂર્ણ હોવો જોઈએ. આ કેવળ સંક્ષેપ છે, વિવરણ કે સમજૂતી નથી. એમાં મુદ્દાસર ટૂંકમાં વાત રજૂ કરવાની હોય છે. આથી પુનરુક્તિ, વાગવૈભવ, ઘરગથ્થુ ભાષાપ્રયોગો કે સ્થાનિક બોલીને સ્થાન ન હોવું જોઈએ. તેમાં કોઈ અગત્યનો વિચાર કે મુદ્દો બાકી રહી જવો ન જોઈએ. તેમજ આપણા તરફથી કોઈ વધારાનો વિચાર કે મુદ્દો ઉમેરવો નહીં.

ટૂંકમાં, સાદી, સરળ, શુદ્ધ, સચોટ, અસરકારક ભાષામાં સારાંશ હોવો જોઈએ. એમાં તારવેલા મુદ્દાઓની સળંગસૂત્રતા જળવાવી જોઈએ.

(૬) અલંકારપ્રચુર ભાષા ન વાપરવી.

(૭) સારાંશ લખતી વખતે એનું શીર્ષક પણ આપવાનું હોય છે. આ એકંદરે કઠિન કામ છે. લખાણના સમગ્ર વિષયને પ્રતિપાદિત કરે એવું શીર્ષક શબ્દમાં, શબ્દસમૂહમાં કે કોઈ કાવ્યની પંક્તિમાં પણ આપી શકાય. આ શીર્ષક વાંચનારને ગમી જાય એવું હોવું જોઈએ. આ મુદ્દાઓને સમજાવવા નીચે થોડાંક ઉદાહરણો આપ્યાં છે.

સંક્ષેપીકરણ

(૧)

લોકતંત્રના અનેક આધારો છે. એ બધામાં જો કોઈ એક મુખ્ય અને મહત્વનો આધાર હોય તો તે પ્રત્યેક વ્યક્તિએ વિશાળ લોકસમુદાયના હિતમાં પોતાના અંગત સ્વાર્થ અને લાભ મેળવવાની દૃષ્ટિને જતી કરવી તે છે. જો

આપણે આપણા સમગ્ર ઇતિહાસના વિશાળ ફલકનું ઊડતી નજરે અવલોકન કરીશું તોય એ જણાયા વિના નહિ રહે કે આપણા દેશમાં સારા-નરસાનો વિચાર કર્યા વિના બીજાનાં હિતોના ભોગે સ્વાર્થ સાધવાની વૃત્તિએ હંમેશાં સર્વનાશ નોતર્યો છે. આજે પણ આપણે શું જોઈએ છીએ ? નાનામોટા અમલદારો પોતાની જવાબદારી પ્રત્યે બેપરવા છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં ઓછું કામ કરવાની ભાવના છે. કેળવણી પામેલા લોકોમાં પણ બીજાનું હિત વિચારવાની કે સમજવાની વૃત્તિ ક્યાં દેખાય છે ? આ બધું આખરે આપણને ક્યાં દોરી જશે ? આપણે ત્યાં લોકોનું રાજ્ય સ્થપાયું છે પણ એને માટેનો મજબૂત પાયો નંખાયો નથી એ એક વિવાદથી પર એવું સત્ય છે.

- પંડિત સુખલાલજી

નીચે આપેલા શબ્દસમૂહો માટે કોઈ એક વિકલ્પ પસંદ કરી સંક્ષેપ કરો :

મુખ્ય અને મહત્વનો આધાર	:	મુખ્ય આધાર / પ્રમુખાધાર, મૂલાધાર
વિશાળ લોકસમુદાયના હિતમાં	:	લોકહિતમાં / માનવહિતમાં
પોતાના અંગત સ્વાર્થ અને		
લાભ મેળવવાની દૃષ્ટિ	:	સ્વાર્થદૃષ્ટિ / લાભદૃષ્ટિ
સમગ્ર ઇતિહાસના વિશાળ ફલકનું		
ઊડતી નજરે અવલોકન	:	ઇતિહાસનું વિહંગાવલોકન
સારા-નરસાનો વિચાર કર્યા વિના	:	વિવેકશૂન્ય
બીજાનાં હિતોના ભોગે સ્વાર્થ		
સાધવાની વૃત્તિ	:	સ્વાર્થવૃત્તિ
પોતાની જવાબદારી પ્રત્યે બેપરવા	:	બેફિકર / બેજવાબદાર
ઓછું કામ કરવાની વૃત્તિ	:	કામચોરી
કેળવણી પામેલા	:	શિક્ષિત

બીજાનું હિત વિચારવાની વૃત્તિ	:	પરહિતવૃત્તિ / લોકહિતવૃત્તિ
લોકોનું રાજ્ય	:	પ્રજાતંત્ર / લોકતંત્ર
વિવાદથી પર એવું	:	નિર્વિવાદ

સંક્ષેપ

લોકતંત્રના અનેક આધારો પૈકીનો મૂલાધાર છે : લોકકલ્યાણાર્થે પોતાની અંગત સ્વાર્થવૃત્તિનો ત્યાગ. ઇતિહાસનું વિહંગાવલોકન કરતાં જણાય છે કે ભૂતકાળમાં વિવેકશૂન્ય સ્વાર્થવૃત્તિએ જ આપણા દેશમાં સર્વનાશ નોતર્યો છે. આજે પણ આપણા અમલદારો બેજવાબદાર છે અને કર્મચારીઓમાં સર્વત્ર કામચોરીની જ દાનત દેખાય છે. શિક્ષિતજનોમાં પણ પરહિતચિંતનની વૃત્તિ દેખાતી નથી. લોકતંત્ર સ્થપાયું હોવા છતાં આપણે ત્યાં એને માટેનો મજબૂત પાયો નંખાયો નથી એ એક નિર્વિવાદ સત્ય છે.

(૨)

આપણું જીવન જુદાજુદા પ્રકારના અનેક ભયથી ભરેલું છે. બાહ્ય ભયો તો છે જ. તે સાથે કામ, ક્રોધ વગેરે આંતરિક ભયો પણ ખરા. તેથી મનમાં જરા પણ ભય ન હોય તેવી વૃત્તિ કેળવવી પૂરેપૂરી શક્ય નથી. તે જ બધા ભયોથી સંપૂર્ણ મુક્તિ પામી શકે છે કે જેણે આત્માને ઓળખી લીધો હોય કે જેને આત્માનું જ્ઞાન થયું હોય. ભય વિનાની સ્થિતિ એટલે જરા પણ મૂર્છિત નહીં એવી સ્થિતિની પરાકાષ્ટા. એવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવા માટે નિશ્ચયની અત્યંત જરૂર છે. તે માટેના પ્રયત્નો હંમેશાં ચાલુ રહે તો ભયની વૃત્તિ ઓછી થઈ શકે છે. આત્મા ઉપર શ્રદ્ધા વધારવાથી પણ ભયવૃત્તિને ઓછી કરી શકાય છે. અત્રે એ ન ભૂલવું જોઈએ કે જેટલા ભયો છે તેમના મૂળમાં આપણો દેહ જ છે. દેહ પ્રત્યેની મમતા-આસક્તિ દૂર થાય તો ભયરહિત અવસ્થાને સહેજે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

સંક્ષેપ

મનુષ્યજીવન બાહ્ય-આંતરિક અનેક ભયોથી ભરેલું છે. નિર્ભયતા કેળવવી

સરળ નથી. ભયહીન સ્થિતિ પ્રગટ કરવા આત્મજ્ઞાન અને નિશ્ચયશક્તિની જરૂર છે. ભયનું મૂળ દેહ છે. આથી દેહભાવ જતાં નિર્ભય અવસ્થા સહજ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે.

(૩)

આખો ફકરો વાંચી, તેનો સાર સમજી નીચે મુજબના પ્રશ્નો મૂકી તેના પ્રત્યુત્તરરૂપે પણ સંક્ષેપ કરી શકાય.

સ્વામી રામદાસ રામાયણ લખતાં ને લખાતું જાય તેમ તેમ શિષ્યોને વાંચી સાંભળાવતાં. મારુતિ પણ તે સાંભળવા ગુપ્તરૂપે આવીને બેસતા. સમર્થે લખ્યું હતું કે, ‘મારુતિ અશોક વનમાં ગયો. ત્યાં તેણે ધોળાં ફૂલ જોયાં.’ એ સાંભળતાંવેંત મારુતિએ છતા થઈને કહ્યું, ‘મેં ધોળાં ફૂલ જરા પણ જોયાં નથી. મેં જોયેલાં તે ફૂલ લાલ હતાં, તમે ખોટું લખ્યું છે. તે સુધારો.’ સમર્થે કહ્યું, ‘મેં લખ્યું છે તે બરાબર છે. તે ધોળાં જ ફૂલ જોયાં હતાં.’ મારુતિએ કહ્યું, ‘હું જાતે ત્યાં જનારો ને હું કહું તે ખોટું ?’ છેવટે તકરાર રામરાજાની પાસે પહોંચી. રામચંદ્રે કહ્યું, ‘ફૂલ ધોળાં જ હતા પણ મારુતિની આંખ તે વખતે ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગઈ હતી, તેથી તે ધોળાં સફેદ ફૂલ તેને લાલ લાલ દેખાયાં.’ આ મીઠી વાતનો સાર એટલો કે દુનિયા તરફ જોવાની આપણી જેવી દૃષ્ટિ હશે તેવી દુનિયા આપણને દેખાશે.

- વિનોબાજી

- પ્રશ્નો :**
૧. મારુતિએ જે ફૂલ જોયાં હતાં એનો રંગ કેવો હતો ?
 ૨. મારુતિને એ રંગ કેવો લાગ્યો ?
 ૩. એમ શા માટે બન્યું ?

સંક્ષેપ

સ્વામી રામદાસ હંમેશની જેમ લખેલ રામાયણનો કેટલોક ભાગ શિષ્યો સમક્ષ વાંચી સાંભળાવતાં બોલ્યા કે, મારુતિએ અશોકવનમાં જઈને ધોળાં ફૂલો જોયાં. ગુપ્તવેશે આવીને કથા સાંભળતા મારુતિએ પ્રગટ થઈ તેનો વિરોધ કરતાં જણાવ્યું

કે એમણે જોયેલાં ફૂલ લાલ હતાં. ઝઘડો રામચંદ્ર પાસે પહોંચ્યો. રામચંદ્રે જણાવ્યું કે મારુતિની આંખ કોધાતુર હોઈ ફૂલો લાલ દેખાયાં હતાં. જેવી દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ.

શબ્દરૂપે પ્રગટેલી ભાવના સમગ્ર જીવન પર સત્તા ચલાવે છે. જનતાને જીતે છે, સંસ્કાર જગાવે છે અને પ્રગતિનો માર્ગ ચીંધે છે.

- કનૈયાલાલ મુનશી

જાહેર માધ્યમોની ભાષા અને શુદ્ધિ

માનવી પોતાને અભિવ્યક્ત કર્યા વિના રહી શકતો જ નથી. અભિવ્યક્તિનાં અનેક સાધનોમાં ભાષા એ સૌથી કાર્યક્ષમ અને પ્રબળ સાધન છે, તેથી જ દૃશ્ય, શ્રાવ્ય બધાં માધ્યમોએ ભાષાનો અધિકતમ સહારો લીધો છે. કોઈએ સાચે જ કહ્યું છે કે, આ જગતમાં બે મહાતત્ત્વો ભાષા અને ભાષિની છે. કોઈ એ બંનેમાંથી એકેનો પાર પામી શકતું નથી કે તે પર સંપૂર્ણ પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી. બેશક, આ બંને ઉપાસનેય છે અને એમની મમતાથી, માર્દવથી અને દક્ષતાથી ઉપાસના કરનારને ઈષ્ટ સિદ્ધિ અને મનવાંછિત ફળ મળે છે. આજના સંસ્કૃત યુગમાં માથાં કાપવા કરતાં માથાં બદલવાનું મહત્ત્વ વિશેષ રહ્યું છે. આ ભાવના લોકશાહીનો તો પ્રાણ છે અને તેથી સમૂહ માધ્યમો - ખાસ કરીને વર્તમાનપત્રો, આકાશવાણી, દૂરદર્શન, સંદેશાની સેવાઓ વાણીનો-શબ્દનો સતત અને સખત ઉપયોગ કરે છે. શબ્દો દ્વારા એ તાક્યું તીર છોડે છે. પત્રકારોનું આ એકમેવ અને અમોઘ શસ્ત્ર રહ્યું છે.

ભાષાનું આ સાધન કેવું હોવું જોઈએ, એને કેમ કરીને અસરકારક રાખી શકાય, કેમ કરીને તેને તીક્ષ્ણ ધારવાળું બનાવી શકાય એ વિષે શબ્દસ્વામીઓ, લેખકો, પત્રકારો સતત જાગૃત હોય છે. તેથી તો કેટલાક શબ્દસ્વામીઓ ભાષાને પીછાંથી પણ વધુ મુલાયમ, ગુલાબની પાંખડી કરતાં પણ વધુ કોમળ, મોગરાના પુષ્પ કરતાં પણ વધુ પવિત્ર અને સુવાસિત, પવનની લહેર કરતાં પણ વધુ સંવેદનશીલ બનાવે છે, તો ક્યારેક ભયંકર મેઘગર્જના કરતાં પણ વધારે ધ્રુજાવનાર, વીજળીના ચમકારા કરતાં પણ વધુ તેજસ્વી અને ડારનાર, તો

ક્યારેક ધગધગતા લાવારસ કરતાં પણ વધારે વિનાશકારી રૂપ આપતા હોય છે. કલમના કસબીઓ પોતાની જરૂરિયાતો અનુસાર શબ્દને કેમ મઠારવો કે મરડવો, કેમ જીવતો કરવો કે કેમ અદૃશ્ય કરી દેવો એ જાણતા હોય છે. આ કલા સિદ્ધ શબ્દસ્વામીઓના હૈયામાં સહજ ફૂટતી સરવાણી જેવી છે. એ કોઈ રીતે શીખવી ન શકાય, પરંતુ મનમાં ઊંડેઊંડે, અજ્ઞાતપણે, સુષુપ્ત અવસ્થામાં પડેલી શક્તિઓને સહવાસ દ્વારા, તાલીમ દ્વારા કે સાંનિધ્યથી જાગૃત કરી શકાય. એટલે તો ક્યારેક અખબારની કચેરીમાં એક સામાન્ય કર્મચારી તરીકે જોડાયેલો માનવી યુનિવર્સિટીઓની ઉપાધિઓથી વંચિત હોય તોપણ સહવાસ અને સાંનિધ્યના કારણે એનામાં કોઠાસૂઝ જાગે છે ત્યારે આદરણીય અને આદર્શ પત્રકાર બની જાય છે. એની ભાષામાં ચળક, ચેતના, પ્રેરણા, સામર્થ્ય, શક્તિ, આર્ષદૃષ્ટિ આ બધું ક્યાંથી જાગે છે અને કેવી રીતે પ્રગટે છે તેની કોઈને ખબર પણ પડતી નથી. એની આ શક્તિની સિદ્ધિથી ઘણીવાર ભલભલા રાજપુરુષો, સેનાપતિઓ અને સરમુખત્યારો પણ ડરતા હોય છે. Pen is mightier than sword એ ઉક્તિ ત્યારે ચરિતાર્થ થતી લાગે છે.

આ ભાષા કેવી હોવી જોઈએ તે વિષે કોઈ કોપીબુક કે કોઈ નિયમસંગ્રહમાં આપેલા નિયમો કામ આવતા નથી, અને છતાં એના નિયમો છે. આ ભાષા ઓજસ્વી હોય, ઋતંભરા હોય, સત્યપૂત હોય, તર્કબદ્ધ હોય, હૃદય સોંસરવી ઊતરી જાય તેવા ગુણવાળી હોય, સ્પષ્ટ હોય, આબાલવૃદ્ધ, જ્ઞાની-અજ્ઞાની, સાક્ષર-નિરક્ષર સૌને એકસરખી રીતે સ્પર્શી જાય તેવી સરળ હોય અને સૌથી વિશેષ તો તે શુદ્ધ હોય - એવાં સંખ્યાબંધ લક્ષણોવાળી સુલક્ષણા હોય. આ ભાષાને શુદ્ધ રાખવી એ આપણી પ્રાથમિક ફરજ છે. આપણા કોઈ પણ દેવમંદિરમાં કે ઉપાસનાખંડમાં સ્વચ્છતા, શુદ્ધિ અને શુચિતા સહજ કે આવશ્યક નથી ગણાતાં ? કેમ નહીં, અવશ્ય ગણાય. બસ, એ જ ભાવના સાથે જો આપણે કલમકસબીઓ કલમને આરાધીએ તો ભાષા એના ઉત્તમાંશો કોઈ પણ જાતના વિક્ષેપ વિના પ્રગટ કરે. ભાષાશુદ્ધિ એ લખાણોમાં પાયાની શરત છે, પાયાની ફરજ પણ. આપણે અંગ્રેજી લખાણમાં એક પણ જોડણીદોષ જવા દેતા નથી. ઊલટું, આવો દોષ રહી જાય તો આપણે ભાષા પ્રત્યે ચીવટ કે ઉપેક્ષા

સેવી એવું દુઃખ અનુભવીએ છીએ. એટલું જ નહિ, પણ એને અભદ્ર અને અશિષ્ટ પણ ગણીએ છીએ. જ્યારે ગુજરાતીમાં બધું જ ચાલે એમ માની આડેધડ સ્વેચ્છાચાર કરીએ છીએ. એટલે તો મહાત્મા ગાંધીજીએ છેક ૧૯૪૦માં કહ્યું હતું : ‘જેવી અરાજકતા ગુજરાતી શબ્દોની જોડણી વિષે પ્રવર્તે છે એવી ભાગ્યે જ બીજી કોઈ ભાષામાં હશે. મરાઠીમાં નથી, બંગાળીમાં નથી, તામિળમાં નથી, ઊર્દૂમાં નથી, યુરોપની ભાષાઓમાં તો નથી જ. જે ભાષાના શબ્દોની જોડણી બંધાઈ ન હોય, તે ભાષાના બોલનારા જંગલી ન કહેવાય તો શું કહેવાય ? મનુષ્ય જેમ આગળ વધે તેમ તેની ભાષા વધુ ને વધુ શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ થવી જોઈએ.’

મહારાષ્ટ્રના જાણીતા દૈનિક ‘સકાળ’ના તંત્રી ડૉ. પરુળેકર ઘણીવાર કહેતા કે, “સકાળ”માં જો બે-ત્રણ જોડણીભૂલો રહી જાય તો મારા પર ૫૦ પોસ્ટકાર્ડ આવે છે અને વાચકો મારી ઊંઘ હરામ કરી દે છે.” આવી સ્થિતિ કોઈ ગુજરાતી દૈનિકના તંત્રીએ કે દૂરદર્શન - આકાશવાણીના નિયામકે ક્યારેય અનુભવી છે ખરી ? ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાશુદ્ધિના ક્ષેત્રે તો જાણે પૂરી સ્વચ્છંદતા અને સ્વૈરવિહાર, ખાસ કરીને આપણાં પ્રચાર માધ્યમો આચરી રહ્યાં છે. “ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જીતે તે શૂર.” આપણે આ કહેવતનું ભાષાક્ષેત્રે સમજ્યા વગર દુરાચરણ કરી રહ્યાં છીએ અને તે દ્વારા ભાવિ પેઢીઓને પારાવાર નુકસાન પહોંચાડી રહ્યા છીએ. શાળાએ જતાં બાળકો, પુખ્ત અને પ્રૌઢો એકસરખી રીતે આપણાં પ્રચાર માધ્યમોની આવશ્યક સેવાઓનો લાભ લે છે અને એકસરખી રીતે ખોટી જોડણીનો અજાણતાં ભોગ બની રહ્યાં છે. ગુજરાતીમાં એક જમાનો હતો, જ્યારે નવજીવન, પ્રજાબંધુ, ફૂલછાબ, ભૂમિપુત્ર આ બધાં છાપાં અને આકાશવાણી પણ શુદ્ધ જોડણી અને શુદ્ધ ઉચ્ચાર માટે અનુકરણીય અને માનક જેવાં હતાં, જ્યારે આજે દૂરદર્શન અને વર્તમાનપત્રોનાં ભાષાઉચ્ચારણ અને ભાષાશુદ્ધિ ઘોર ઉપેક્ષાનો ભોગ બન્યાં છે. આ સ્થિતિ વહેલામાં વહેલી તકે સુધરે તો જ ભવિષ્યની પેઢીઓને બચાવી શકાશે. આપણે અંગ્રેજીની સાચી જોડણી કરીએ અને ગુજરાતી ભાષાની જોડણીની ઘોર ઉપેક્ષા કરીએ એ આપણી ગુલામીભરી મનોદેશાનું ઘોતક નથી ? આ પરિસ્થિતિ વહેલી તકે નિવારવી જ રહી. અખબારો, આપણાં જાહેર માધ્યમો આ સ્થિતિને સુધારવામાં અનન્ય સહાય કરી શકે. આ એમની પ્રાથમિક ફરજ પણ છે.

પ્રકરણ ૫ : અનુવાદ

અનુવાદ, ભાષાંતર, તરજુમો એમ વિવિધ નામે ઓળખાતી આ ભાષાકીય પ્રક્રિયા શું છે ? તે સાર-સંક્ષેપ છે, ટીકા-ટિપ્પણ છે કે રૂપાંતર છે ? અનુવાદ એ કોઈ વાદ નથી પણ તેના વિશે વિવાદ ઘણો છે. અનેક લેખકોએ આ વિશે જુદાજુદા અભિપ્રાયો વ્યક્ત કર્યા છે. રોબર્ટ ગેલ્જે કહ્યું છે કે, અનુવાદ અસત્ય અથવા વિનમ્ર અસત્ય છે. ઈટાલીમાં એવી કહેવત છે કે, No translation can be exact, all translations to some extent betray the reader by misrepresenting the original.

વ્યક્તિ એક ભાષાના કથનને બીજી ભાષામાં ઉતારે તો એ પ્રતિકૃતિ સાચી ન જ હોય, તેમાં બીજી ભાષાની સંસ્કૃતિ, વ્યક્તિની કલ્પના, તર્ક એમ અનેક તત્ત્વો ઉમેરાતાં તે સત્યથી વેગળી જતી કૃતિ બની રહે. આમ તો એક ભાષાના કથનને બીજી ભાષામાં રજૂ કરવાની અભિવ્યક્તિની આ કલા છે, જેથી વ્યક્તિના મન-હૃદયમાં તેનું સાદ્યંત સંક્રમણ થાય. આમ જોવા જઈએ તો અભિવ્યક્તિના માધ્યમના આ વિભાવની સાથોસાથ જ અનુવાદનો જન્મ થયો છે.

પ્રાચીન સમયમાં અનુવાદનો અર્થ જે કહ્યું છે તે ફરીથી કહેવું એવો થતો. કથનના સમર્થન કે પુષ્ટિ માટે મૂળ વાત દોહરાવવામાં આવતી અર્થાત્ અનુવાદ એટલે પુનઃકથન. આ પુનઃકથન એ જ ભાષામાં કરાતું, અન્ય ભાષાની જાણકારી જરૂરી ન હતી.

કાળક્રમે અનુવાદના આ અર્થમાં પરિવર્તન આવ્યું. હાલ આપણે જેને ભાષાંતર કહીએ છીએ તે જ અર્થમાં અનુવાદનો સાહિત્યપ્રકાર વિકસ્યો અને તેની વ્યાખ્યા બંધાઈ કે,

"Translation is that branch of applied science language which is specially concerned with problem or the fact of the transference of meaning from one set of patterned symbols into another set of patterned symbols."

– Dartest.

સ્થૂળ રૂપે એક ભાષાની રચનાને બીજી ભાષામાં અભિવ્યક્ત કરવી એ અનુવાદ. આ વિધાન પરથી એવું લાગે કે અનુવાદકાર્ય કઠિન નથી. વસ્તુતઃ એવું નથી. અનુવાદનાં મુખ્ય તત્ત્વોમાં સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કરવો, ભાષાને જીવંત બનાવવી, પાઠને સાચા અર્થમાં સમજવો-સમજાવવો, જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરવી-કરાવવી, ભાષા અને વિચારના સંબંધોને સ્પષ્ટ કરવા વગેરે કેટલીય બાબતો જોડાયેલી છે. શબ્દો, વસ્તુઓ અને કથ્યની અનંત શોધમાં જે આકર્ષણ છે તે ક્યારેક ક્યારેક અનુવાદના નિયમો અને પ્રક્રિયાની સીમા ઉલ્લંઘી જાય છે. આ સીમાઓ ઉલ્લંઘીને પણ જો અનુદિત કૃતિનું સૌંદર્ય નિખરે તો તે નિઃસંકોચપણે અનુવાદકની યોગ્યતા અને અભિવ્યક્તિની ક્ષમતા દર્શાવે છે.

આજે સાહિત્ય, ભાષા, વિજ્ઞાન આદિને સમૃદ્ધ અને શક્તિશાળી બનાવવામાં અનુવાદનો સૌથી મોટો ફાળો છે. અનુવાદનું ક્ષેત્ર અત્યંત મહત્ત્વપૂર્ણ, વૈવિધ્યપૂર્ણ, જટિલ અને વ્યાપક બની રહ્યું છે. અનુવાદ સરળ અથવા સાધારણ કાર્ય નથી. અનુવાદ એ કેવળ શિલ્પ અને કલા જ નહીં બલકે વિજ્ઞાન પણ છે. શિલ્પ એટલા સારુ કે અનુવાદમાં પરિશ્રમ છે, કલા એટલા સારુ કે એમાં સૌંદર્ય છે અને વિજ્ઞાન એટલા સારુ કે એમાં વિષયનું વ્યવસ્થિત અને વિશિષ્ટ જ્ઞાન છે.

ગુજરાતીમાં ભાષા+અંતર એટલે ભાષાંતર. અહીં અંતર શબ્દ દૂરતાના અર્થમાં નથી. અંતરનો અર્થ છે ‘નજદીક’ અને બીજો અર્થ છે ‘અન્ય.’ અર્થાત્ એક ભાષાની વાત બીજી ભાષામાં એવી રીતે કહેવી કે તે અન્યના અંતર સુધી પહોંચીને બંને ભિન્નભાષી વ્યક્તિઓ વચ્ચેનું અંતર ઘટાડે, એમને નજીક લાવે. સેતુબંધ માટે તેના બંને કિનારા સાથે જેવો યોગ હોવો જોઈએ તેવો જ બે ભાષા સાથે અનુવાદ કરનારાઓનો સાચો યોગ હોવો જોઈએ. આચાર્ય ક્ષિતિમોહન સેને સફળ અનુવાદક માટેની વાત કહેતાં જણાવ્યું છે કે, ‘અનુવાદનું કામ સેતુ બાંધવાનું છે.’

આજે દુનિયા નાની થતી જાય છે. પરિવહન અને સંચારની સુવિધાને કારણે વિશ્વના દેશો એકબીજાની તદ્દન નજીક આવી ગયા છે. આ નજદીકતા, સામીપ્ય કેવળ બાહરી, કેવળ ભૌતિક ન બની રહેતાં આંતરિક નિકટતામાં

પરિણમે તે ખૂબ આવશ્યક છે. આ માનવતાલક્ષી કામમાં મદદરૂપ થાય છે અનુવાદ. સાહિત્ય, રાજકારણ, વિજ્ઞાન જેવાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં એક દેશમાં થતી વિકાસયાત્રાની માહિતી અન્ય દેશમાં અનુવાદ દ્વારા પહોંચે છે. આજની આ દુનિયામાં અનુવાદ આવશ્યક કામગીરી છે. તે લોકો-લોકો વચ્ચે સેતુની ગરજ સારે છે. તેનાથી વિકસે છે વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્ ની ભાવના. શાંતિ અને એકતા ઝંખતા લોકો માટે કદાચ અનુવાદ-સાહિત્ય માર્ગદર્શક બની રહે. અરસપરસની ગેરસમજો દૂર થાય. ભ્રાતૃભાવની ભાવના સ્થાપિત થાય.

ભાષાવિદોના મતે ભાષાંતર બે રીતે થઈ શકે છે : શાબ્દિક અને ભાવલક્ષી. શાબ્દિક ભાષાંતરમાં એક ભાષાના શબ્દોને બીજી ભાષામાં રૂપાંતરિત કરવામાં આવે છે. દા.ત. ‘Provided that it can be certified...’ પ્રમાણિત કરવામાં આવે એ શરતે. સરકારી કામકાજ કે વિજ્ઞાનની વાતોમાં શાબ્દિક ભાષાંતર વિશેષ કરાતું હોય છે. જ્યારે ભાવાનુવાદમાં શબ્દ ભાવનો વાહક બને છે. શબ્દ કરતાં ભાવને વિશેષ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે. ભાવાનુવાદ કરતી વખતે અન્ય ભાષાના શબ્દો/અભિવ્યંજનાને લક્ષ્ય બનાવી ભાષામાં જે રૂપ મળે છે તેથી તેની અભિવ્યક્તિ એક વિશેષ છાપ પેદા કરે છે. વર્ડ્સવર્થે અંગ્રેજીમાં કહ્યું છે કે : “Out sweetest songs are those that tell us of saddest thought.”

હિંદીમાં એક કવિએ ગાયું-

“है सब से मधुर वो गीत जिन्हें हम दर्द के सूर में गाते हैं !”

अनुवाद की प्रक्रिया सूर्य की किरनों को तिनके में बांधने का प्रयास है ।

શબ્દો બદલાઈ ગયા પણ ભાવની અભિવ્યક્તિ અસરકારક બની રહી.

અનુવાદના પ્રકારો

વિષયવસ્તુને ધ્યાનમાં રાખીને અનુવાદ વિભિન્ન પ્રકારે કરવામાં આવે છે : વિષય-પરિવેશ, કૃતિની ભાષાશૈલી તથા અન્ય બાબતોના આધારે તદુપરાંત

અનુવાદકની સૂઝ-સમજ અને અભિવ્યક્તિની ક્ષમતાના આધારે કરવામાં આવેલા અનુવાદ ભિન્ન હોઈ શકે છે. પરંતુ એ ન ભૂલવું જોઈએ કે કોઈપણ વિજ્ઞાન, કલા કે શિલ્પના કેટલાક સિદ્ધાંતો હોય છે અથવા નિયમ ઘડવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંતો કે નિયમોની સીમામાં રહીને જ સાહિત્યની રચના થાય છે. સાહિત્યનો અનુવાદ દેશવિદેશના લોકો સુધી જે તે સાહિત્ય પહોંચતું કરવામાં મદદરૂપ બને છે. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની 'ગીતાંજલિ'નો અનુવાદ અંગ્રેજીમાં ન થયો હોત તો ટાગોરને નોબેલ પુરસ્કાર ન મળ્યો હોત. આમ, સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અનુવાદનું કાર્ય સાહિત્યના તુલનાત્મક અધ્યયનને સરળ બનાવે છે.

અનુવાદના ત્રણ પ્રકાર છે : શબ્દાનુવાદ, ભાવાનુવાદ અને સારાનુવાદ.

(૧) શબ્દાનુવાદ

આમાં સ્રોતભાષાની રચનાના પ્રત્યેક શબ્દ પર અનુવાદકનું ધ્યાન રહે છે અને સ્રોતભાષાના લગભગ પ્રત્યેક શબ્દનો અનુવાદ લક્ષ્યભાષામાં કરવામાં આવે છે. આવું ભાષાંતર ખાસ કરીને શબ્દાવલી બનાવતી વખતે અથવા વ્યક્તિવાચક સંજ્ઞાઓના રૂપાંતરણમાં તથા ગણિત અને તકનિકી વિષયોમાં કામ આવે છે. આમાં મૂળ કૃતિની શૈલી સ્પષ્ટપણે ઝબકે છે. આમાં અનુવાદકે એ ધ્યાન રાખવું પડે છે કે મૂળ કૃતિનો એકેય શબ્દ રહી ન જાય કે લક્ષ્યભાષાનો કોઈ વધારાનો શબ્દ અનુદિત કૃતિમાં ઘૂસી ન જાય. શબ્દાનુવાદનાં ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ આપણને શબ્દકોશમાં મળે છે. શબ્દાનુવાદ કરનારને સ્રોતભાષા અને લક્ષ્યભાષાનું પૂર્ણપણે જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. અનુવાદ કરનારને બંને ભાષાઓના રૂઢિપ્રયોગો તેમજ કહેવતોના પ્રયોગથી પરિચિત હોવું જરૂરી છે, નહિતર શબ્દાનુવાદ હાસ્યાસ્પદ બની શકે છે.

(૨) ભાવાનુવાદ

આમાં મૂળ કૃતિના ભાવ પર જ વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવે છે, એના પ્રત્યેક શબ્દ, વાક્યાંશ અથવા વાક્ય પર નહીં. ભાવાનુવાદમાં મૂળ કૃતિની શૈલી ભલે નથી આવતી, પણ કૃતિનો આત્મા અવશ્ય આવી જાય છે. આમાં

અનુવાદકને શબ્દાનુવાદ કરતાં પ્રમાણમાં વધુ સ્વતંત્રતા મળે છે અને તે મુક્તપણે અનુવાદ કરી શકે છે.

ભાવાનુવાદ સાહિત્યિક કૃતિઓના અનુવાદમાં કરવામાં આવે છે જ્યાં નવલકથા, નવલિકા, નાટક આદિના કથાવસ્તુ તથા ચરિત્રચિત્રણનો અનુવાદ કરવાનો હોય ત્યાં તેનું વાતાવરણ તથા આસપાસના પ્રભાવો હોય એ સ્વાભાવિક છે. આથી શબ્દાનુવાદ કરતાં ભાવાનુવાદ વધારે શ્રેયસ્કર છે. કવિતાના અનુવાદમાં અનુવાદક જેટલી છૂટ લઈ શકે છે તેટલી છૂટ ગદ્યાનુવાદમાં નથી લેવાતી. છતાં ભાવાનુવાદમાં એ શક્ય છે. ગદ્યાનુવાદમાં મૂળ ભાવને એટલો જ અસરકારક રીતે બીજી ભાષામાં રજૂ કરવો અનુવાદક માટે પડકારરૂપ છે, ખાસ કરીને સર્જનાત્મક કૃતિના અનુવાદમાં પ્રત્યેક સમૃદ્ધ ભાષામાં એક ભાવને વિગ્નવિગ્ન અર્થ ણયાઓ સહિત વ્યક્ત કરવા માટે સંખ્યાબંધ શબ્દ-પર્યાયો છે. ઓછી સમૃદ્ધ એવી અન્ય ભાષાઓમાં એ બધા શબ્દો વ્યક્ત કરતા સમુચિત શબ્દો મળવા મુશ્કેલ છે.

(૩) સારાનુવાદ

સારાનુવાદમાં મૂળ રચનાની મુખ્ય બાબતોનો સાર લક્ષ્યભાષામાં આપવામાં આવે છે. આમાં મૂળની શૈલીનો પ્રભાવ નથી હોતો કે નથી હોતો શબ્દોનો શબ્દશઃ અનુવાદ. આમાં મૂળ રચના કરતાં અનુવાદ સંક્ષિપ્ત હોય છે. લાંબાં ભાષણો, વ્યાખ્યાનો, પ્રવચનો વગેરેનો મોટે ભાગે સારાનુવાદ આપવામાં આવે છે કારણ કે મૂળ રચનાની મુખ્ય બાબતોનો ઉલ્લેખ લક્ષ્યભાષામાં કરવો પૂરતો છે.

અનુવાદની પ્રક્રિયા

અનુવાદની પ્રક્રિયાનાં ચાર સોપાન છે :

- (૧) મૂળ ભાષાની વસ્તુને અનુવાદક વાંચે છે.
- (૨) અનુવાદક તેનો ભાવ ગ્રહણ કરે છે.

- (૩) અનુવાદક મૂળ ભાષાના ભાવનો મનમાં બીજી ભાષામાં અનુવાદ કરે છે.
 (૪) અનુવાદક મનમાં કરેલા અનુવાદને મૌખિક કે લેખિત સ્વરૂપમાં વ્યક્ત કરે છે.

આમાં પ્રત્યેક સોપાને અનુવાદક જે ક્ષમતા ધરાવે છે તે ક્ષમતા અનુસાર તેને સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે.

ભાષાના બે વિભાગ છે : અર્થ અને સંરચના. સંરચનાના અંતર્ગત વ્યાકરણ, વાક્યરચના આદિનો સમાવેશ થાય છે. દરેક ભાષાની આગવી સાંસ્કૃતિક પૃષ્ઠભૂમિ હોય છે અને તેના સંદર્ભમાં જ પદનો (શબ્દનો) અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. આથી એક ભાષાની વસ્તુનો અર્થ બીજી ભાષાના સમકક્ષ શબ્દોમાં રજૂ કરવો સરળ નથી.

અર્થચર્યા પછી સંરચના આવે. મૂળ ભાષાની વસ્તુને સ્રોતભાષાની સંરચના દ્વારા લક્ષ્યભાષાની સંરચનામાં રજૂ કરવી જરૂરી બને છે. કર્તા, કર્મ, ક્રિયાનો ક્રમ, વિશેષણ-વિશેષ્યનો ક્રમ વગેરે વિવિધ ભાષાઓમાં બદલાય છે. લિંગ, વચન, કારક, ક્રિયાનો કાળ, વાચ્ય વગેરેનો ક્રમ પણ ભાષામાં બદલાય છે. સંરચના પછી રૂઢિપ્રયોગ તેમજ કહેવત આવે છે. આને ભાષાની શૈલીનું અંગ પણ ગણી શકાય. મૂળ ભાષાની શૈલીને અનુસરીને લક્ષ્યભાષાનો અનુવાદ કરવાથી લક્ષ્યભાષાની શૈલીથી પ્રતિકૂળ અનુવાદ થાય છે. બંનેની શૈલીનો સમન્વય અઘરું કામ છે. આને ધ્યાનમાં રાખીને નીડાએ અનુવાદની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છે :

‘અનુવાદનો સંબંધ સ્રોતભાષાના સંદેશાનો પહેલાં અર્થ અને પછી શૈલીના સ્તર પર લક્ષ્યભાષાનું નિકટતમ, સ્વાભાવિક તથા સમાનાર્થ ઉપાદાન પ્રસ્તુત કરવાથી થાય છે.’

અનુવાદ કરવા માટે સહાયક સાધન

અનુવાદ કરવા માટે પ્રથમ મૂળ ભાષાનો ભાવ સમજી લીધા પછી તે ભાવને યોગ્ય લક્ષ્યભાષાના શબ્દો શોધવા પડે છે. શબ્દો આપવાનું કાર્ય

શબ્દકોશ કરે છે. જ્યાં અનુવાદકને લક્ષ્યભાષામાં સમકક્ષ શબ્દો રચવા પડે છે ત્યાં સ્રોતભાષાના શબ્દોનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ સમજવો જરૂરી છે. આ માટે ઐતિહાસિક શબ્દકોશ અને વ્યુત્પત્તિકોશની આવશ્યકતા રહે છે. વિરોધાર્થ-કોશ પણ પર્યાય કોશ જેટલો ઉપયોગી છે. અનુવાદ કરતી વખતે પ્રામાણિક દ્વિભાષી કોશ તથા વ્યાકરણ અવશ્ય હાથવગાં હોવાં જોઈએ. અનુવાદ-ક્ષેત્રમાં નવીનતમ સાધન કમ્પ્યુટરનો ઉપયોગ પણ સફળતાપૂર્વક કરી શકાય છે.

આદર્શ અનુવાદક

આદર્શ અનુવાદક એ જ થઈ શકે કે જેને સ્રોતભાષા અને લક્ષ્યભાષા બંને પર સારું એવું પ્રભુત્વ હોય, ખાસ કરીને લક્ષ્યભાષા પર વિશેષ. સ્રોતભાષાની સામગ્રીનો અર્થ સમજવો પૂરતો છે, પરંતુ તેની ઉચિત અભિવ્યક્તિ માટે લક્ષ્યભાષા પર સારું પ્રભુત્વ હોવું જરૂરી છે. અર્થગ્રહણ કરતાં અભિવ્યક્તિ અધિક કઠિન પ્રક્રિયા છે. આદર્શ અનુવાદક વિવેકથી કામ લે છે અને પૂર્ણપણે નિરીક્ષણ કરે છે. મૌલિક રચનાની જેમ જ આદર્શ અનુવાદક માટે પણ પ્રતિભા અપેક્ષિત છે. આદર્શ અનુવાદક એવા પ્રકારના અનુવાદ કરે કે જે અનુવાદ ન લાગતાં મૌલિક જ લાગે. વસ્તુતઃ મૂળ કૃતિને ન્યાય આપે એવા અનુવાદ જ આદર્શ અનુવાદ ગણાય છે.

અનુવાદમાં માતૃભાષાનો પ્રભાવ

પ્રત્યેક ભાષાના મૂળાક્ષરો અને ધ્વનિવ્યવસ્થાની કેટલીક ખાસિયતો હોય છે. અનુવાદ કરતી વખતે ભાષાના એવા કંઈક શબ્દો આવે છે જેમને લક્ષ્યભાષામાં જેમના તેમ લખવા પડે છે. લક્ષ્યભાષાની લેખનવ્યવસ્થા માતૃભાષાની લિપિથી ભિન્ન હોય છે. ભારતીય ભાષાઓને જોડનારી એક કડી તત્સમ શબ્દોની છે. પોતાની ભાષામાં જે રીતે તત્સમ શબ્દો લખાતા હોય તે જ રીતે અનુવાદમાં પણ લખવાની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ભારતની બધી ભાષાઓએ પોતપોતાની રીતે વિદેશી ભાષાના શબ્દોનો સ્વીકાર કર્યો છે. બધી ભાષાઓમાં તત્સમ શબ્દોનો પ્રયોગ પોતપોતાના અર્થમાં રૂઢ હોય છે. અનુવાદક પોતાની મૂળ ભાષાના અર્થમાં જે અર્થથી પરિચિત હોય છે તે અર્થમાં જ લક્ષ્યભાષામાં પણ શબ્દનો

પ્રયોગ કરી બેસે છે. મૂળ ભાષામાં શબ્દોના જેટલા વ્યાપક, વિશિષ્ટ કે અકળ-ગહન અર્થ પ્રકટ કરી શકાય છે તેટલા અનુવાદિત ભાષામાં પણ હંમેશાં પ્રાપ્ત થતા નથી. પ્રત્યેક ભાષાના ક્ષેત્રને પોતપોતાની પરંપરા સાથે અર્થકલ્પનાનો ગાઢ સંબંધ હોય છે. અનુવાદકે તેનું યોગ્ય પાલન કરવું પડે છે. માતૃભાષામાં અને લક્ષ્યભાષાના વ્યાકરણ વચ્ચે પણ ઘણું અંતર છે. કારકના (ક્રિયાના) પ્રયોગ પ્રત્યેક ભાષામાં ભિન્નભિન્ન ક્રમે હોય છે. વાક્ય-રચનામાં માતૃભાષાની અસર દૂર કરવી એ કુશળ અનુવાદકનું કામ છે. તેણે કાળજીપૂર્વક લક્ષ્યભાષાની રચનાનું નિર્માણ કરવું જોઈએ.

અનુવાદ અંગે વિવિધ મંતવ્યો

ભારતીય શબ્દકોશ

ભારત સરકારની વિધિ ‘શબ્દાવલી’માં અનુવાદનો અર્થ To turn into another language – અર્થાત્ ‘ભાષાંતર કરવું’ આપ્યો છે. વિસ્તૃત અર્થ આ રીતે આપી શકાય : “કોઈ પણ ભાષાની કૃતિને, કોઈ બીજી ભાષામાં મૂળ લેખકના ભાવો અને વિચારોને પરિવર્તિત કર્યા વિના પ્રસ્તુત કરવી એ અનુવાદ છે.”

‘બૃહત્ શબ્દકોશ’ અનુસાર અનુવાદનો અર્થ ‘ફરીથી કહેવું, વ્યાખ્યા કે સમર્થનના અર્થમાં પુનરુક્તિ, ભાષાંતર’ છે. ‘ભાષા શબ્દકોશ’માં અનુવાદનો અર્થ આપ્યો છે : ‘જેમાં કહેવાઈ ગયેલી વાતનું ફરીફરી કથન હોય એવો વાક્યનો ભેદ.’

ઉમાશંકર જોશીએ લખ્યું છે : ‘અનુવાદ એટલે મૂળની પાછળ પાછળ અને મૂળને અનુસરીને બોલવું તે.’

પાશ્ચાત્ય શબ્દકોશ

વેબ્સ્ટર શબ્દકોશ અનુસાર, ‘એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં પ્રસ્તુતીકરણ કે પ્રતિનિધિત્વની પ્રણાલી એ અનુવાદ છે. આ એવી કલા છે જેમાં એક ભિન્ન પૃષ્ઠભૂમિવાળા વાચકો માટે કોઈ રચનાનું કોઈ બીજી ભાષામાં પુનઃસર્જન થાય છે.’

સેમ્યુઅલ જોનસન અનુસાર, ‘એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં પ્રસ્તુત કરવું, કોઈ બીજી ભાષામાં અર્થને બદલ્યા વગર પરિવર્તિત કરવો’ એ અનુવાદ છે.

શ્રી કાકાસાહેબ કાલેલકરે અનુવાદ વિશે વાત કરતાં કહ્યું છે કે, “ભાષાંતર એટલે એક ભાષાની સુંદર કૃતિ પોતાની કે બીજી ભાષામાં આબાદ રીતે ઉતારવી એટલો જ અર્થ લોકો કરે છે. પણ ભાષાંતર એથીય વિશેષ અને મોટું કામ કરે છે. દરેક ભાષાને પોતાની શૈલી અને વિચાર કરવાની પદ્ધતિ હોય છે. દરેક સમાજમાં વપરાતાં ઉપમાઓ અને રૂપકો જે તે પ્રજાના અનુભવ, ચિંતન અને પુરુષાર્થમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં હોય છે. ભાષાંતર દ્વારા એનો પરિચય થયા પછી એની અસર લેનાર ભાષાની શૈલી ઉપર અને ચિંતન ઉપર થવાની જ. આ રીતે ભાષાંતર એટલે પરસ્પર જીવનદષ્ટિ અને સાહિત્યશૈલીની એક જાતની દીક્ષા હોય છે. આ વાત જેઓ જાણે તેઓ ભાષાંતર કરવા બેસતી વખતે એ ભાન રાખવાના જ કે આપણે એક સાધના કેળવીએ છીએ.”

તેમણે આગળ લખતાં જણાવ્યું છે કે, “એક ભાષાની ઉત્કૃષ્ટ કૃતિને બીજી ભાષામાં ઉત્કૃષ્ટ રૂપમાં દાખલ કરવી એ કાંઈ નાનીસૂની કળા નથી. ભાષાંતર માટે ઉત્કૃષ્ટ કૃતિની પસંદગી કરવા માટે પણ ભારે યોગ્યતા જોઈએ છે. ભાષાંતરનું કામ ગમે તેવા લોકોએ હાથમાં લીધું તેથી એ વેઠ અથવા વૈતરું ગણાયું. નહીં તો, સાચા ભાષાંતરકારને સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રનો એલચી ગણી શકાય. અત્યાર સુધી આપણે સંસ્કૃત અને અંગ્રેજીના ગ્રંથો ઠીકઠીક સંખ્યામાં આસ્વાદ્યા છે. કેટલાક અનુવાદો ઉત્કૃષ્ટ નીવડ્યા છે. આ અનુવાદોથી સાહિત્યની શ્રીવૃદ્ધિ તો થઈ જ છે પણ ગુજરાતીની જાતજાતની શૈલીઓને પણ અસાધારણ લાભ થયો છે. બંગાળી, મરાઠી અને હિન્દી ગ્રંથોના અનુવાદો કરીને પણ ભાષાંતરકારોએ ગુજરાતી વાચકવર્ગને ઘણો જ રોચક ખોરાક પૂરો પાડ્યો છે. યુરોપની અનેક ભાષાઓનાં ગ્રંથો અંગ્રેજી અનુવાદ પરથી આપણે ગુજરાતીમાં આણીએ છીએ.”

ગુજરાતી ભાષાને ગૌરવાન્વિત કરવાના હેતુથી કાકાસાહેબે લખ્યું કે, “વેપાર ખેડવા ખાતર અનેક ગુજરાતીઓ પરદેશોમાં જઈને રહ્યા છે. પોતાનાં

દીકરા-દીકરીઓની કેળવણી માટે થોડાક શિક્ષકોને પણ તેઓ વસાવે છે. મારે ગુજરાતીઓમાં મહાત્વાકાંક્ષા જગાડવી છે કે જેમ હિન્દી એ રાષ્ટ્રભાષા છે, બંગાળી સૌથી પ્રૌઢ વિકસિત ભાષા છે, તમિળ ભારતની એક જૂનામાં જૂની અને મૌલિક સાહિત્યની પરંપરા ધરાવતી ભાષા છે, તેમ જ આખી દુનિયાનો પરિચય કરાવનારી ભાષા તરીકે ગુજરાતી તમામ ભારતીય ભાષાઓમાં અગ્રસ્થાન લઈ લે અને એને પરિણામે પરદેશીઓ પણ ગુજરાતીનો એટલા જ આદરથી અભ્યાસ કરે છે જેટલો આજે તેઓ હિંદી કે બંગાળી સાહિત્યનો કરે છે. જે ભાષામાં પ્રજા માટે ગાંધીજીએ લખ્યું તે ભાષામાં યુગદર્શન અને વિશ્વદર્શન કરાવવાની શક્તિ આવવી જ જોઈએ.”

તેમણે ભારપૂર્વક કહ્યું છે કે, “મારું કહેવાનું એ છે કે આજે જેમ અમદાવાદમાં વિજ્ઞાનની મૂળભૂત શોધખોળ કરવા માટે એક પ્રયોગશાળા છે, તેવી જ રીતે અનેક ભાષાઓ શીખવા માટે અને જે તે ભાષાના સાહિત્ય સાથેનો પરિચય વધારવા માટે અહીં એક સમર્થ વિશ્વભાષા-મંદિર હોવું જોઈએ.”

છેલ્લે, ભાષાંતર એટલે પરભાષા-કાયાપ્રવેશ કરવો એમ કહી શકાય. એક ભાષામાં જે વાત કરી હોય તે જ વાત તે જ અર્થમાં, તે જ ભાવમાં, તે જ મિજાજમાં અન્ય ભાષામાં કહેવી તેનું નામ ભાષાંતર.

Translating consists in producing in the receptor language the closest natural equivalent to the message of the source language, first in meaning and secondly in style.

હિંદી-ગુજરાતી અનુવાદ સંબંધી અન્ય કેટલીક સમસ્યાઓ

ભાષા ગમે તે હોય-હિંદી હોય, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત હોય કે ગુજરાતી - એના અનુવાદકાર્યમાં કેટલીક પાયાની સમસ્યાઓ ઉપસ્થિત થાય છે. અનુવાદ એટલે એક ભાષામાં વ્યક્ત થયેલા વિચારોને બીજી ભાષામાં અભિવ્યક્તિ આપવાની પ્રક્રિયા. એક ભાષામાં વ્યક્ત થયેલા વિચારોને બીજી ભાષામાં મૂર્તિમંત કરવા માટે બંને ભાષાનું જ્ઞાન આવશ્યક છે, અને કેવળ જ્ઞાન જ નહિ તે બંને ભાષાઓની તાસીર, એની લાક્ષણિકતાઓ અને લઢણો, લહેકો અને મિજાજ એ

સર્વનું સારું એવું જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. ભાષા એ કંઈ ભૌતિક જડ સાધન નથી; માનવીની સમગ્ર ચેતનાને અભિવ્યક્ત કરનાર જીવંત અને પ્રબળ સાધન છે. એ પીંછા કરતાંય વધુ મુલાયમ, પુષ્પ કરતાંય વધુ મૃદુ અને પ્રસંગે તલવાર કે તોપ કરતાં વધુ તીક્ષ્ણ કે ગગનભેદી સાધન છે. બરફ જેવા હળવા ફૂલ ભાવોને તેમજ તાંડવી મેઘગર્જનાઓને એકસાથે અને એકસરખી રીતે ઝીલવા સમર્થ દેવદીધી અનોખી ભેટ છે. એટલે અનુવાદ કરતી વખતે અનુવાદ કરનારે બંને ભાષાઓનાં સામર્થ્ય, લાક્ષણિકતાઓ અને લહેકા બધાંનો ખ્યાલ રાખીને આગળ વધવાનું છે.

અનુવાદ એ કળા છે; શ્રમસાધ્ય કળા છે. સાથોસાથ સાધન પણ છે જ્યાં સિદ્ધહસ્તતા માટે તપ અનિવાર્ય છે, તેથી અનુવાદકે એક કલાકારની જેમ જ પોતાની કળામાં નિપુણતા હાંસલ કરવા માટે અવિરત પરિશ્રમ કરવો પડે છે. અનુવાદ કરતી વખતે ઘણી બધી વ્યાવહારિક સમસ્યાઓનો, મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે. ખરું જોતાં તો મૌલિક સર્જન કરતાંય અનુવાદ કરવાનું કામ ક્યારેક કપરું છે. ઘણીવાર મૂળ સર્જનો કરતાં એના અનુવાદ વધુ લોકભોગ્ય અને લોકપ્રિય બન્યાનાં ઉદાહરણો છે. અનુવાદકલાની આ સિદ્ધિ છે.

- વિક્ટર હ્યુગો

Translation is medling with inspiration.

અનુવાદ એ પ્રેરણાયુક્ત મથામણની પ્રક્રિયા છે.

- Showerman.

જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનું વિપુલ સાહિત્ય અંગ્રેજી ભાષામાં લખાયું છે. ભારતમાં અંગ્રેજોના શાસનકાળ દરમિયાન વહીવટ અંગે કેટલાય પ્રકારનું સાહિત્ય લખાયું હતું. તે એક સામાન્યતઃ વિશ્વરભરમાં સમજાતી અને બહુધા સ્વીકારાતી ભાષા હોવાથી અનેક ઉત્કૃષ્ટ વિષયોનું જ્ઞાન અંગ્રેજીમાં શબ્દબદ્ધ થયું છે. તેથી સાહિત્યથી માંડી વૈજ્ઞાનિક અને તકનિકી પ્રકારની જાણકારી આપણી ભાષામાં આણવા માટે અનુવાદ જ એક શક્તિશાળી માધ્યમ છે. અંગ્રેજી ભાષા, રાજ્ય

વહીવટની ભાષા તરીકે ખૂબ લાંબા સમય સુધી ચાલુ રહી અને તેમ છતાં એક પ્રાચીનતમ ઉજ્જવળ સંસ્કૃતિ અને સંસ્કૃત ભાષાનો વારસો ધરાવતા આ દેશમાં બ્રિટિશ શાસનકાળ દરમિયાન જ કેટલીક પ્રાદેશિક ભાષાઓ પણ ખૂબ સારી રીતે વિકસવા પામી. ભારત સ્વતંત્ર થયું તે પછી ૧૯૫૬માં ભાષાવાર રાજ્યોની રચના થઈ. લગભગ બધાં રાજ્યોએ પોતપોતાની પ્રાદેશિક ભાષાને રાજભાષા તરીકે સ્વીકારી. ગુજરાત રાજ્યે ગુજરાતી ઉપરાંત હિન્દીને પણ રાજભાષાનો મોભો આપ્યો. પરિણામે જે વહીવટી પ્રકારનું સાહિત્ય અંગ્રેજીમાં ઉપલબ્ધ હતું તેનો અનુવાદ કરવાનું અનિવાર્ય બન્યું. એટલું જ નહીં એક ભગીરથ કામ વહીવટીતંત્ર સામે આવીને ઊભું રહ્યું.

હિન્દી-ગુજરાતીમાં પણ, વહીવટી પ્રકારની સામગ્રીના પુષ્કળ અનુવાદ થવા લાગ્યા. સર્જનાત્મક સાહિત્યના ક્ષેત્રે હિન્દીમાંથી ગુજરાતીમાં અનૂદિત સાહિત્ય ખૂબ અલ્પ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે; કેમ કે હિન્દી-ગુજરાતી સહોદરા હોઈ, સામાન્ય રીતે લોકો મૂળ હિન્દી કૃતિ જ વાંચી લે છે. જોકે, ઘણી ગુજરાતી સાહિત્યિક રચનાઓ હિન્દીમાં અનૂદિત થઈ છે.

અંગ્રેજીમાંથી હિન્દી-ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરતી વખતે ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે છે; દાખલા તરીકે, સમાનાર્થી પર્યાયવાચી શબ્દોની પસંદગી, કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગો જેવી વિશિષ્ટ અભિવ્યક્તિઓ માટે સમાનાર્થી અભિવ્યક્તિ શોધવાની સમસ્યા, દેશવિદેશમાં પ્રચલિત રીત-રિવાજો, રૂઢાચાર, શિષ્ટાચાર માટે પારિભાષિક શબ્દપર્યાયોનો અભાવ તથા કેટલીકવાર મૂળ ભાષામાં સંદિગ્ધ કે ભ્રાંતિ ઉપજાવે તેવા કથનને કે ભાષાદોષને લીધે અર્થ નક્કી કરીને ઉચિત સમાનાર્થી શબ્દ પ્રયોજવામાં પડતી મુશ્કેલી. અનુવાદકને બધા વિષયોની અને જુદીજુદી ભાષામાં વપરાતા શબ્દોની અર્થછાયા (connotations)ની સંપૂર્ણ જાણકારી હોતી નથી, છતાં એ જાણે સર્વજ્ઞ હોય તેવી તેની પાસે અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. અનુવાદકને અનુવાદની બંને ભાષાનું પર્યાપ્ત જ્ઞાન હોવું જોઈએ. શબ્દના હાર્દ સુધી પહોંચીને તે ઉચિત સમાનાર્થી જોખમી પર્યાય અને પરિભાષા પસંદ કરવાની છૂટ ન હોય તો અર્થાંતરની જોખમી સંભાવના રહે છે.

ભાષાની પૂરતી જાણકારી ન હોય ત્યારે અનુવાદક શબ્દના બાહ્ય અર્થને જ સાચો અર્થ માને છે અને શબ્દકોશની મદદથી અથવા તો પોતાના સામાન્ય જ્ઞાનના આધારે અર્થસૂચક શબ્દ મૂકવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરિણામે અનુવાદક સમક્ષ કેટલાય પ્રશ્નો ઊભા થાય છે અને તે સાચો અર્થ આપી શકતો નથી. આથી અનુવાદ શાબ્દિક બની જાય છે. બીજી ભાષાનું કલેવર બંધાય છે, એમાં પ્રાણ પુરાતો નથી. શબ્દમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા તો અર્થથી જ થાય. અનુવાદનો પ્રાથમિક પ્રશ્ન વફાદારીનો છે. ‘નામૂલં લિખ્યતે કશ્ચિત્’ એ હેમચંદ્રાચાર્યના સૂત્ર મુજબ અનુવાદ એની મૂળ કૃતિને સંપૂર્ણ વફાદાર હોવો જોઈએ, રહેવો જોઈએ.

મૂળ કૃતિના સર્જકની ચેતના અનુવાદકને સ્પર્શી જાય અને તે ‘અનુ... અનુ... વદતિ’ ના બદલે થોડી આડી ફંટાઈ જાય કે ઘડીક સ્વૈરવિહાર કરી લે તે અનુવાદની અનિચ્છનીય ખામી બની જાય છે. વાચકને મૂળકૃતિ અને મૂળ સર્જકમાં જ રસ છે. તે કેવળ અનુવાદકની આંગળી પકડી રસાનુભૂતિ કે રસપાન કરતો કરતો એ કૃતિ સુધી જવા ઈચ્છે છે. અનુવાદક એને તદ્દન ઊંચકી લે અથવા તેનું લક્ષ્ય ચુકાવી અન્યત્ર આંગળી ચીંધી રસક્ષતિ કરાવી એનું ધ્યાન બીજે વાળે એ સહ્ય નથી, સૌજન્યપૂર્ણ પણ નથી. એનાથી ન રહેવાય તો તે સ્વતંત્ર, મૌલિક રચના બેશક કરી શકે છે, પરંતુ જે લેખક કે કૃતિનો તે અનુવાદ કરતો હોય તેની સાથે અજુગતી છૂટછાટ લે કે થોડી પણ અળવીતરાઈ કરે તે હરગિઝ ચલાવી લઈ શકાય નહિ. આમ છતાં આવું ઘણે સ્થળે બનતું રહ્યું છે. તેથી તો કોઈએ અનુવાદ વિષે મીઠો કટાક્ષ કર્યો છે : “અનુવાદ, સ્ત્રીની જેમ સુંદર હોય તો વફાદાર નથી હોતો અને વફાદાર બનવા જાય તો સુંદર નથી રહેતો. બંને એકસાથે હોય તો પ્રભુનો પાડ.” એ બંનેનો સુભગ સુમેળ સધાય તે માટે અનુવાદકમાં એક વિશિષ્ટ પ્રતિભા હોવી જોઈએ.

All translation seems to me simply an attempt to accomplish an impossible task.

– Wilhelm

અનુવાદ એ તો પરકાયા-પ્રવેશ જેવી પ્રવૃત્તિ છે. એ આગવી વિદ્યા છે; સર્જનકલા છે. ગદ્યો સિંહનું ચામડું ઓઢે એટલે સિંહ ન થઈ જાય, એની ચાલ બદલાવી જોઈએ, મિજાજ બદલાવો જોઈએ. અનુવાદ તલવારની ધાર પર ચાલવા જેવો દુર્ગમ પથ કદાચ ભલે ન હોય, પણ નટ દોરડા પર ચાલે તેવો ખેલ તો જરૂર છે. નટ પ્રેક્ષકોની તાળીઓના ગડગડાટ, સંગીતના સૂર કે પેટિયું રળવાનો પોકાર, એ બધું લક્ષમાં હોય છતાં, પોતાના ખેલ વેળાએ તો લક્ષ્ય તરફ એકાગ્ર રહી, સંગીત, તાળીઓ બધાથી પ્રોત્સાહિત થતો, આંતરશક્તિથી સમતુલા જાળવતો ધીમા પણ સ્થિર ડગ માંડે; બિલકુલ તે જ રીતે અનુવાદક સામાન્યોના રાગ અને દ્વેષ વચ્ચે અડોલ રહીને અનુવાદની સત્કલાને આરાધે છે.

પારિભાષિક શબ્દાવલિ ઉપલબ્ધ ન હોય ત્યારે વૈજ્ઞાનિક અને તકનિકી પ્રકારના લખાણના અનુવાદકાર્યમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ નડે છે. વળી, પારિભાષિક શબ્દકોશોમાં એક શબ્દના અનેક અર્થ આપ્યા હોય છે, જેમાંથી ઉચિત અર્થ શોધીને પર્યાય પસંદ કરવાનું કામ અઘરું જણાય છે.

હિંદીમાંથી ગુજરાતી અનુવાદ કરવામાં આ સમસ્યા વધુ ઘેરી બને છે. હિંદી-ગુજરાતી શબ્દકોશો નહિવત્ છે અને પારિભાષિક હિંદી-ગુજરાતી, ગુજરાતી-હિંદી શબ્દકોશોનો તો જાણે દુષ્કાળ છે. એના પરિણામે જ્ઞાન-વિજ્ઞાન અને તકનિકી સાહિત્યનું હિંદીમાંથી ગુજરાતી અનુવાદકાર્ય કપરું બની જાય છે.

આમ તો ગુજરાતી અને હિંદી ભગિની ભાષાઓ છે છતાં બંનેની તાસીર અલગ છે. શબ્દોની જોડણીમાં ફરક પડે છે. જેમ કે, હિંદીમાં બિજલી, કુટીર, પથ્થર જેવા શબ્દો ગુજરાતીમાં આ પ્રમાણે લખાય છે : વીજળી, કુટિર, પથ્થર. ઘણીવાર જોડણી એની એ જ હોય છે, પણ તેનો અર્થ બદલાય છે. નીચેના ઉદાહરણરૂપ શબ્દો પરથી એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવશે :

શબ્દ	હિંદી અર્થ	ગુજરાતી અર્થ
अकस्मात्	अचानक	દુર્ઘટના
उपाधि	पदवी	દુઃખ

ચારા	ઉપાય	પશુનો ખોરાક
મીઠા	મધુર	મીઠું, લવણ
રાજીનામા	સુલેહપત્ર	ત્યાગપત્ર
સત્તર	૭૦	૧૭
સહી	શુદ્ધ	હસ્તાક્ષર

ઘણું બધું સામ્ય હોવા છતાં પણ હિંદી-ગુજરાતી શબ્દોની જોડણી અને અર્થમાં પરિવર્તન જણાઈ આવે છે. ગુજરાતીમાં જે ‘સંશોધન’ છે તે હિંદીમાં ‘અનુસંધાન’ છે.

અંગ્રેજીમાંથી હિંદી કે ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરતી વખતે જોડણી Spelling ભૂલને લીધે મોટો ગૂંચવાડો ઊભો થાય છે. દા.ત., Sloth bear ને બદલે, Cloth bear કે Food chainને બદલે Good chain તથા Foot pathને બદલે Foot bath છપાઈ ગયું હોય ત્યારે શબ્દકોશોની મદદથી પણ અનુવાદક સાચો અર્થ તારવી શકતો નથી અને ભૂલભર્યો અનુવાદ થઈ જાય છે. તેથી મૂળ લખાણ અત્યંત સ્પષ્ટ હોવું ઘટે. કોઈ પણ પ્રકારે ભૂલ થઈ શકે તેવી સંભાવના તેમાં રહેવી જોઈએ નહિ.

ગુજરાત સરકાર, ભારત સરકાર તથા અન્ય હિંદીભાષી રાજ્યો સાથે હિંદીમાં પત્રવ્યવહાર કરવા માટે કરારબદ્ધ છે તેથી પત્રો હિંદી ભાષામાં આવે છે, પરંતુ હિંદી-ગુજરાતી અને ગુજરાતી-હિંદી વહીવટી શબ્દકોશો નહિ હોવાથી પત્રવ્યવહારમાં પ્રયોજાયેલ અઘરા શબ્દોના અર્થ સમજવામાં મુશ્કેલી પડે છે. ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો એક પત્રનું શીર્ષક હતું “ગૃહકર સમંક સંગ્રહણ” (અર્થાત્ ઘરવેરાના આંકડા એકત્ર કરવા). આમાં સમંકનો અર્થ સ્ટેટિસ્ટિક્સ આંકડા છે એવું ‘રઘુવીર’ને બાદ કરતાં કોઈ શબ્દકોશમાં મળી આવતું ન હતું. બીજા એક પ્રસંગે ‘સિમેન્ટ’ માટે વજ્રચૂર્ણ એવો પર્યાય નક્કી કરાયો હતો ત્યારે વજ્રચૂર્ણના વધેલા ભાવ-એવા નિર્દેશને અનુલક્ષીને એને દવા કે ઔષધનું ચૂર્ણ (પાઉડર) ગણીને આયુર્વેદ-નિયામકની કચેરીમાં એ અંગે પૂછપરછ કરવામાં

આવેલી; જે આયુર્વેદનો નહિ પણ બાંધકામનો વિષય હતો. અલબત્ત, નિરક્ષર ગ્રામજન પણ સિમેન્ટ શબ્દ સમજતો હોય ત્યારે આવો અર્થની દૃષ્ટિએ તદ્દન અપરિચિત પર્યાય યોજવામાં ઔચિત્ય ક્યાં રહ્યું એવો સવાલ જરૂર ઉદ્ભવે, પણ અત્યારે આપણે એ ચર્ચામાં નહિ ઊતરતાં ઉચિત શબ્દકોશોના અભાવે સામાન્ય કર્મચારીને આવા પત્રોનો સાચો અર્થ સમજવામાં પડતી મુશ્કેલી નિરૂપવાનો છે; તેથી ગુજરાતી મુસદ્દાનું હિંદી રૂપાંતર કરવાનું અથવા હિંદી પત્રોનો અર્થ સમજીને ગુજરાતીમાં નોંધ લખવાનું અને પત્રનો મુસદ્દો તૈયાર કરવાનું કામ અઘરું પડે છે. હિંદીભાષી રાજ્યોએ જુદાજુદા પારિભાષિક કોશ પ્રગટ કર્યા છે. એમાં કેટલીકવાર એકરૂપતા જણાતી નથી. એક જ શબ્દ માટે જુદાંજુદાં રાજ્યોએ જુદાજુદા પર્યાય નક્કી કર્યા છે. દાખલા તરીકે, Recommendation શબ્દ લઈએ. ભારત સરકારના શબ્દકોશોમાં એને માટે સિફારિશ, અભિશંસા, સંસ્તુતિ જેવા પર્યાયો છે. જ્યારે રાજસ્થાનના કોશમાં, સિફારિશ, સંસ્તુતિ છે. અને ઉત્તર પ્રદેશના કોશમાં, સિફારિશ, અભિશંસા છે; બિહારે સિફારિશ અને અનુશંસા જેવા પર્યાય રાખ્યા છે. તો મધ્યપ્રદેશે સિફારિશ, અનશંસા, અભિસ્તાવ અને હરિયાણાએ સિફારિશ, સંસ્તુતિ પર્યાય માન્ય કર્યા છે. ગુજરાતના ત્રિભાષી વહીવટી શબ્દકોશમાં સિફારિશ પર્યાય રાખ્યો છે.

જોકે, આ વિષયમાં એકરૂપતા લાવવાની બાબતમાં, ભારત સરકારના ગૃહ મંત્રાલયના રાજભાષા વિભાગ હેઠળના કેન્દ્રીય અનુવાદ બ્યુરોની ‘શબ્દાવલિ સમન્વય સમિતિ’નું કાર્ય પ્રશસ્ય છે. એકરૂપતા ન હોય તો શબ્દનો સાચો અર્થ શોધવામાં મુશ્કેલી પડે છે. વળી જુદાંજુદાં રાજ્યોમાંથી આવતા પત્રોની ભાષા સમજવા માટે પ્રત્યેક રાજ્યના શબ્દકોશની સહાય જરૂરી બને છે. આ દિશામાં રાજ્ય સરકારો ઉપરાંત જુદાજુદા પ્રદેશોની યુનિવર્સિટીઓ અને સાહિત્યિક સંસ્થાઓ વગેરે ઉદ્દેશપૂર્ણ ખંતથી મોટા પાયે કામ ઉપાડી લે એ આજના

I am persuaded that the translator must recast the original in to his own likeness—better a live sparrow than a stuffed eagle.

– Fitzgerald

સમયની તાતી જરૂરિયાત છે. એ કાર્યમાં આપણે દાખવેલી ઉદાસીનતા બદલ ભાવિ પેઢી કદાચ આપણને કદી માફ નહિ કરે.

વહીવટી ભાષાંતરના નમૂના

A dramatic break-through is technically possible.	આનો વિલક્ષણ ઝડપી ઉકેલ તકનિકી રીતે શક્ય છે.
A great fallacy lies entrenched in official thinking.	સરકારી વિચારસરણીમાં મોટો તર્કદોષ રહ્યો છે.
As a result of the divergent methods employed, coordination is rendered more difficult.	જુદીજુદી રીતે કામ લેવાયું હોઈ, સંકલન વધારે મુશ્કેલ બન્યું છે.
Before I resume my seat, I would like to apprise the House of some amendments to the...	બેસી જતાં પહેલાં... માં જરૂરી બનેલ કેટલાક સુધારાથી સભાગૃહને વાકેફ કરીશ.
Bribery and corruption should have no place whatsoever in any of Government office.	કોઈપણ સરકારી કચેરીમાં લાંચ અને ભ્રષ્ટાચારને બિલકુલ સ્થાન ન હોવું જોઈએ.
Capital market is capable of mobilising sizeable amount of savings.	મૂડીબજાર ઠીકઠીક બચતને રોકાણમાં વાળી શકે તેમ છે.

Development has to be content with a distinct back seat, till the price spiral is under control.

ભાવવધારો અંકુશમાં આવે ત્યાં સુધી વિકાસને પાછળ જ રહી જવું પડે.

For the foreseeable future the top posts will remain unfilled.

નજીકના ભવિષ્યમાં ટોચકક્ષાની જગ્યાઓ ભરાયા વિનાની રહેશે.

Here the commonality ceases and the differences surface.

સમાનતાનો અહીં અંત આવે છે અને તફાવત સ્પષ્ટ તરી આવે છે.

I am affraid, this cannot but damage Government's Credibility

મને લાગે છે કે આને લીધે સરકારની વિશ્વસનીયતાને નુકસાન પહોંચ્યા વિના રહેશે નહીં.

In witness whereof the lessor has set his hand and Executive Engineer, ... Divison, has set his hand and the official seal.

જેની સાખરૂપે પટે આપનારે પોતાની સહી કરી છે અને - પ્રભાગના કાર્યપાલક ઈજનેરે પોતાની સહી કરી પોતાની કચેરીનો સિક્કો માર્યો છે.

Premium will be deducted at source from the salary.

પ્રિમિયમ પગારમાંથી કાપી લેવાશે.

The argument put forth in the above note is fallacious beyond doubt.

ઉપરની નોંધમાં કરવામાં આવેલ દલીલમાં કંઈ વજૂદ નથી.

There is a substratum of realism in the proposal.

દરખાસ્તમાં કેટલીક પાયાની વાસ્તવિકતા છે; પાયાનું તથ્ય છે.

<p>There is no major shift in Government policy.</p>	<p>સરકારી નીતિમાં કોઈ મોટું પરિવર્તન નથી.</p>
<p>This calls for tactful handling of an explosive situation.</p>	<p>સ્ફોટક પરિસ્થિતિમાં કુનેહથી કામ લેવાનું અહીં જરૂરી બને છે.</p>
<p>This procedure is devised to reduce the number of ences to Gevornment and to ensure speedy settlement of minor objections.</p>	<p>સરકારને થતાં પુછાણ ઓછાં થાય અને નાના વાંધાની ઝડપી પતાવટ થાય તે માટે આ કાર્યપદ્ધતિ યોજાઈ છે.</p>
<p>This trend of thought needs to be appreciated.</p>	<p>આ વિચાર-વલણ આવકાર્ય ગણાવું ઘટે.</p>
<p>Unforeseen circumstances prevent me from availing myself of the concession granted by you.</p>	<p>અણધાર્યા સંજોગોને કારણે આપે આપેલ છૂટછાટનો લાભ લઈ શકતો નથી.</p>
<p>You may enjoy quiet and peaceful possession, without let or hindrance.</p>	<p>કશી રોકટોક વિના તમે સુખશાંતિથી કબજો ભોગવી શકો છો.</p>
<p>Presented to the Gujarat Legislative Assembly under Article 205 of the Consti- tution of India.</p>	<p>ભારતના સંવિધાનની કલમ ૨૦૫ અન્વયે ગુજરાત વિધાનસભા સમક્ષ રજૂ</p>
<p>Compensation and Assign- ments</p>	<p>વળતર અને સોંપણી.</p>

Relief on account of Natural calamities.	કુદરતી આફતો અંગે રાહત.
The amount is required for providing sprinkler sets to the farmers.	ખેડૂતોને છંટકાવ-સાધનો પૂરા પાડવા માટે આ રકમ જરૂરી છે.
Book adjustment regarding transfer of assets to Sardar Sarovar Narmada Nigam Limited.	સરદાર સરોવર નર્મદા નિગમ લિમિટેડને અસ્કયામતોની તબદીલી અંગે ચોપડે સમાયોજન
Establishment of Farm women training Centre state	રાજ્યમાં ફાર્મ પર કામ કરતી મહિલાઓ માટે તાલીમકેન્દ્રની સ્થાપના
Strengthening of the District establishment of Directorate of Education.	શિક્ષણ નિયામકશ્રીની કચેરીના જિલ્લા મહેકમનું સંખ્યાબળ વધારવું.
More expenditure for wide publicity for small saving schemes.	નાની બચત યોજનાના વ્યાપક પ્રચાર માટે વધુ ખર્ચ.
Payment of claims to Govenment Employees for accident during Air Journey	વિમાની મુસાફરી દરમિયાન અકસ્માત માટે સરકારી કર્મચારીઓના હકદાવાની ચુકવણી.
In the following court cases, Government has to make payment as per orders of the court.	નીચેના કોર્ટ કેસોમાં સરકારે કોર્ટના હુકમ મુજબ ચુકવણી કરવાની રહેશે.

ખંડ ૫
સાહિત્યસૌરભ

- ૧ : સાહિત્ય-સ્વરૂપો
- ૨ : સાહિત્યકારો અને કૃતિઓ
- ૩ : સાહિત્ય અને ભાષાવિષયક સંસ્થાઓ
- ૪ : કેટલાક અગત્યના વહીવટી પર્યાય
- ૫ : કેટલાક સાહિત્યિક શબ્દો

ગુજરાતી ભાષા વિષે વક્તવ્યો

ખંડ પ : વિવિધ માહિતી

સાહિત્યસૌરભ

વિશ્વના તમામ ભાષાસાહિત્ય-પ્રવાહોને જોઈએ ત્યારે સ્વાભાવિક રીતે જ બે વ્યાપક ભાગ દેખાય છે : પ્રાચીન (મધ્યકાલીન) અને અર્વાચીન. ભાષા અને સાહિત્ય એ તો નદી છે. નદી વેગેન શુદ્ધતે એવી રીતે ભાષાસાહિત્ય એ પણ નિરંતર વહેતાં નીર છે, અને કદાચ તે કારણે જ હંમેશાં ચેતનાભર્યાં, આહ્લાદક, નિર્મળ અને નિરામય હોય છે. ગુજરાતી ભાષાસાહિત્યનો ઇતિહાસ પણ લગભગ પ્રાચીન-મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન એમ બે ભાગમાં જોવા મળે છે. પ્રાચીન-મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં જૈન સર્જકોનાં રાસ-રાસા-પ્રબંધ-ફાગુ કે જૈનેતરોની પણ તેવી જ રચનાઓ, નરસિંહ મહેતાનાં પદો અને પ્રભાતિયાં, મીરાંના ભજનો, અખાના છપ્પા, પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો, શામળભટ્ટની પદ્યવાર્તાઓ અને દયારામની ગરબીઓ જાણીતી સાહિત્ય-સંપદા છે. આ ઉપરાંત ભાલણ, નાકર, રત્નો, રાજે, પ્રીતમ, ધીરો, ભોજો, વલ્લભ મેવાડો જેવા કવિઓ તેમજ ગંગાસતી, દિવાળીબાઈ, ગવરીબાઈ જેવાં સ્ત્રીકવિઓ પણ થઈ ગયાં.

આ સાહિત્યનો પ્રધાન સૂર હતો ધર્મ. આ ધર્મના ભાગરૂપ ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યને પરલાવિત કર્યું. સહજાનંદ સ્વામી જેવાનાં ગદ્યમાં લખાયેલાં 'વચનામૃતો'ને બાદ કરતાં આ સમયગાળાના સાહિત્યની અભિવ્યક્તિનું માધ્યમ મુખ્યત્વે પદ્ય રહ્યું. આ યુગના ખ્યાતનામ છેલ્લા કવિ હતા દયારામ.

અર્વાચીન યુગ ગદ્યના નવા સ્વરૂપ સાથે ઉદિત થયો અને ગુજરાતી ગદ્યના પ્રણેતા બન્યા નર્મદ, નંદશંકર અને નવલરામ. દલપતરામ તો ગુજરાતી મહારાણીના વકીલ જ બન્યા. નરસિંહરાવ, બાલાશંકર, મણિલાલ દ્વિવેદી, રમણભાઈ નીલકંઠ, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, કાન્ત, કલાપી, ન્હાનાલાલ, બળવંતરાય

ઠાકોર, કનૈયાલાલ મા. મુનશી, રમણલાલ વ. દેસાઈ, આનંદશંકર ધ્રુવ, ગાંધીજી, રા.વિ. પાઠક, ધૂમકેતુ, ઉમાશંકર જોશી, સુંદરમ્, સુરેશ જોષી વગેરે સાહિત્યસ્વામીઓએ વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપોમાં-ગદ્ય તેમજ પદ્ય બંનેમાં - અનેક વિષયો પર સાહિત્યસર્જન કરી ગુજરાત રાજ્ય અને ગુજરાતી ભાષાની અસ્મિતા પ્રગટાવી. એમના પ્રયાસોથી ગુજરાતીમાં પદ્યક્ષેત્રે મહાકાવ્ય, ખંડકાવ્ય, સોનેટ, ગઝલ, કરૂણપ્રશસ્તિ, ગીત, મુક્તક, હાઈકુ દ્વારા તેમજ ગદ્યક્ષેત્રે મહાનવલ, નવલકથા, લઘુનવલ, નવલિકા, લઘુવાર્તા, નાટક, એકાંકી, આત્મકથા, જીવનચરિત્ર, પ્રવાસ-કથા, ડાયરી, સંશોધન, વિવેચન એવાં ઘણાં સાહિત્યસ્વરૂપો વિકસ્યાં.

આ સાહિત્યસ્વરૂપોનો પ્રાથમિક પરિચય અહીં આપ્યો છે.

૧ : ગુજરાતી સાહિત્યનાં સ્વરૂપો

(૧) મધ્યકાલીન :

મધ્યકાળમાં અનેક પ્રકારનાં સાહિત્ય-સ્વરૂપો વિકસ્યાં, જે અંગે નીચે સંક્ષેપમાં માહિતી આપી છે.

રાસ-રાસો :

‘રાસ’ એટલે ગાઈ શકાય તેવો કાવ્યપ્રબંધ. એની રચના વિસ્તારમાં પ્રારંભમાં ટૂંકી અને ઊર્મિકાવ્ય જેવી હતી. સમય જતાં તે આખ્યાનપદ્ધતિની બની. આ રાસનૃત્યના તાળીઓના તાલવાળા અને દાંડિયાના તાલવાળા એમ બે પ્રકાર હોય એવું અનુમાન છે. એનાં મુખ્ય બે લક્ષણો છે : (૧) યુવક અને યુવતીઓ ગોળ કૂંડાળામાં તાળીઓથી કે દાંડિયાથી તાલબદ્ધ રીતે જે નૃત્ય કરે છે તે રાસ. (૨) સમકાલીન દેશસ્થિતિ ઉપરાંત માહિતીપ્રદ લાંબું સુગેય કાવ્ય. આથી એમ કહી શકાય કે આ રાસ અત્યારના ગરબી-ગરબાનો જ મધ્યકાલીન પૂર્વજ ગણાય. જૈન સાધુઓએ લખેલા સંખ્યાબંધ રાસોમાં ભરતેશ્વર બાહુબલિરાસ, સ્થુલિભદ્ર રાસ અને જૈનેતર અબ્દુરરહેમાન રચિત સંદેશક રાસ વગેરે જાણીતા છે.

ફાગ-ફાગુ :

ફાગણ મહિનાના વસંતોત્સવ અને વિહાર વર્ણવતાં કાવ્ય તે ફાગુ. એ છે તો રાસનો જ એક પ્રકાર પણ વિસ્તારમાં એથી નાનો છે અને તેનો વિષય નાયક-નાયિકાનો શૃંગાર હોવાથી તેમાં ઊર્મિતત્ત્વનું મહત્ત્વ ઘણું છે. જૈનેતર ફાગુ ‘વસંતવિલાસ’, જિનપદ્મસૂરિ રચિત ‘સિરિથૂલિભદ્ર ફાગુ’ અને રાજશેખર કૃત ‘નેમિનાથ ફાગુ’ - આ ત્રણ ફાગુના ઉત્તમ નમૂના છે.

બારમાસી :

બારમાસી એ ઋતુકાવ્યનો બીજો પ્રકાર છે. એમાં બાર માસનું એટલે કે બધી ઋતુઓનું વર્ણન આવે. આ વર્ણન વિરહિણી નાયિકા કરતી હોય એટલે એ રીતે આ પ્રકૃતિકાવ્યની સાથેસાથે વિરહકાવ્યનો પ્રકાર પણ કહેવાય. ‘નેમિનાથ ચતુષ્પદિકા’ એ આપણું પહેલું જૈન બારમાસી કાવ્ય છે.

કક્કા :

કક્કા ‘ક’ થી શરૂ કરવામાં આવતા અને ઘણું કરીને દોહરામાં લખાતા. નાકર અને પ્રેમાનંદે ‘ચંદ્રહાસ આખ્યાન’માં કક્કાનો ઉપયોગ કર્યો છે.

વિવાહલઉ :

વિવાહલઉ એટલે વિવાહ, લગ્ન. આ લગ્ન તે દીક્ષા લેનાર સાધક કે તપસ્વીનાં સંયમસુંદરી સાથે થતાં. પાછળના કાળમાં ‘શિવવિવાહ’ (નાકર, હરિદાસ) ‘ઈશ્વરવિવાહ’ (ગિરધર)ને ‘સીતામંગળ’ (સીતાવિવાહ; પુરીબાઈ) જેવાં વિવાહકાવ્યો જૈનેતર કવિઓના હાથે લખાયાં છે.

પ્રબંધ :

‘પ્રબંધ’ મોટે ભાગે ઐતિહાસિક અને ચરિત્રાત્મક વસ્તુવાળું આખ્યાનપદ્ધતિનું કાવ્ય છે. ‘કાન્હડદેપ્રબંધ’ એ પ્રબંધ-સાહિત્યની ઉત્તમ કૃતિ છે.

ચરચરી ને ધવલ :

‘ચરચરી’ એ પ્રાકૃતના વારસારૂપ ગેય કાવ્ય પ્રકાર છે. વળી, મંગળ

ગીતોનો ‘ધવલ’ નામે પ્રકાર જૂની જૈન કવિતામાં જોવા મળે છે. એ ‘ધોળ’ નામથી મધ્યકાલીન જૈનેતર કવિતામાં પ્રચલિત બની છેક દલપતરામ સુધી પહોંચ્યો છે.

પદ્યવાર્તા : ‘લોકકથા’

પદ્યવાર્તાઓનું વસ્તુ ઇતિહાસ-પુરાણનું નહિ પણ કલ્પિત અને લોકોને આકર્ષતી તેમજ લોકોમાં પ્રચલિત વાર્તાઓનું હતું. આપણને મળી આવતી સૌથી જૂની લોકકથા વિજયભદ્ર લિખિત ‘હંસરાજ-વચ્છરાજ ચઉપઈ’ છે. આ પદ્યવાર્તાઓ સ્વયંસંપૂર્ણ લાંબી વાર્તાઓ હતી. જેમ કે, ‘હંસાઉલી’, ‘માધવાનલ-કામકંદલા’, ‘મારુ-ઢોલા ચઉપઈ’, ‘સદયવત્સકથા’, ‘નંદબત્રીસી’, ‘મદનમોહના’ વગેરે.

આખ્યાન :

અભિનય સહિત ગાઈ-બજાવીને રજૂ થાય તે આખ્યાન. તે મુખ્યત્વે કથાકાવ્ય છે. આ મધ્યકાળનો સૌથી મહત્વનો લોકપ્રિય કાવ્યપ્રકાર છે. પ્રેમાનંદને ‘આખ્યાન શિરોમણિ’ કહી શકાય. એનાં આખ્યાનો મુખ્યત્વે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની મોંઘી મૂડી છે. કુંવરબાઈનું મામેરું, સુદામાચરિત, ઓખાહરણ, શામળશાનો વિવાહ, નળાખ્યાન વગેરે આજે પણ ગુજરાતણો હોંશભેર વાંચે છે.

ગરબી-ગરબો :

આ બંને સામૂહિક નૃત્યના પ્રકાર છે. ગરબી અને ગરબાનું મૂળ દેશીઓમાં છે. ગરબી કૃષ્ણભક્તિ સાથે જ્યારે ગરબો માતાજીની ભક્તિ સાથે સંકળાયેલ છે. ‘ગરબી-ગરબો’ નામ ક્યાંથી મળ્યું હશે તે જાણવાનું કોઈ સાધન નથી પણ સત્તરમા શતકમાં ભાણદાસે ‘ગરબી’ શબ્દથી પોતાનાં ઘણાં કાવ્યો ઓળખાવ્યાં છે. વળી, દયારામે સંખ્યાબંધ ગરબીઓ લખી છે. આ ઉપરાંત, પુરુષો તાળીઓના તાલવાળા ગરબી-ગરબા લેતા હોય તો સ્ત્રીઓ ‘હીંચ’ લેતી હોય જે ‘હમચી’ કહેવાય છે.

થાળ, આરતી, હાલરડાં :

‘થાળ’ નામથી ઓળખાતાં કાવ્યો ભગવાનને નૈવૈદ્ય તરીકે ધરાવા ભોજનના થાળમાંની વિધવિધ વાનીઓને રસથી વિગતે વર્ણવે છે.

‘આરતી’ એટલે ઈષ્ટદેવની પૂજા વેળા આરતી ઉતારતાં ગાવાનું સ્તવન.

લોકગીતોમાં જેમ ‘હાલરડાં’ જોવા મળે છે તેમ ભગવદ્દલીલા ગાતા ભાલણ અને દયારામ જેવા કવિઓએ પણ હાલરડાં લખ્યાં છે.

પ્રભાતિયાં, કાફી, ચાબખા :

ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રભાતે ઝૂલણા છંદમાં બુલંદ સ્વરે પ્રભાતિયાં ગાતો નરસિંહ કોઈ ગુજરાતીથી અજાણ્યો નથી કે નથી અજાણ્યાં એનાં પ્રભાતિયાં. ધીરાની કાફી અને ભોજના ચાબખા એ તો ‘પદ’ સંજ્ઞાથી ઓળખાવી શકાય એવી ગેય પદ્યરચનાઓ છે.

મધ્યકાળમાં ગદ્ય :

મધ્યકાળમાં જે થોડું-ઘણું ગદ્ય લખાયું છે તેમાં જૈન બાલાવબોધો, બાલાવબોધોમાંની દષ્ટાંતકથાઓ, ‘પૃથ્વીચંદ્રચરિત’ જેવી પ્રાસબદ્ધ ગદ્યમાં લખાયેલી વાર્તાઓ, ઔક્તિકો અને સંસ્કૃત ગ્રંથોના સારાનુવાદો છે. શ્રી સહજાનંદ સ્વામીએ ભક્તોના પ્રશ્નોના આપેલા ઉત્તરો તથા તેમની ઉપદેશવાણીનો તેમના ચાર શિષ્યોએ કરેલ સંચય ‘વચનામૃતો’ પણ ગદ્યનો સુંદર નમૂનો છે.

મધ્યકાળનો છેલ્લો તારક દયારામ, પણ એના અસ્ત પહેલાં જ અર્વાચીન સાહિત્યના અરુણ નર્મદ અને નવા-જૂના જમાનાના સંગમરૂપ દલપતરામનો ઉદય થઈ ચૂક્યો હતો. અંગ્રેજી કેળવણીથી સાહિત્યનાં નવાં નવાં સ્વરૂપો ખીલ્યાં અને વિદ્વાન સાહિત્યકારોને હાથે વિકાસ પામ્યાં. ગદ્યક્ષેત્રે નવલકથા, નવલિકા, નાટક, ચરિત્ર-સાહિત્ય, જીવન-વૃત્તાંત, આત્મકથા વગેરે અને પદ્યક્ષેત્રે ખંડકાવ્ય, ઊર્મિકાવ્ય, સોનેટ, કરુણપ્રશસ્તિ, હાઈકુ વગેરે અનેક પ્રકારો ખીલ્યા. થોડી વિસ્તૃત વાત વિચારીએ.

નવલકથા :

બધાં જ સાહિત્યસ્વરૂપોમાં નવલકથા એ લેખકનું અને વાચકનું અત્યંત માનીતું સાહિત્યસ્વરૂપ રહ્યું છે. વાર્તા જેને કહેવાય એ તો પ્રાચીન તથા મધ્યકાળમાં પણ રચાતી હતી. પણ આપણે જેને Novel કહીએ છીએ એવું નવલકથાનું સાહિત્યસ્વરૂપ તો અંગ્રેજી ભાષામાં માત્ર ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં જ ઉદ્ભવ્યું છે અને આપણે ત્યાં ૧૮૬૮માં નંદશંકરના ‘કરણધેલા’થી ગુજરાતી નવલકથાની શરૂઆત થઈ છે.

‘કરણધેલો’ એ આપણી પહેલી નવલકથા. એ પછી આ સ્વરૂપ સતત વિકસતું રહ્યું છે. મુનશી. ર. વ. દેસાઈ, ધૂમકેતુ, ગોવર્ધનરામ, પન્નાલાલ, મડિયા, ઈશ્વર પેટલીકર, રઘુવીર ચૌધરી, શિવકુમાર જોષી, ચંદ્રકાંત બક્ષી, રાધેશ્યામ શર્મા વગેરે જેવા અનેક લેખકોએ આ સાહિત્યસ્વરૂપને ખીલવ્યું.

નવલિકા :

નવલકથાની સરખામણીમાં નવલિકા ખૂબ આધુનિક એવું સાહિત્યસ્વરૂપ છે. ઝડપી જમાનામાં ટૂંકી વાર્તાનું સ્વરૂપ વધુ વિકસે એ સ્વાભાવિક લાગે છે. પણ નવલિકા એ નવલકથાનું ટૂંકાવેલું સ્વરૂપ નથી. એ સ્વયં સ્વતંત્ર એવી વાર્તા છે.

જીવનના કોઈ એકાદ અંશને, માનવજીવનના કોઈ એકાદ ખૂણાને અજવાળે એવો નાનકડો પ્રસંગ નવલિકાનો વિષય બની શકે. નવલિકાને ઘણા સાહિત્ય-પ્રકારો સાથે સામ્ય છે. વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટના શબ્દોમાં કહીએ તો, ટૂંકી વાર્તા ખુદ ‘ગદ્યદેહે વિચરતું મનોરમ ઊર્મિકાવ્ય છે.’ નાટક સાથે નાટ્યતત્ત્વની બાબતમાં નવલિકા ઘણું સામ્ય ધરાવે છે. નવલિકાનું વસ્તુફલક નાનું હોય, એમાં જીવનનું અખંડ કે અખિલ દર્શન કરાવવાનું નથી. ગુજરાતી સાહિત્યમાં કેટલાય જાણીતા લેખકોએ શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ તેમજ નવલિકા-સંગ્રહ આપ્યા છે. ક.મા. મુનશી, ઈશ્વર પેટલીકર, ધૂમકેતુ, પન્નાલાલ પટેલ, ગુલાબદાસ બ્રોકર, કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી, યુનીલાલ મડિયા અને દ્વિરેફ વગેરેની કૃતિઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં લોકપ્રિય છે. ધૂમકેતુના તણખા મંડળ ભાગ ૧ થી ૪, બ્રોકરની શ્રેષ્ઠ

વાર્તાઓ, ઈશ્વર પેટલીકરની 'લોહીની સગાઈ' વગેરે વાર્તાઓ પ્રસિદ્ધ છે તેમજ નવલિકાના વિકાસમાં નવી પેઢીમાં પણ ઈવા ડેવ, રઘુવીર ચૌધરી, સરોજ પાઠક, રાધેશ્યામ શર્મા, સુરેશ જોષી, મોહનલાલ પટેલ જેવા સાહિત્યકારોએ પણ ગૌરવવંતો ઇતિહાસ ખડો કર્યો છે.

નાટક :

પદ્યમાં જેમ મહાકાવ્ય જૂનામાં જૂનું કાવ્યસ્વરૂપ છે તેમ ગદ્યમાં નાટક અત્યંત પ્રાચીન એવું સાહિત્યસ્વરૂપ છે. નાટક એ પ્રાચીનતમ અને અર્વાચીનતમ એવું લાંબામાં લાંબું આયુષ્ય ભોગવનાર સાહિત્યસ્વરૂપ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના અર્વાચીન કાળના પ્રારંભે રણછોડભાઈ ઉદયરામે 'લલિતા દુઃખદર્શક' જેવું ઉત્તમ કરુણનાટક આપ્યું. તે પછી દલપતરામ, નર્મદ, મણિલાલ, ક. મા. મુનશી, નાનાલાલ, જ્યંતિ દલાલ જેવા કેટલાય નાટ્યલેખકોએ આ સ્વરૂપને વિકસાવ્યું. આ ઉપરાંત લાભશંકર ઠાકર કે ચિનુ મોદી આધુનિક નાટ્યકારોએ એબ્સર્ડ નાટકોનો પ્રયોગ કર્યો તે નોંધપાત્ર બાબત છે.

આત્મકથા-ચરિત્રકથા :

ચરિત્ર અથવા તો જીવનચરિત્ર એટલે Biography અને આત્મકથા એટલે Auto Biography, આ ભેદ સૌપ્રથમ જ સમજવો પડે. જીવનકથા લખવી એ સહેલું છે પણ આત્મકથા લખવી એ અઘરું છે. નર્મદના જીવન વિશે 'વીર નર્મદ' એ જીવનકથા વિશ્વનાથ ભટ્ટે લખી તો ગાંધીજીએ પોતાના જીવનની આત્મકથા 'સત્યના પ્રયોગો' લખી. આમ ચરિત્ર એ સાહિત્યકારને સાંગોપાંગ ઓળખાવે છે.

નિબંધ:

ગુજરાતી સાહિત્યમાં સૌથી સમર્થ નીવડેલો ગદ્યપ્રકાર નિબંધ છે એમ નિઃશંક કહી શકાય. અર્વાચીન યુગને ગદ્યનો યુગ કહ્યો છે. તે મુખ્યત્વે નિબંધના બહુવિધ ખેડાણને કારણે. એના બે સ્પષ્ટ નામાભિધાન સાથેના પ્રકાર આ રીતે પડ્યા: ઊર્મિકાવ્યની જેમ પોતાની અંગત લાગણી અને સ્વાનુભવને વ્યક્ત કરી

સર્જકના હૃદયનું આંતરદર્શન કરાવતો લલિત નિબંધ, અને વ્યવસ્થિત આકારમાં ચિંતનાત્મક રીતે જ્ઞાન, ડહાપણ અને પાંડિત્યનો ભાર રજૂ કરતો લલિતેતર નિબંધ. નર્મદ, દલપતરામે શરૂઆતમાં સુધારાને લગતા નિબંધો લખ્યા. રમણભાઈ નીલકંઠ, જ્યોતીન્દ્ર દવે, બકુલ ત્રિપાઠી, વિનોદ ભટ્ટ જેવા લેખકોએ હાસ્યનિબંધ લખી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું. આધુનિક નિબંધ-સાહિત્યની વાત કરીએ તો સુરેશ જોષી, દિગ્વીશ મહેતા, ચંદ્રકાંત શેઠ, ગુણવંત શાહ અને ભોળાભાઈ પટેલનું પ્રદાન નોંધપાત્ર છે.

વિવેચન :

વિવેચનને નિબંધલેખન સાથે ગાઢ સંબંધ છે એમ કહી શકાય. હળવી નજરે વિષયનું વિશ્લેષણ કે અવલોકન થતું જાય એની પાછળ હાસ્યવૃત્તિની સાથે વિવેચકની તત્ત્વબુદ્ધિ પણ જાણ્યે-અજાણ્યે કામ કરતી હોય છે. આપણા સમર્થ નિબંધકારો પૈકી મોટા ભાગના વિવેચકવર્ગમાંથી આવે છે. છેલ્લાં પચીસ વર્ષ દરમિયાન શોધનિબંધરૂપે તેમજ અન્યથા સાહિત્ય-સ્વાધ્યાય દ્વારા વિવેચનનો પ્રવાહ વહેતો રહ્યો છે.

(૧) ખંડકાવ્ય :

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના વિવિધ પ્રકારોમાં ખંડકાવ્ય પણ વિકસેલો એક વિશિષ્ટ કાવ્યપ્રકાર છે. ખંડકાવ્ય કોઈ એક વૃત્તાંત કે પ્રસંગથી બંધાય છે. કાન્ત પાસેથી આપણને શ્રેષ્ઠ ખંડકાવ્યો મળ્યા છે. અતિજ્ઞાન, ચક્રવાકમિથુન અને કચ-દેવયાની એમનાં ઉત્તમ ખંડકાવ્ય છે.

(૨) કરુણપ્રશસ્તિ :

અંગ્રેજીના સાહિત્યસંપર્કને કારણે સોનેટ પછી આયાત થયેલું સાહિત્ય-સ્વરૂપ કરુણપ્રશસ્તિ છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં શ્રેષ્ઠ કરુણપ્રશસ્તિ કાવ્ય નરસિંહરાવનું ‘સ્મરણસંહિતા’ છે. કરુણપ્રશસ્તિ એ કરુણ અને શાંત બંને રસનું કાવ્ય છે.

(૩) ઊર્મિકાવ્ય :

ઊર્મિકાવ્યમાં હૃદયની પ્રત્યેક લાગણી કલાત્મકરૂપે વ્યક્ત થતી હોય છે. કવિનું અંતર પારદર્શક રીતે ઊર્મિકાવ્યમાં વ્યક્ત થતું હોય છે. મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં નરસિંહ-મીરાંનાં પદો, દયારામની ગરબીઓ અને લોકસાહિત્યનાં અનેક પ્રચલિત ગીતોમાં આપણને ઊર્મિકાવ્યોના ઉત્તમ નમૂના પ્રાપ્ય છે. આમ છતાં આપણે હાલમાં જેને ‘ઊર્મિકાવ્ય’ કહીએ છીએ તે પશ્ચિમના સાહિત્યમાં પ્રચલિત થયેલ Lyricનો પર્યાય છે. રાજેન્દ્ર શુક્લ, રમેશ પારેખ, સુરેશ દલાલ, હરીન્દ્ર દવે, મનોજ ખેડરિયા, રાજેન્દ્ર શાહ, વેણીભાઈ પુરોહિત, જયન્ત પાઠક વગેરેએ નોંધપાત્ર ઊર્મિકાવ્યોનું સર્જન કરી ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ પ્રદાન કર્યું છે.

(૪) સોનેટ :

સોનેટ એ ચૌદ લીટીનું કાવ્ય સ્વરૂપ છે. તેના બે પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે : શેક્સપિયરિયન સોનેટ અને પેટ્રાર્કશાઈ સોનેટ. ગુજરાતીમાં સૌપ્રથમ શ્રી બ.ક. ઠાકોરે ‘ભણકારા’ નામનો સોનેટ સંગ્રહ આપ્યો. ત્યારબાદ ઘણા કવિઓએ આ પ્રકાર અપનાવ્યો.

આમ મધ્યકાળ અને અર્વાચીન કાળમાં ગુજરાતીમાં સાહિત્ય ખીલ્યું, વિકસ્યું અને પરિપૂર્ણ બન્યું. હજી પણ સાહિત્યક્ષેત્રે નવાનવા પ્રયોગો થતા રહે છે તેથી સાહિત્ય વધુ ને વધુ સમૃદ્ધ બનતું રહે, વિશ્વસાહિત્યમાં ખુમારી સાથે ટકી શકે એ જ અભ્યર્થના કરવી રહી.

૨ : સાહિત્યકારો અને કૃતિઓ

પોતાને ગુજરાતી કહેવડાવનાર પ્રત્યેક ગુજરાતીએ તેમજ ગુજરાતી શીખવાની ઈચ્છા રાખનાર બિનગુજરાતીભાષી વ્યક્તિએ ગુજરાતી સાહિત્યનાં ઓછામાં ઓછાં નીચે દર્શાવેલાં પુસ્તકોનું વાચન તો કર્યું જ હોવું જોઈએ.

પદ્ય :

નર્મકવિતા: નર્મદ, કલાપીનો કેકારવ (કલાપી), કુસુમમાળા: નરસિંહરાવ દિવેટિયા, જયાજયંત (ન્હાનાલાલ), નિશીથ : સમગ્ર કવિતા (ઉમાશંકર જોશી),

વસુધા (સુંદરમ્), પૂર્વાલાપ (મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ), શેષનાં કાવ્યો (રામનારાયણ વિ. પાઠક), દર્શનિકા (ખબરદાર), કોડિયાં (શ્રીધરાણી), છંદોલય બૃહત્ (નિરજંન ભગત)

ગદ્ય :

સરસ્વતીચંદ્ર (ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી), ભારેલો અગ્નિ (ર. વ. દેસાઈ), ભદ્ર-ભદ્ર-રાઈનો પર્વત (રમણભાઈ નીલકંઠ), મિથ્યાભિમાન નાટક (દલપતરામ), સમૂળી ક્રાંતિ (કિશોરલાલ મશરૂવાલા), હિમાલયનો પ્રવાસ (કાકા કાલેલકર), સત્યના પ્રયોગો (મહાત્મા ગાંધીજી), મહાદેવભાઈની ડાયરી (મહાદેવભાઈ દેસાઈ), સૌરાષ્ટ્રની રસધાર, સોરઠી બહારવટિયા અને માણસાઈના દીવા, (ઝવેરચંદ મેઘાણી), દક્ષિણાયન (સુંદરમ્), આગગાડી તથા બાંધ ગઠરિયાં (ચં. ચી. મહેતા) અનંગરાગ (શિવકુમાર જોશી), અડધે રસ્તે વગેરે આત્મકથા તથા ગુજરાતનો નાથ, પૃથ્વીવલ્લભ વગેરે નવલકથા તથા “કાકાની શશી” નાટક (કનૈયાલાલ મુનશી), ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી (દર્શક), ધરતીની આરતી (સ્વામી આનંદ), તણખા-ભાગ ૧ થી ૪ વાર્તાઓ (ધૂમકેતુ) માધવ ક્યાંય નથી (હરીન્દ્ર દવે), આ ઉપરાંત અર્વાચીન યુગના ઘણા સાહિત્યકારો છે, સ્થળસંકોચને કારણે અહીં સંપૂર્ણ યાદી આપી નથી. આ માત્ર નમૂનારૂપ યાદી છે. આ માટે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી વગેરે સંસ્થાઓનો પણ સંપર્ક કરી શકાય. જેમની પાસેથી વિગતે માહિતી મળે.

ગુજરાતી ભાષાના વિવિધ સાહિત્ય-સ્વરૂપોની પ્રથમ કૃતિઓ :

બારમાસી કાવ્ય	- “નેમિનાથ ચતુષ્પદિકા” લે. વિનયચંદ્ર સૂરિ
પ્રબંધ	- “કાન્હડદે પ્રબંધ” લે. પદ્મનામ.
આત્મકથા	- “મારી હકીકત” લે. નર્મદ
શબ્દકોશ	- “નર્મકોશ” સં. - નર્મદ
ઈતિહાસ	- “ગુજરાતનો ઈતિહાસ” લે. પ્રાણલાલ એદલજી ડોસા
કાવ્યસંગ્રહ	- “ગુજરાતી કાવ્ય દોહન”- લે. દલપતરામ (સંપાદન)
જીવનચરિત્ર	- “કોલંબસનો વૃત્તાંત” - પ્રાણલાલ મથુરદાસ.

નાટક	- “લક્ષ્મી” - દલપતરામ
નવલકથા	- “કરણઘેલો” - નંદશંકર મહેતા

૩. સાહિત્ય અને ભાષાવિષયક સંસ્થાઓ

૧. ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી

ગુજરાતી તથા સંસ્કૃત ભાષા અને સાહિત્યના વિકાસ માટે વિવિધ યોજનાઓ ધરાવતી ગુજરાત સરકાર સ્થાપિત આ સંસ્થાની વિવિધ યોજનાઓમાં મુખ્યત્વે (૧) ગુજરાતી ભાષાનાં વિવિધ વિષયનાં ઉત્તમ પુસ્તકોના સર્જકોને રૂ. ૧૧,૮૦૦ સુધીની રોકડ રકમના એવોર્ડની યોજના (૨) ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, કલા, ભાષા-સાહિત્ય (નવલકથા, નવલિકા, નાટક વગેરે), બાળસાહિત્ય વગેરે વિષય-ક્ષેત્રોની કૃતિઓના પ્રકાશન માટે રૂ. ૫,૦૦૦ સુધીની સહાયક ગ્રાન્ટની યોજના (૩) અંગ્રેજી, હિંદી, સિંધી તથા ઉર્દૂ ભાષા સિવાયની અન્ય અર્વાચીન ભાષાઓમાં અનુવાદકૃતિઓના પ્રકાશન માટે રૂ. ૫,૦૦૦ સુધીની સહાયક ગ્રાન્ટની ફેલોશિપ યોજના (૪) સર્જન, સંશોધન અને સંપાદન માટે ત્રણ વિદ્વાનોને માસિક રૂ. ૨૦૦૦ સુધીની (૫) વૃદ્ધ અને નિઃસહાય સાહિત્યકારોને પ્રતિમાસ આર્થિક સહાયની યોજના (૬) માન્ય શિક્ષણસંસ્થાઓને તેમની ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિને સમૃદ્ધ બનાવવાની સહાય યોજના વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

૨. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

આ સંસ્થાની સ્થાપના ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય, કલા અને સંસ્કૃતિની જાળવણી તથા તેના વિકાસ માટે કરવામાં આવેલી છે. તેની પ્રથમ પરિષદ નડિયાદ મુકામે ઈ.સ. ૧૯૦૫માં ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના અધ્યક્ષપદે યોજાઈ હતી. આ સંસ્થા પ્રતિવર્ષ ગુજરાતના કોઈ એક સ્થળે ‘પરિષદ’ અથવા ‘જ્ઞાનસત્ર’ યોજે છે. ‘પરબ’ માસિકના પ્રકાશન ઉપરાંત સાહિત્યવિકાસ માટે અન્ય પ્રવૃત્તિઓ પણ આ સંસ્થા ચલાવે છે.

૩. ગુજરાત વિદ્યાસભા

ઈ. સ. ૧૯૪૮માં એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફાર્બસે અમદાવાદમાં ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’ની સ્થાપના કરી હતી, જે સમયાંતરે હવે ‘ગુજરાત

વિદ્યાસભા' નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ સંસ્થાએ કેળવણી અને સાહિત્યના ક્ષેત્રે ઉત્તમોત્તમ પ્રદાન કર્યું છે. આ સંસ્થાએ જ્ઞાનના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકોનું પ્રકાશન કર્યું છે. આ સંસ્થાનું 'બુદ્ધિપ્રકાશ' સામયિક ગુજરાતનાં પ્રથમ હરોળનાં શિષ્ટ સામયિકો પૈકીનું એક છે.

૪. ફાર્બસ ગુજરાતી સભા

૧૯મી સદીના મધ્યભાગમાં અંગ્રેજ વિદ્વાન એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફાર્બસ ગુજરાતના બુદ્ધિજીવીઓમાં આદરભર્યું સ્થાન ધરાવે છે. શ્રી ફાર્બસનું ગુજરાતી ભાષા પરનું પ્રભુત્વ અદ્ભુત હતું. તેઓ વર્નાક્યુલર સોસાયટી, અમદાવાદના સ્થાપક હતા. ઈ.સ. ૧૮૫૪માં તેમના નામથી 'ફાર્બસ ગુજરાતી સભા' નામે સંસ્થાની સ્થાપના થઈ. આ સંસ્થા ૧૮૫૧માં શરૂ કરેલી 'બુદ્ધિવર્ધક સભા'નો ગ્રંથસંગ્રહ સંભાળવાનું તથા ગ્રંથ પ્રકાશનનું કાર્ય કરે છે. આ સંસ્થાનું 'ફાર્બસ સભા ત્રૈમાસિક' નામનું સામયિક સાહિત્ય અને સાહિત્યના સંશોધનનું મહત્વનું કાર્ય કરે છે.

૫. ગુજરાત સાહિત્ય સભા

આ સંસ્થા પ્રતિવર્ષ ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, કલા કે સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રે ઉત્તમ સર્જન માટે તેના આદ્યસ્થાપક રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતાની સ્મૃતિમાં 'રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક' એનાયત કરે છે. આ સંસ્થા વર્ષ દરમિયાન પ્રકાશિત થતાં પુસ્તકોનો અહેવાલ પ્રસિદ્ધ કરે છે.

૬. નર્મદ સાહિત્ય સભા

નર્મદ સાહિત્ય સભા સૂરતમાં આવેલી છે. આ સંસ્થા ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ઉત્તમ પ્રદાન કરનારને દર પાંચ વર્ષે 'નર્મદ ચંદ્રક' એનાયત કરે છે.

૭. પ્રેમાનંદ સાહિત્ય સભા

આ સંસ્થા વડોદરામાં આવેલી છે. તે સાહિત્યનું પ્રકાશન કરે છે. ઉપરાંત ૧૯૮૪થી દર બે વર્ષે ગુજરાતી સાહિત્યના શ્રેષ્ઠ સર્જકની પસંદગી કરી તેને 'પ્રેમાનંદ ચંદ્રક' એનાયત કરે છે.

૮. ભારતીય વિદ્યાભવન

આ સંસ્થાની સ્થાપના મુંબઈમાં કનૈયાલાલ મુનશીએ કરી હતી. આ સંસ્થા દ્વારા ગુજરાતમાં વિવિધ સ્થળે કોલેજો અને હાઈસ્કૂલોની સ્થાપના કરવામાં આવેલી છે. સંસ્થા સાહિત્ય ઉપરાંત જ્ઞાનનાં અન્ય ક્ષેત્રોમાં સંશોધન અને અન્ય પ્રકાશનનું મહત્વનું કાર્ય કરે છે. ક્યારેક ‘ભારતીય કલા કેન્દ્ર’ દ્વારા નાટકો પણ ભજવે છે. અંગ્રેજીમાં ‘ભવન્સ જર્નલ’ તથા ગુજરાતીમાં ‘નવનીત-સમર્પણ’ (જે પહેલાં ‘સમર્પણ’ નામે પ્રગટ થતું હતું અને હાલમાં બંધ થયું છે) સામયિક તેનાં નોંધપાત્ર સામયિક પ્રકાશનો ગણાય છે.

૯. પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિમિટેડ

ગુજરાતમાં પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિના વિકાસ અર્થે ૧૯૨૪માં વડોદરામાં સ્વ. મોતીભાઈ અમીને આ સહકારી સંસ્થાની સ્થાપના કરી. આ સંસ્થા ગ્રંથાલયો અને શિક્ષણસંસ્થાઓને વાજબી ભાવે શિષ્ટ સાહિત્યનાં પુસ્તકો પૂરાં પાડે છે તથા શિષ્ટ સાહિત્યનું પ્રકાશન પણ કરે છે. આ સંસ્થા દ્વારા ૧૯૭૩-૭૪માં આર્થિક રીતે પછાત ગામોમાં નવાં પુસ્તકાલયો ઊભાં કરવામાં સહાયરૂપ થવા ‘મોતીભાઈ અમીન શતાબ્દી ટ્રસ્ટ’ની રચના કરવામાં આવેલી, જેનો લાભ આજપર્યંત ઘણાં ગામોએ લીધો છે. આ સંસ્થા ‘પુસ્તકાલય’ નામનું સામયિક પણ ચલાવે છે.

૪. કેટલાક અગત્યના વહીવટી પર્યાયો.

શબ્દ	અર્થ
Abeyant	- મોકૂફ, સ્થગિત
Abnormal Fluctuation	- અસામાન્ય વધઘટ
Absolute relinquishment	- અબાધિત ત્યાગ, નિરપેક્ષ ત્યાગ
Absolution	- આરોપમુક્તિ, દોષમુક્તિ
Absorption	- સમાવેશ, સમાસ

Abuttals	- સંલગ્ન સીમાઓ, હદની વિગતો
Acoustics	- શ્રવણગમ્યતા, શ્રવણવિજ્ઞાન, શ્રુતિવિજ્ઞાન, ધ્વનિવિજ્ઞાન
Action Plan	- કાર્યયોજના
Ad hoc	- તદ્દર્થ
Addenda and Corrigenda	- પૂર્તિ/પુરવણી અને શુદ્ધિપત્ર
Adult suffrage	- પુખ્ત મતાધિકાર
Advance	- પેશગી, આગોતરી રકમ, અગ્રિમ નાણાં
Affranchise	- સ્વતંત્ર કરવું, બંધનમુક્ત કરવું, મતાધિકાર આપવો.
All rounder	- સર્વકુશળ
Amortization	- ઋણસમાપ્તિ
Annexe	- ઉપભવન
Armistice	- યુદ્ધવિરામ, શસ્ત્ર-વિરામસંધિ
Arsenal	- શસ્ત્રભંડાર, શસ્ત્રાગાર
Art Gallery	- કલા વિથિ કલા-દીર્ઘા, આર્ટ ગેલેરી
Autopsy	- શબપરીક્ષણ
Avenue	- વૃક્ષમાર્ગ, વૃક્ષવીથિ
Ayacut	- સિંચાઈ વિસ્તાર/ક્ષેત્ર
Ballot System	- ગુપ્ત મતદાન પદ્ધતિ
Bearer cheque	- ધારક ચેક
Bearish tendency	- મંદીનું વલણ

Bonum Vacans	- નધણિયાતી મિલકત, બિનવારસી મિલકત
Bursary	- શિષ્યવૃત્તિ
Candour	- નિખાલસતા, તટસ્થતા
Canning	- ડબ્બાબંધી
Carrot And Stic Policy	- દામ અને દંડની નીતિ
Casting Vote	- નિર્ણાયક મત
Catchment area	- આવરિત-ક્ષેત્ર
Centrally sponsered Scheme	- કેન્દ્રિય પુરસ્કૃત યોજના
Cess-Pool	- ખાળકૂવો, દટ્ટણ, દટ્ટણકૂવો
Chartered Accountant	- સનદી હિસાબનીશ, ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ
Chech-dam	- (ઈજ.) આડબંધ
Couching	- અનુ શિક્ષણ
Codicil	- વસિતયતાનામાની પુરવણી: મૃત્યુપત્રની પુરવણી
Commission	- આયોગ
Commissioner	- આયુક્ત
Common Poll	- સામાન્ય સમુચ્ચય
Concurrence	- સહમતી
Contra-Credit	- જમા-હવાલો
Corporation	- મહાનગરપાલિકા, નિગમ, કોર્પોરેશન
Cortege	- સ્મશાનયાત્રા

Cryptography	- સંકેત-લિપિ
Culpable	- ગુનાહિત
Culprit	- ગુનેગાર
De Jure	- કાયદેસર
Demotion	- પાયરી ઉતાર
Detenu	- અટકાયતી
Electoral College	- મતદાર-મંડળ, મતદારગણ, મતદાન-ક્ષેત્ર
Endorsement	- પૃષ્ઠાંકન
Errors and omissions	- ભૂલચૂક
Extramural	- અભ્યાસેતર, શિક્ષણેતર, અભ્યાસબાહ્ય
Fallacy	- તર્કદોષ
Flag March	- ધ્વજ કૂચ
Follow-up-work	- અનુવર્તી કાર્ય/કામગીરી
Franchise	- મતાધિકાર
Functional Curriculum	- કાર્યાત્મક અભ્યાસક્રમ
Gazetteer	- સર્વસંગ્રહ, ગેઝેટિયર
Generator	- (ઇજ.) જનિત્ર, જનરેટર
Graft	- કલમ, લાંચ રુચ્ચત, ગેરવાજબી લાભ
Grant	- અનુદાન
Grant-in-aid	- સહાયક અનુદાન
Gratis	- મફત, વિનામૂલ્ય

Gratuity	- ઉત્પાદન, ગ્રેયુઈટી
Guess Work	- અટકળ
Hamlet	- નાનું ગામડું, નેસ
Helter-Skelter	- અસ્તવ્યસ્ત
Horse Power	- અશ્વશક્તિ
Hostile Withness	- પ્રતિકૂળ સાક્ષી, વિરુદ્ધ સાક્ષી, ફરી/ફૂટી ગયેલો સાક્ષી
In conclave	- બંધબારણો, ખાનગી બેઠક
Inadvertence	- સરતચૂક, ધ્યાનચૂક, બેધ્યાનપણું
Indigenous	- દેશી, સ્વદેશી, સ્થાનિક, મૂળ, અસલ
Indigent	- ગરીબ, નિર્ધન, અર્કિયન
Intruder	- ઘૂસણખોર, અનાધિકાર પ્રવેશ કરનાર
Jurisdiction	- હકૂમત, અધિકારક્ષેત્ર, ક્ષેત્રાધિકાર
Kiln	- ભટ્ટો
Knack	- કુનેહ, હથોટી
Labyrinth	- ભૂલભુલામણી, જટિલ સમસ્યા, ગૂંચવણભરી પરિસ્થિતિ
Lang to tiller	- ખેડે તેની જમીન
Language barrier	- ભાષા-અવરોધ, ભાષા-સીમા
Language Proficiency	- ભાષા પ્રાવીણ્ય
Larceny	- ચોરી
legible	- સુવાચ્ય

Lien	- ધારણાધિકાર
Man-hour	- માનવકલાક, શ્રમ કલાક
Manual Training	- હસ્તકલાની તાલીમ
Marginal Farmer	- સીમાંત ખેડૂત
Mariner's Compass	- હોકાયંત્ર
Market Trend	- બજારની રુખ
Marketing	- ખરીદ-વેચાણ
Masonry Dam	- (ઈજ.) પાકો બંધ, ચણતર-બંધ
Master Plan	- બૃહદ યોજના
Mechanics	- યંત્રવિજ્ઞાન
Medical aid	- તબીબી સહાય
Merged State	- વિલીન રાજ્ય, વિલીનીકૃત રાજ્ય
Miscellaneous	- પ્રકીર્ણ, પરચૂરણ
Mobile court	- ફરતી અદાલત
Modernisation	- આધુનિકીકરણ
Movable Estate	- જંગમ સંપત્તિ
Neo-Literate	- નવશિક્ષિત
Net Work	- જાળ, જાળ ગૂંથણી, જાળીકામ, માળખું, તંત્ર
No Source Village	- કશા સાધન વિનાનું ગામ
Non-recurrent	- અનાવર્તક
Non-Food crop	- ખાદ્યેતર પાક
Non-residential University	- અનિવાસી યુનિવર્સિટી
Notional Pay	- કલ્પિત પગાર
Orthopaedist	- (ત.) વિકલાંગ ચિકિત્સક

Outlay	- ખર્ચ જોગવાઈ
Package Policy	- સંહત નીતિ
Paid Staff	- સવેતન કર્મચારીવર્ગ
Parameter	- (ગણિ.) પ્રાયલ, પારમિતિ
Part-time	- અંશકાલિક, ખંડ સમયનું
Pay Master	- વેતનદાતા
Phonogram	- ફોન તાર, ફોનોગ્રામ
Physiotherapy	- અંગ વ્યાયામ ચિકિત્સા
Pilot Project	- પ્રારંભિક પરિયોજના
Pin Cushion	- પીન-ગાદી, ટાંકણિયું
Plastic art	- અભિવ્યક્તિ કલા
Plinth	- ઊભણી
Poll Fund	- સામૂહિક નિધિ
Polling	- એકત્રીકરણ
Presumptive pay	- સંભાવિત પગાર
Project	- પરિયોજના
Public Sector	- (અર્થ.) જાહેર ક્ષેત્ર
Ranger	- વનખંડ કર્મચારી
Recurrent, Recurring	- આવર્તક
Red Tapism	- તુમારશાહી
Reinforced Cement Concrete (R.C.C.)	- (ઈજ.) પ્રબલિત સિમેન્ટ, કોન્ક્રિટ
Reservation	- આરક્ષણ
Resident College	- નિવાસી કોલેજ

Royalty	- હકસાઈ, રોયલ્ટી
Rural	- ગ્રામીણ
Saline Area	- ખાર વિસ્તાર
Sanctuary	- અભ્યારણ્ય
Scarcity Works	- અછતગ્રસ્ત રાહત કામો
Seasonal Clerk	- મુદતી કારકુન
Secondary Strike	- સમર્થક હડતાલ
Senior	- પ્રવર
Seniority	- પ્રવરતા, વરિષ્ઠતા, જ્યેષ્ઠતા
Solar system	- સૌરમંડળ, સૂર્યમાળા
Standard time	- માનક સમય
State bank	- સરકારી બેંક
Stock Exchange	- શેરબજાર
Subsidy	- સહાયકી
Supervisor	- અવેક્ષક, દેખરેખ રાખનાર
Supplementary	- પૂરક
Suprintendant	- અધીક્ષક
Surplus	- અધિશેષ
Tariff	- પ્રશુલ્ક
Technical	- તકનિકી
Technology	- પ્રૌદ્યોગિકી
Telecommunication	- દૂરસંચાર
Teleprinter	- દૂર મુદ્રક, ટેલિપ્રિન્ટર

Thesis	- પ્રતિપાદન, મહાનિબંધ, શોધપ્રબંધ
Time Spirit	- યુગચેતના
Tracer	- અનુરેખક
Trend of trade	- વેપારની રુખ
Tribute land	- ખંડણી જમીન
Wages system	- વેતન પદ્ધતિ

૫. કેટલાક સાહિત્યિક શબ્દો

Academic-al	- વિદ્યાવિષયક; શાસ્ત્રીય; શૈક્ષણિક
Academician	- વિદ્વાન
Academy	- અકાદમી; વિદ્યાસભા; સાહિત્યસભા; જ્ઞાનસભા
Accidence	- શબ્દવિચાર; પદવિચાર
Adaptation	- અનુકૂલન; દેશકાલાનુસાર, ભાષાંતર; રૂપાંતર
Aesthetics	- આનંદમીમાંસા; કલાશાસ્ત્ર; રસશાસ્ત્ર; સૌંદર્યવિજ્ઞાન; સૌંદર્યશાસ્ત્ર
Alliteration	- અનુપ્રાસ; વર્ણસગાઈ; વર્ણાનુપ્રાસ
Alphabetical	- અકારાદિ ક્રમ; કક્કાવારી
Ambiguity	- અનેકાર્થતા, અસ્પષ્ટતા, દ્વયર્થતા; સંદિગ્ધતા

Anagram	- વર્ણવિપર્યય વર્ણવિપર્યાસ
Anecdote	- આખ્યાયિકા, ઉપાખ્યાન, પ્રસંગવિશેષ, લઘુકથા, રસ ઉપજે તેવી ટૂંકી વાત. ટુચકો, કોઈ રોચક બનાવ કે પ્રસંગની નાની વાર્તા
Antithesis	- અર્થ વૈપરીત્ય, પક્ષ-વિપક્ષ- સમન્વય, પ્રતિપક્ષ, વિપરીત શબ્દ કે વિચાર
Apologue	- ઉપકથા, ઉપાખ્યાન, નીતિકથા, પશુપક્ષીઓની વાત
Apophthegm	- સુભાષિત, સૂક્તિ, લાઘવભરી ઉક્તિ
Appreciation	- ગુણદર્શન, રસ-વિવેચન
Archaism	- આર્ષપ્રયોગ, પ્રાચીન શબ્દ કે રૂઢિપ્રયોગ, પુરાતનતા
Assonance	- શ્રુતિસામ્ય, સ્વરસામ્ય
Autobiography	- આત્મકથા, આત્મચરિત્ર, આત્મવૃત્તાંત, આપકથા
Ballad	- લોક-કથાગીત, લાવણી, રાસડો.
Banter	- અવહાસ, ઉપહાસ, ફજેતી, મજાક, હાંસી
Bell letters	- લલિતસાહિત્ય, વાડ્મય
Bibliography	- ગ્રંથ-સૂચિ
Blanck Verse	- અપદ્યાગદ્ય, પ્રાસરહિત પદ્યરચના, ભારે/મોટા શબ્દોથી ભરેલી ભાષા

Bombast	- શબ્દારંબર
Bunch	- ગુચ્છ, સ્તબક
Byword	- કહેવત, લોકોક્તિ
Calligraphy	- સુલેખન
Cant	- ડોળ, દંભ, દાંભિક વાણી, ગુપ્ત ભાષા, વ્યવસાય વગેરેની ખાસ ભાષા
Caricature	- કેરિકેચર, ઠહાયિત્ર, અતિચિત્રણ, નર્મચિત્રકલા, ઉપહાસ-ચિત્ર, વ્યંગચિત્ર.
Carol	- આનંદ-ગીત, સ્તુતિ
Catharsis	- ભાવવિશુદ્ધિ, ભાવશાંતિ, ભાવનયન, ભાવવિમોચન
Catholic	- ઉદાર, સહિષ્ણુ, સર્વદેશીય, સાર્વલૌકિક
Censor	- ગુણદોષ-વિવેચન, ગુણ-દોષ- વિવેચક, નિરીક્ષક, નિર્ણાયક, તપાસનાર
Chap-book	- પ્રખ્યાત લોકકથાઓ અને ગીતો વગેરેનું, નાનું પુસ્તક જે ફેરિયાઓ વેચે તે.
Choreography	- નૃત્યની કે બેલેની રચના-કલા, નૃત્ય-આયોજન કલા, બેલેઆયોજન કલા

Circumlocution	- અસ્પષ્ટ કથન, અવિશદ કથન, ગોળ ગોળ વાત
Clue	- માર્ગદર્શક, ચાવી, કૂંચી, રહસ્યદર્શક
Coherence	- સંશ્લેષ, સુસંબદ્ધતા.
Comedy	- સુખાન્ત નાટક, સુખાન્તિકા
Compter	- સંકલન-કર્તા, સંગ્રહ-કર્તા
Composition	- રચના, લેખન, દશ્યસંયોજન.
Conclusion	- ઉપસંહાર, નિર્ણય, નિષ્પાદન, સમાપ્તિ
Connotation	- ભાવ ધ્વનિ, અનુષંગ
Copy right	- કોપીરાઈટ, માલિકી-હક, કૃતિ- સ્વામિત્વ
Criticism	- આલોચના, વિવેચન, સમાલોચના, સમીક્ષા, ટીકા.
Cursory	- ઉપરચોટિયું, ઉપરછલ્લું, ઉપલકિયું.
Delicacy	- નાજુકતા, સુકુમારતા.
Delivery	- ભાષણશૈલી.
Derivation	- વ્યુત્પત્તિ, ઉત્પત્તિ
Dialect	- ઉપભાષા, દેશભાષા, બોલી, લોકભાષા
Diary	- ડાયરી, રોજનીશી, દિનવૃત્ત-સૂચિ, વાસરિકા.

Diction	- શબ્દપસંદગી, શબ્દયોજના, વિશિષ્ટ પદયોજના, કથનશૈલી, ભાષા, વાણી, બાની, લખવાની છટા.
Diphthong	- સંયુક્ત સ્વર, સંયુક્તાક્ષર, સંઘ્યક્ષર
Dirge	- કરુણ ગીત, મૃત્યુગીત, શોકગીત
Doggerel	- કુકવિતા, ક્ષુદ્રપદ, જોડકણું
Doublet	- શબ્દજોડકું, શબ્દયુગ્મ, શબ્દયુગ્મક
Dramatic irony	- નાટ્યાત્મક વક્રોક્તિ, નાટ્ય પરિહાસ
Dramatic monologue	- નાટ્યાત્મક એકોક્તિ
Echo	- પ્રતિધ્વનિ, પ્રતિશબ્દ, અનુનાદ, અનુકરણ
Eclogue	- ગોપગીત, ગ્રામગીત, ગ્રામકાવ્યસંવાદ
Elegance	- લાલિત્ય
Ellipsis	- અધ્યાહાર, ન્યૂનપદ, પદ-લોપ
Eloquence	- વાકપટુતા, વાગ્મિતા
Emotive	- ભાવપ્રેરક
Enjoyment	- ઉપભોગ, આસ્વાદ
Epigram	- સૂક્તિ, લઘુકાવ્ય, વ્યંગ્યોક્તિ
Epistle	- પત્રના રૂપમાં સાહિત્યકૃતિ
Epopée	- મહાકાવ્ય કે કવિતા
Equivocation	- વાકછલ, સંદિગ્ધાર્થતા

Escapism	- પલાયનવાદ
Etymology	- શબ્દવ્યુત્પત્તિ, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર
Euphemism	- ચાટૂક્તિ (કઠોર/કડવી હકીકત કોમળ/મીઠા શબ્દોમાં કહેવી તે)
Exaltation	- આનંદ-ઉદ્વેગ, ઉચ્ચપદારોપણ, ગૌરવગાન
Expression	- અભિવ્યક્તિ, આવિર્ભાવ, પ્રકટીકરણ, ઉચ્ચારણ, પદાવલિ, વાક્યાંશ
Expressionism	- અભિવ્યંજનાવાદ
Expressive	- અર્થયુક્ત, અભિવ્યંજક, અભિવ્યંજનાત્મક, ભાવપૂર્ણ, સૂચક
Fabliau	- પદ્યકથા, પદ્યવાર્તા
Fancy	- કલ્પનાશક્તિ, તરંગ, તરંગશક્તિ, બુદ્ધિ
Farce	- ફારસ, પ્રહસન
Fine Art	- લલિત કલાઓ (મૂર્તિકલા, સ્થાપત્યકલા, શિલ્પકલા, ચિત્રકલા, નૃત્ય, સંગીત, કવિતા વગેરે)
Folk-lore	- લોક-કલા, લોકવિદ્યા, લોકવિજ્ઞાન
Forum	- વાકપીઠ
Free verse	- મુક્ત છંદ, મુક્ત પદ્ય
Georgic	- કૃષિ-કાવ્ય, કૃષિ-ગીત

Glossary	- શબ્દસમૂહ, શબ્દસંગ્રહ
Graphic	- આબેહૂબ, તાદૃશ, હૂબહૂ, ચિત્રોપમ, સુસ્પષ્ટ
Head-line	- મુખ્યપંક્તિ, શીર્ષક, શીર્ષપંક્તિ
Holograph	- સ્વહસ્તલેખ
Humanities	- પ્રશિષ્ટ કૃતિઓનું કે સાહિત્યિક અધ્યયન
Idiom	- વાકપદ્ધતિ, વાણીવ્યવહાર, રૂઢપ્રયોગ, રૂઢિપ્રયોગ
Interpretation	- અર્થ, અર્થઘટન, અર્થદર્શન, અર્થનિર્ણય
Introduction	- પ્રસ્તાવના, આમુખ, ઉપોદ્ઘાત
Irony	- કટાક્ષ, વક્રોક્તિ, વ્યંગ્ય, વ્યાજોક્તિ, વ્યાજમુક્તિ
Journalese	- અખબારી શૈલી, વર્તમાનપત્ર શૈલી, પત્રકાર શૈલી.
Judgement	- નિર્ણય, મૂલ્યાંકન, વિવેચન, સમાલોચન
Laconism	- મિતવાક્યતા, લઘુક્તિ, લાઘવ.
Lampson	- અમર્યાદ કટાક્ષ, આક્ષેપ, નિંદાલેખ, વ્યક્તિગત વ્યંગપદ
Lay	- કાવ્ય, ગીત, વર્ણનાત્મક કાવ્ય
Legendary	- કાલ્પનિક, પુરણોક્ત, પૌરાણિક
Lexicographer	- કોશકાર, શબ્દકોશ લેખક

Lingo	- પરદેશી ભાષા, કોઈપણ વિષયનું ખાસ, ભાષણ કે અમુક લોકવર્ગની બોલી
Linguistics	- ભાષાવિજ્ઞાન
Ludicrous	- હાસ્યાસ્પદ
Lyric	- ઊર્મિકાવ્ય, ઊર્મિગીત
Magniloquence	- વાગાડંબર
Masterpiece	- ઉત્કૃષ્ટ કૃતિ, ગૌરવ-ગ્રંથ, ગ્રંથમણિ, શ્રેષ્ઠ કૃતિ
Melodious	- મંજુલ, શ્રુતિમનોહર
Memoris	- સંસ્મરણો, ચરિત્ર, જીવનવૃત્તાંત
Metaphrasis	- શબ્દશઃ ભાષાન્તર
Monologue	- આત્મ-સંભાષણ, સ્વગત-ઉક્તિ
Muse	- કવિત્વશક્તિ, કાવ્યદેવી, વિદ્યાદેવી, સરસ્વતી, ચિંતન, મનન
Mythology	- દંતકથા, ધર્મકથા-સાહિત્ય, પુરાણ-વિદ્યા, પુરાણ-વિજ્ઞાન, પૌરાણિક કથા.
Namesake	- એક નામક, એકનામધારી, નામરાશિ, નામેરી, સમનાયક
Narrative	- કથન, વર્ણન, કથા, ઉપાખ્યાન, વૃત્તાંત, વર્ણનાત્મક.
Neo-Logism	- નવમતવાદ, નવીન શબ્દપ્રયોગ, નવીન શબ્દાર્થકરણ

Nomenclature	- પરિભાષા, પારિભાષિક શબ્દ
Ode	- ઉગ્રત, ઊર્મિગીત
Off-print	- ઓફ - પ્રિન્ટ, છૂટી નકલ
Onomatopocia	- રવાનુકરણ, વર્ણસગાઈ, વર્ણાનુપ્રાસ
Overlapping	- પરસ્પરવ્યાપી
Over-Statament	- અતિશયોક્તિ, અત્યુક્તિ
Paradox	- અવળવાણી, અસત્યાભાસ, વિરોધાભાસ
Paraphrase	- અન્વય, વિવરણ, ભાવાનુવાદ
Parathesis	- શબ્દ-સંયોજન
Parenthesis	- નિક્ષિપ્ત શબ્દ, શબ્દ-ગુચ્છ કે વાક્ય કૌંસ()
Parody	- અનુકરણ, કાવ્ય, પ્રતિકાવ્ય, હાસ્યમય અનુકૃતિ
Paronym	- સમાનોચ્ચારી શબ્દ
pathetic fallacy	- અસત્ય, ભાવારોપણ, વૃત્તિમય ભાવાભાસ, પ્રકૃતિ તત્ત્વોમાં મનુષ્યભાવનું આરોપણ, સજીવારોપણ
Pedantry	- પાંડિત્યદંભ, પાંડિત્યપ્રદર્શન
Penny-a-line	- સસ્તું લેખનકાર્ય
Periphrasis	- વાક્યવિસ્તાર, પરોક્ષ ઉલ્લેખ, અસ્પષ્ટ કથન, અવિશદ કથન, ગોળ ગોળ વાત

personify	- ચેતન-આરોપણ, મનુષ્યત્વ-આરોપણ
Philology	- ભાષાવિજ્ઞાન, ભાષાશાસ્ત્ર
Phonology	- ઉચ્ચારશાસ્ત્ર, સ્વરશાસ્ત્ર
Phraseology	- વાક્યબંધ, વાક્યરચના, ભાષાસરણી, શૈલી, બોલવા-લખવાની ઢબ, ઈબારત
Plagiarism	- સાહિત્યિક ચોરી
Pleonastical	- શબ્દાળુ
Poetaster	- કાચો કવિ, કુ-કવિ, જોડકણાં લખનાર
Poetic Licence	- કવિદ્વેષ, કવિસ્વાતંત્ર્ય
Preamble	- ઉપોદ્ઘાત, પ્રસ્તાવના, પૂર્વપીઠિકા.
Primer	- આરંભ-પુસ્તક, પહેલી ચોપડી, બાળપોથી
Profile	- બાહ્ય રૂપરેખા, રેખાચિત્ર
Propriety	- ઔચિત્ય, ઉચિતપણું
Prosody	- છંદશાસ્ત્ર, પિંગળ
Prosy	- ગદ્યાત્મક, નીરસ, શુષ્ક
Quibble	- અસંબદ્ધ (પ્ર)વચન, વાક્યલ, કપટવચન
Rant	- વાગાડંબર, શબ્દપાંડિત્ય

Renaissance	- પુનરુત્થાન, જાગૃતિ
Render	- ભાષાન્તર કરવું
Requiem	- અંજલિ, અવસાન પામેલા માટે પ્રાર્થના, મરસિયો, રાજિયો
Resonance	- અનુવાદ, પ્રતિધ્વનિ
Rhymester	- કુ-કવિ
Saga	- કહાણી, ગાથા, વીરકથા
Satire	- ઉપહાસ, કટાક્ષ, વ્યંગ, કટાક્ષલેખ
Scansion	- છંદ-નિર્ણય, છંદોવિધાન
Schedule	- અનુસૂચિ, યાદી, યોજનાલેખ, સમયસૂચિ, સૂચિપત્રક
Scribe	- લાલિયો, નકલ કરનાર
Seminar	- સેમિનાર, ચર્ચાસત્ર, પરિસંવાદ, સંગોષ્ઠી, વિચારગોષ્ઠી
Soliloquy	- સ્વગતોક્તિ, સ્વગત ભાષણ
Stanza	- કડી, કવિત, ચરણ, તૂક, શ્લોક
Style	- લેખન-પદ્ધતિ, શૈલી
Syntax	- વાક્યરચના, વાક્યવિચાર, વાક્યવિન્યાસ, શબ્દવિન્યાસ, અન્વય
Tautology	- પુન:-કથન, પુનરુક્તિ
Terminology	- પરિભાષા, પારિભાષિક શબ્દસંગ્રહ
Thesaures	- જ્ઞાનકોષ, જ્ઞાનનિધિ

Thesis	- પ્રબંધ, મહાનિબંધ, સંશોધન- નિબંધ (એકવચન)
Transcription	- ઉતારો, નકલ, પ્રતિલેખન
Travesty	- હાસ્યજનક અનુકરણ કાવ્ય
Verbiage	- શબ્દાડંબર, શબ્દબાહુલ્ય, વાગવિસ્તાર
Verbosity	- શબ્દાળુતા, શબ્દપ્રાયુર્ય, શબ્દ બહુત્વ
Verse	- છંદ, કવિતા, કાવ્ય, પદ્ય, શ્લોક
Vocabulary	- શબ્દભંડોળ, શબ્દસૂચિ
Wordy	- શબ્દાળુ, શબ્દોથી ભરપૂર, બહુશબ્દ

નમું હું પરમ્ જ્યોતિ સર્વજ્ઞ તમહારિણી,
મુખેથી જે સ્ત્રવે દેવી સર્વ-ભાષા સરસ્વતી.

વાક્ દેવી કહે છે : હું શાસક છું, હું ધન એકત્ર કરનારી છું,
યજ્ઞાર્હમાં પ્રથમ છું. દેવતાઓએ મને કેટલાય સ્થાનોમાં સ્થાપી છે.
મારા કેટલાય નિવાસો છે અને મારાં કેટલાય સ્વરૂપ છે.

- ઋગ્વેદ : ૧૦-૧૨૫-૩

ગુજરાતી ભાષા વિષે વક્તવ્યો

અંગ્રેજી ભાષાના શબ્દોની જોડણી ખોટી કરતાં આપણને શરમ લાગે છે. તેના કરતાં માતૃભાષાની જોડણીનો વધ કરતાં આપણને વધારે શરમ લાગવી જોઈએ.

- ગાંધીજી

રાજ્યના પ્રારંભદિનથી જ રાજ્યના વિભાગ તથા જિલ્લા કક્ષાના તંત્રમાં પ્રજા સાથેનો વહીવટ ગુજરાતી ભાષામાં જ ચલાવવામાં આવશે અને સચિવાલય કક્ષાએ અંગ્રેજીમાં ચાલતાં વહીવટનું વહેલી તકે ગુજરાતીમાં અને હિન્દીમાં રૂપાંતર કરવાનો સારી રીતે પ્રયાસ થશે.

- ડૉ. જીવરાજ મહેતા

ગુજરાત રાજ્યના પ્રથમ મુખ્યમંત્રી, ૧૯૬૦

હવે આપણે જ્યારે પંચાયતરાજ દ્વારા છેક ગામડાં સુધી સ્વરાજ્ય લઈ ગયા છીએ, ત્યારે રાજ્યવહીવટ લોકોની ભાષામાં ચાલે એ અનિવાર્ય બન્યું છે. એ ભાષા પણ પરિચિત, સરળ અને સુગમ હોવી જોઈએ.

- બળવંતરાય મહેતા

ભૂતપૂર્વ મુખ્યમંત્રી, ૧૯૬૫

જનતાની ભાષા દ્વારા જનતાની સેવા થાય તે સાચી લોકશાહી છે. ગુજરાતનું રાજ્ય માતૃભાષા દ્વારા ગુજરાતી ભાષાના સર્વાંગી વિકાસને વરેલું છે.

- બાબુભાઈ જ. પટેલ

ભૂતપૂર્વ મુખ્યમંત્રી, ૧૯૭૭

ગુજરાત રાજ્યનો વહીવટ આમજનતા સાથે જે કાંઈ ચાલે એ સરળ ગુજરાતીમાં ચાલે. આટલાં વર્ષો પછી સ્વરાજ્યનો સ્વાદ જો સામાન્ય

માણસને ચાખવાનો હોય તો મને લાગે છે કે એનું એક માધ્યમ ગુજરાતીમાં વહીવટ છે.

- શ્રી ચીમનભાઈ પટેલ
ભૂતપૂર્વ મુખ્યમંત્રી

યથા ભાષકસ્તથા ભાષા

અર્થાત્ જેવો બોલનાર તેવી ભાષા.

રેવ. જોસેફ વાન સામરન ટેલર

સને ૧૮૫૮માં એક દિવસ સાંજે નિશાળેથી ઘેર આવીને ઈષ્ટદેવતા કલમની સામે માથું નમાવીને અનન્ય શારદાભક્ત નર્મદે (૧૮૩૩-૧૮૮૬) ગદ્ગદ કંઠે અરજ કરી કે :

‘કલમ ! હવે તારે ખોળે છઉં.’

- નર્મદ

શબ્દરૂપે પ્રગટેલી ભાવના સમગ્ર જીવન પર સત્તા ચલાવે છે; જનતાને જીતે છે, સંસ્કાર જગાવે છે, અને પ્રગતિનો માર્ગ ચીંધે છે.

- કનૈયાલાલ મા. મુનશી

ૐ

ઉદ્ગારો-ધ્વનિસમૂહો અમુકઅમુક પરિસ્થિતિ કે પદાર્થ સાથે સંકળાયેલા હોઈને શરૂઆતમાં તો તે કેવળ ભાવવ્યંજક જ હતા. પણ પદાર્થો સાથેના તેમના સતત સાહચર્યને કારણે તેઓ તે તે પદાર્થના વિભાવના પણ ઘોતક બનતા ગયા અને પછીથી શ્રોતા તથા વક્તાને માટે તેનો સમાન અર્થ સ્થપાતાં તેઓ અરસપરસ વચ્ચેના વ્યવહારનું સાધન બન્યા ત્યારે જ ધ્વનિમાંથી ‘શબ્દ’ સર્જાયા અને ‘ભાષા’ પ્રગટી.

- હરિવલ્લભ ભાયાણી

ભર્તૃહરિએ અનાદિનિધ ન બ્રહ્મને શબ્દતત્ત્વ રૂપે ઓળખાવ્યું છે. બ્રહ્મ તો અનાદિ-અનંત ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. વિશ્વના નિઃસીમ વિચારપુંજનો ભાર જો કોઈ એક માધ્યમ ઉપાડતું હોય તો તે છે શબ્દ. તેથી જ શબ્દનો મહિમા સર્વત્ર છે, કેમ કે બધી કળાઓ અને બધા વિજ્ઞાનની શાખાઓના વિચાર સંગ્રહિત કરવાનું પવિત્ર કાર્ય એકમાત્ર શબ્દ જ સાધે છે. આનું નામ જ શબ્દ બ્રહ્મનો અર્થરૂપમાં વિવર્ત છે.

- પંડિત સુખલાલજી

ધીંગી ધરાના ધીંગા માનવી

ગોંડલનાં સ્વર્ગીય મહારાજ ભગવતસિંહજીના વિદ્યાવ્યાસંગનું પ્રતીક એટલે ભગવદ્ગોમંડલ. આ મહાન વિશ્વકોશ, જ્ઞાનનો મહાસાગર છે. ‘ભગવદ્ગોમંડલ’ ગુજરાતી ભાષાની અસ્મિતા છે. ગુજરાતનો સંસ્કૃતિગ્રંથ છે.

આ એક જ ગ્રંથ દ્વારા ભગવતસિંહજીએ દુનિયાને દર્શાવી આપ્યું કે ગુર્જર વાણી કેટલી સમૃદ્ધ છે. ગુજરાતી ભાષાની મશ્કરી કરનારા અને એની અસ્મિતા વિશે શંકા ઉઠાવનારાઓને આ મહાન શબ્દકોશ જવાબ આપે છે.

૨,૦૦,૦૦૦ શબ્દોનું સામર્થ્ય ધરાવતો આ ગ્રંથ વ્યુત્પત્તિ અને ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ છે.

ધન્ય છે આવી સ્વભાષા ભક્તિને ! “શબ્દકોશ રચિયો, સરસ ભાષાનો ભંડાર, ગુર્જર ગિરા ગહેકતી ભગવત્ ગુણભંડાર.”

- ભગવતનિષ્ઠ કવિશ્રી માવદાનજી ગઢવી

ભાષા એટલે જ ધ્વનિસંકેતોની યાદચ્છિક વ્યવસ્થા

ભાષા એ સંસ્કૃતિનું જ એક મહત્ત્વનું અંગ છે.

ભાષા એ શીખી શકાતી પ્રવૃત્તિ છે. શીખી શકાતી બધી પ્રવૃત્તિઓ સંસ્કૃતિનાં અંગ ગણાય છે, કારણ કે એ બધી જ પ્રવૃત્તિઓ સંપૂર્ણપણે માનવજાતિની પેદાશ છે.

સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ ભાષાના શબ્દો ઉપર જ પડે છે એવું નથી; પણ કેટલીકવાર તો તેનો પ્રભાવ ભાષાના માળખા સુધી વિસ્તર્યો હોય છે.

- યોગેન્દ્ર વ્યાસ

અનુવાદ એટલે ભાષાની નમ્રતા

કહેવાય છે કે અનુવાદ ભાષાનો ગર્વ નહિ, ભાષાની વિનમ્રતા છે. ભાષાની એ વિનમ્રતા સ્થાયી રહે એ અનુવાદકને સારું અભીષ્ટ છે. પોતાની વિનમ્રતા દ્વારા બીજી ભાષાના ગર્વનો સ્વીકાર થાય.

આજના વિજ્ઞાનયુગમાં સંસારને વધારે ને વધારે નિકટ લાવવામાં અનુવાદનું પ્રદાન છે જ. વિશ્વનાં જ્ઞાન, રુચિ, શ્રી, સમૃદ્ધિ તથા ઐક્યનું માધ્યમ અનુવાદ છે; એ વિશ્વબંધુત્વની એવી વેલ છે કે જેના વિકાસની સાથોસાથ જ સંસારમાં સ્નેહ અને સમૃદ્ધિનાં અનેકાનેક સ્વાદુ ફળે એ ફળે છે. ને ભવિષ્યમાં પણ એ ફળતી રહેશે.

- પ્રેમચંદ ગોસ્વામી

આવ, ગિરા ગુજરાતી !

જે ભાષા નરસિંહ નાગર કવિ શોધી ગયો સુલભે,
પ્રેમાનંદ ભટે વખાણી વળતી, ભાખી ભટ વલ્લભે;
દેવીદાસ, મીઠો, અખો, પ્રીતમ તે, સંખ્યા સીમા ના મળે,
કૃષ્ણવ, ને રણછોડ, કહાન રઘુએ, શોભાવી છે શામળે.
આવ, ગિરા ગુજરાતી ! તને અતિ શોભિત હું શણગાર સજાવું,
જાણની પાસ વખાણ કરાવું, ગુણીજનમાં તુજ કીર્તિ ગજાવું.

- કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ

વંદન જય ગુજરાત !

નૃસિંહ, મીરાં સરખાં રસિયાં, સંતનની રસજનની,
ધર્મ-ધુરંધર દયાનંદ ને નાનલના ગુંજનની
વાતી રસબંસી દિનરાત !

તુજને વંદન જય ગુજરાત !

‘પ્રેમશૌર્ય’ રણશીંગ ફૂંકવતો નર્મદ ‘જય’ ગજને રે !

‘સત્ય-અહિંસા’ મંત્ર ગાંધીનો અવનવ ચેતન પ્રેરે,
જન ધૂમે કીર્તિધ્વજ સાથ !

તુજને વંદન જય ગુજરાત !

- બચુભાઈ રાવત

સદી સદીથી વહી રહી છે

એક સુંવાળી નદી

એક હૂંફાળી નદી

નરસૈયાનાં વેણ વહેણમાં વહ્યા કરે

મીરાંબાઈનાં નેણ ઝરમર ઝર્યા કરે

રસિકવલ્લભ દયારામની તરી રહી ગરબી

પ્રેમાનંદના આખ્યાનો ને અખાની ધખતી વાણી

દલપત-નર્મદ અર્વાચીનનો ક્ષિતિજ ઉઘાડે શાણી

કાન્ત, કલાપી, ઠાકોરની તો વાત નિરાળી, નરવી.

ન્યાનાલાલની નૌકા કેવી લાડકોડથી તરે

ધ્વનિ અને છંદોલયના અહીં ટહુકાઓ તરવરે.

- સુરેશ દલાલ

શબ્દબ્રહ્મ

શબ્દ માનવીને જન્મથી મૃત્યુ સુધી સાથ આપે છે. બાળકે ઉચ્ચારેલો પહેલો શબ્દ અને જીવનના આખરી દમ વેળાનો છેલ્લો શબ્દ-બંને વચ્ચેના જીવન જળથી...

સંસ્કૃતિનું વૃક્ષ સિંચાય છે, વિકસે છે,
ખીલે છે અને ક્યારેક વિલાય પણ છે
તેથી પ્રત્યેક “શબ્દ” ઉપાસના બની રહો.

“હિંદી દેશના માત્ર વીસ કરોડ લોકોની સાંસ્કૃતિક ભાષા છે એવું નથી, પરંતુ તે બોલવા-સમજવાની દૃષ્ટિએ દુનિયાની ત્રીજા નંબરની ભાષા છે... ભારતના સર્વ ધર્મો અને વિભિન્ન ભાષા-ભાષીઓએ હિંદીના વિકાસમાં યોગદાન આપ્યું છે. તે કોઈ વિશિષ્ટ વર્ગ, પ્રદેશ કે સમુદાયની ભાષા ન હોઈ, ભારતીય જનતાની ભાષા છે.”

- ફાધર કામિલ બુલ્કે

ભાષા અને વાણી

ભાષા	વાણી
ભાષા વ્યવહારનું વાહન છે.	વાણી એ વાહનનો અમુક વ્યક્તિએ, અમુક પ્રસંગે કરેલો ઉપયોગ છે.
ભાષા પ્રચ્છન્ન સ્વરૂપે હોય છે.	વાણી સદા પ્રકટ સ્વરૂપે રહે છે.
ભાષા સમાજની મૂડી છે.	વાણી વ્યક્તિની ખૂબી છે.
તે સમષ્ટિગત છે.	વાણી વ્યક્તિગત છે.
ભાષા સ્થાયી છે, તેમાં થતું પરિવર્તન, લાંબા કાળ સુધી ભાગ્યે જ કળી શકાય છે.	વાણી ક્ષણિક છે. ઉત્પન્ન થતાં જ લુપ્ત થાય છે.

ભાષા એક સામાજિક સાધન છે.
માતૃભાષા દ્વારા જ કચડાયેલી પ્રજા જાગે છે.
માતૃભાષા દ્વારા જ રાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિ પાંગરે છે,
સબળ અને પ્રાણવાન બને છે.

‘દેશભિમાન’ શબ્દ માટે આપણે નર્મદના અને
ગુજરાતની અસ્મિતા શબ્દ માટે આપણે ક. મા. મુનશીના
ઋણી છીએ.

સંદર્ભ ગ્રંથોની યાદી

ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ	જોસેફ વાન સામરન ટેલર
ગુજરાતી વ્યાકરણવિચાર	ડૉ. મોતીભાઈ મ. પટેલ
ગુજરાતી વ્યાકરણ અને લેખન ભાગ-૧ થી ૩	રણછોડજી દેસાઈ અને જયંતિલાલ મહેતા
ગુજરાતી વ્યાકરણશાસ્ત્ર	કેશવલાલ કા. શાસ્ત્રી
ગુજરાતી માન્યભાષાનું લઘુ વ્યાકરણ	કે. કા. શાસ્ત્રી
સમાસ-સંધિવિચાર	રમેશભાઈ સી. દવે
સંધિપોથી	મોતીભાઈ મ. પટેલ અને મનુભાઈ બી. રાવલ
ગુજરાતી ભાષા ઉદ્દગમ, વિકાસ અને સ્વરૂપ	ડૉ. કાંતિલાલ બ. વ્યાસ
ભાષા પરિચય ભાગ-૧ થી ૩	મનસુખલાલ ઝવેરી
ભાષા પરિચય અને ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ	જયંત કોઠારી
ગુજરાતી ભાષા સજ્જતા અને લેખનકૌશલ્ય	ચંદ્રિકાબેન પટેલ
ભાષા સજ્જતા અને લેખનકૌશલ્ય	ડૉ. યોગેન્દ્ર વ્યાસ
સાહિત્યિક નિબંધો અને લેખનકૌશલ્ય	મફત ઓઝા અને રતિલાલ નાયક
જોડણી પ્રવેશ	રતિલાલ નાયક

અનુવાદ કલા	ડૉ. એન. ઈ. વિશ્વનાથ અચ્ચર અનુ. નવનીત મદ્રાસી
કાલેલકર ગ્રંથાવલિ ભાગ-૧૦ પ્રાલેખ - પ્રારુપ ગુજરાતી ભાષા પરિચય	કાકાસાહેબ કાલેલકર શિવનારાયણ ચતુર્વેદી ભાષા નિયામકની કચેરી, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર
સરકારી લેખન વ્યવહારમાં ગુજરાતી માર્ગદર્શિકા ત્રિભાષી વહીવટી શબ્દકોશ	ભાષા નિયામકની કચેરી, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર ભાષા નિયામકની કચેરી, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર
રૂઢિપ્રયોગ અને કહેવતસંગ્રહ	ભાષા નિયામકની કચેરી, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર
કહેવત-માળા ભાગ-૧ અને ૨ ગુજરાતી ભાષાની જોડણી નિયમો અને શબ્દાવલી મધ્યકાલીન સાહિત્યનો ઇતિહાસ આસ્વાદ અને અવબોધ	જમશેદજી નશરવાનજી પીતીત ભાષા નિયામકની કચેરી, ગુજરાત ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર પ્રા. અનંતરાય રાવળ પ્રા. રતિલાલ નાયક ડૉ. પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ
મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ	રતિલાલ નાયક સોમાભાઈ પટેલ દમયંતી શુક્લ

